

D r u g i d e o

**BRIGADA U SKLOPU XXXVI DIVIZIJE I
DVANAESTOG KORPUSA**

U zimskim operacijama snage NOV našle su se pod udarom jakih neprijateljskih snaga. Međutim, ne samo što nisu uništene, već su iz ovih borbi izašle jače, brojnije i sa više oružja i druge ratne spremne zadobijene u borbi sa neprijateljem. I na prostoru istočne Bosne jedinice Trećeg korpusa decentralizacijom i veštım manevrima izbegle su frontalne sudare i sačuvale svoje snage bez većih gubitaka, štab Trećeg korpusa je nastojao da se u prvim mesecima 1944. godine postepeno stvaraju uslovi za prelazak nekih njegovih divizija u Srbiju. Ovo je Vrhovni štab naložio kao jedan od zadataka još prilikom formiranja ovog korpusa novembra 1943. godine. Štab Trećeg korpusa imajući ovo u vidu predvideo je zadatak da na svom području svaka od njegovih divizija izvrši pročešljanje terena od četnika i pripadnika zelenog kadra. Svuda gde uslovi to dozvoljavaju da organizuju narodnooslobodilačke odbore, jačaju svoje jedinice kadrovski, vojnički i u svakom drugom pogledu. Posebno se to odnosilo na divizije koje su imale da se prebace preko Drine u Srbiju kako bi bile sposobne za borbu koju će tamo voditi. Nemci su na osnovu nekih naših aktivnosti i priprema verovatno preko svojih obaveštajaca u redovima zelenog kadra i četnika doznali o našem kretanju prema Drini. Očekivali su prodor partizanskih snaga iz istočne Bosne u Srbiju pa su početkom marta u gornji deo Srema doveli svoju novu i brojčano jaku i tehnički dobro opremljenu 13. SS diviziju. **Ovo** sa ciljem da se ona prebaci u istočnu Bosnu, ovlada Semberijom, Posavinom i Majevićem. Tako bi po mišljenju nemačke komande mogao da se spreči svaki pokušaj prelaska divizija Trećeg korpusa preko Drine. Pored ove divizije, povremeno bi kretanje divizije

Trećeg korpusa pratile snage 7. SS divizije »Princ Eugen«, a stalno Prva ustaška brigada iz Sarajeva, Treća lovačka brigada iz Tuzle, ustaška milicija iz Kladnja i četničke i zelenokadrovske snage sa Majevice, Trebave, Ozrena i Romanije. Nemci su imali nameru da sa 13. SS divizijom kao glavnom udarnom snagom postepeno osvajaju teren i da onda vrše stalne ispade na našu slobodnu teritoriju, da čvrsto drže Majevicu, Semberiju i Posavinu, te po svaku cenu spreče prelazak preko Drine. Tako bi uznemirivali naše jedinice koristeći se nekim elementima partizanske taktike.¹

FORMIRANJE XXXVI DIVIZIJE

Po naredenju Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24. februara 1944. formirana je u s. Bijela 3. marta XXXVI vojvođanska divizija. U njen sastav su ušle: Treća, Peta i Šesta vojvođanska brigada iz sastava XVI divizije i Šesta brigada, koja se nalazila u Sremu (samo 1. bataljon ove brigade se 9. marta prebacio iz Srema na Majevicu u sastav Divizije). Za komandanta XXXVI divizije postavljen je dotadašnji komandant Prve vojvođanske brigade Marko Peričin Kamenjar; za političkog komesara Stefan Mitrović, dotadašnji politički komesar XVI divizije, za zamenika komandanta Dušan Vukasović Diogen, do tada komandant Treće vojvođanske brigade. Načelnik Štaba postao je Antun Kolundžić, dotadašnji načelnik štaba Druge krajiške brigade, i za referenta saniteta dr Stanojka Đurić.² Divizija je u operativnom pogledu stavljena pod komandu štaba XVI divizije i dobila operativno područje zapadno od ceste Brčko—Tuzla. Štab XVI divizije: komandant Danilo Lekić, zamenik komandanta Radosav Jović, do tada komandant Druge brigade, politički komesar Zdravko Romac, do tada politički komesar Prve vojvođanske brigade, a načelnik Štaba ostao je i dalje Mileta Đukić. Istovremeno Divizija je dobila i zadatak da sa ovog prostora dejstvuje ofanzivno, te smelim manevrima razbija i proteruje neprijatelja sa ciljem daljeg čvrstog držanja

¹ Periša Grujić, nav. delo, 137.

² *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 23, dok. 2, str. 12—20. :

područja Majevice, kao važne vojničke, političke i ekonomske baze. Od naoružanja Divizija je imala 1.445 pušaka, sedam teških mitraljeza, 36 puškomitraljeza, 19 automata, 77 pištolja, četiri protivtenkovskLlop i veću količinu municije. Uz to, preko 400 ofanzivnih i defanzivnih bombi. Divizija je imala 2.237 boraca. Od toga 176 drugarica.³

U vezi sa zapovešću Štaba XVI divizije od 29. februara, Peta brigada je izvršila pokret u rejon Gornja Čađavica—Zabrđe, sa zadatkom čišćenja terena od četnika. Budući da su četničke snage sa ovog prostora pod pritiskom Prve brigade pobile prema Brčkom, to je Brigada i po oblačnom, snežnom vremenu izvršila pokret u rejon D. Bukovica—Vršani—Gornje Crnjalovo. Tu je zatvorila pravac koji vodi od Brčkog preko Brezova Polja do Bijeljine.

Pošto se približila Savi, vršila je kontrolu leve obale. Postojala je mogućnost da se neprijatelj približi obali i, sa druge strane, trebalo je uhvatiti vezu sa četvrtom i Šestom brigadom, koje su u to vreme vodile borbu u Sremu sa delovima 13. SS divizije.⁴ Radi što boljeg i potpunijeg izvršavanja ovog zadatka, 1. bataljon Brigade poseo je sektor Gornje Crnjalovo sa zadatkom kontrole Save od žandarmerijske stanice Subotište do s. Vršana. Pored toga, imao je da uspostavi vezu sa našim jedinicama u Sremu. U slučaju pokušaja neprijatelja da izbije na levu obalu Save, tući ga vatrom svoga oružja; 2. bataljon, koji se razmestio na prostoru D. Bukovica imao je da kontroliše Savu od s. Brezova Polja do Vršana, te zatvori cestu Brčko—Bijeljina. Treći bataljon Brigade smešten u rejonu s. Vršani imao je da kontroliše Savu od Vršana do s. D. Burum. Sva tri bataljona moraju budno da motre šta se dešava na levoj obali i vatrom svog automatskog oružja sprečavaju eventualno neprijateljsko kretanje levom obalom od Sremske Rače ka Jameni i obratno. Neprijatelj se u toku 2. i 3. marta nije pojavljivao na levoj obali pa su bataljoni mogli da odvoje po jednu četvu za prekopavanje ceste i rušenje mostova prema Brčkom, Bijeljini i prema Brezovom Polju. Radili su to po vrlo prohladnom vremenu sa velikim odu-

³ Ovde nije uračunata Šesta vojvođanska brigada. S

⁴ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 23, dok. 86, str. 343. i 344. ;

ševljenjem. Takmičili su se ko će više. To je upravo bio dan kada je formirana XXXVI divizija. Već sledećeg dana Peta brigada, sada od štaba XXXVI divizije, dobija zapovest da se u toku dana prebaci do Bogutova Sela. Tu treba da se odmori i ljudstvo primi topli obrok, a potom nastavi pokret do prostora Teočak — s. Laze. Oдавde bi u zajednici sa Prvom i Drugom brigadom XVI divizije sledećih dana trebalo da učestvuje u napadu na četničke i zelenokadrovske snage. Ove su na prostoru Kozluk—Šepak—Kiseljak imale od 1.000 do 1.500 ljudi. U toku 5. marta Peta brigada je bez smetnje stigla na prostora Teočak—Laze—Krstac, gde se u toku dana pripremala za izvršenje postavljenog zadatka. Izviđači bataljona prikupljali su podatke o neprijatelju, a borci su se odmarali. Oko 11 časova pre podne Brigada je krenula kao srednja kolona na izvršenje zadatka. Ona se kretala u dve kolone. Leva kolona sa 1. bataljonom, a desna sa 2. i 3. bataljonom. Obe su išle dosta brzo jer nisu naišle na neprijateljski otpor te su relativno brzo stigle u rejon Jasenica—Gaj—Kiseljak. Po dolasku na ovaj sektor dobijano je naređenje da se dalji napad obustavlja. Naime, četničke i zelenokadrovske snage prateći pokrete brigada povlačile su se u pravcu Kozluka. Brigada se u toku 7. marta zadržala na dostignutom prostoru. Vršeno je patroliranje i pretresanje kuća radi otkrivanja četnika i oružja. Ništa nije pronađeno. Štab Brigade još pre polaska u ovu akciju upozorio je sve bataljone na potreban korektan odnos prema narodu. Sa puno discipline borci su to prihvatili pa nije bilo ni jedne primedbe na odnos prema narodu, štaviše, bilo je primera da su naše bolničarke lečile bolesnike u nekim kućama. U ovoj akciji Prva i Druga brigada su imale okršaje sa manjim četničkim i zelenokadrovskim grupama, u kojima su pohvatali oko 20 četnika. Za ovo vreme Treća brigada, koja se u momentu formiranja XXXVI divizije nalazila u rejonu Brnjik—Ratkovići—čelić—Brusnica, po dobijenom naređenju prebacila se u rejon Tutnjevac—Babetino brdo—Zabrđe, gde je ostala na odmoru sve do 11. marta.

Peta brigada je prema ranijem naređenju Operativnog štaba XVI i XXXVI divizije imala 8. marta u 3 časa ujutru da krene za Ugljevik i Mezgraju. Međutim, u međuvremenu

doneta je odluka da se formira 4. bataljon.⁵ Formiranje 4. bataljona obavljeno je 8. marta ujutru neposredno pred pokret u rejonu s. Gaj. Obavljeno je na taj način što je svaki bataljon Brigade dao po jednu kompletnu četvu iz svog sastava i jednu četvrtinu radnog voda. Istovremeno, sva tri bataljona su formirala po jednu novu četvu. Za komandanta 4. bataljona postavljen je Života Kokar, a za političkog komesara Žika Vučić Glamočanin. Tako je Peta brigada sada imala četiri bataljona, tehničku četvu, sanitet, intendanturu i Štab Brigade. U vezi sa formiranjem Divizije i politodjela u XVI i XXXVI diviziji, došlo je do izmena i u Štabu Pete brigade. Iz Brigade su otišli dotadnji politički komesar Arsa Mijović za rukovodioca politodjela XVI divizije, zamenik komesara Ljubica Đorđević za člana politodjela XXXVI divizije. U Petu brigadu su došli za političkog komesara Stevan Krneta Sava, do tada komesar bataljona u Četvrtoj brigadi, i Vladimir Popović Durmitorac za zamenika komesara, do tada na raspolaganju pri Štabu XVI divizije. Tako je Štab Pete brigade bio sada u sastavu:⁶ komandant Stevan Bikić, zamenik komandanta Pera Jovanović, komesar Steva Krneta, zamenik komesara Vlada Popović i načelnik Štaba Svetislav Stojanović.

Brigada je bez većih napora prešla put do Bogutova Sela i Ugljevika i razmestila se tako da Štab Brigade, sanitet i intendantura smešteni u Bogutovo Selo zas. Košarici i Vučjak. Njen 1. bataljon smestio se u s. Ugljevik zas. Dragojević; 2. bataljon u severnom delu istog zaseoka, 3. bataljon u Bogotovo Selu zas. Tornici i 4. bataljon u zas. Košarici i Grabovci u istom selu. Na ovom prostoru Peta brigada je ostala do 11. marta. Ovo vreme bataljoni su iskoristili za odmor, sređivanje jedinice i kadrovsku popunu nižim starešinskim kadrom. Na vojnoj obuci borci su obučavani pravilnom rukovanju automatskim oruđem i potrebom štednje municije u borbi. Oživela je i politička obuka

⁵ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 23, dok. 86, str. 345.

⁶ J^z Brigade je otišao na drugu dužnost zamenik komandanta Brigade Milan Korica Kovač. Bio je kratko vreme u Brigadi, ali je ispoljio sve osobine hrabrog i odgovornog starešine. Za narodnog heroja proglašen je 27. IX 1953. godine.

i kulturno-prosvetni rad. Vršena je priprema za polaganje zakletve ranije novoprimitljenih boraca jer zbog čestih pokreta ona se do sada nije mogla obaviti. U radnim vodovima i radionicama prano je odelo i veš, vršene opravke odeće i obuće, a i potkivači su se latili alata te je izvršeno potkiivanje nepotkovanih konja i opravka i podešavanje samara zaplenjenih tih dana.

Svečano polaganje zakletve⁶ obavljeno je 11. marta po lepom i sunčaiiom vremenu. Toga dana cela Brigada bila je u stroju.⁷ Zamenik komandanta XXXVI divizije Dušan Vukasović izvršio je svečanu smotru. Potom je govorio o značaju formiranja XXXVI divizije i o zadacima Divizije i brigada. Drug Marko Lakić, rukovodilac politodjela Divizije, govorio je o međunarodnoj situaciji, informisao o trenutnim zbivanjima na frontovima u Evropi i na jugoslovenskim ratištima. Crvena armija nezadrživo napreduje kroz Ukrajinu i nalazi se pred oslobođenjem Vinice. Govorio je i o zadacima koji stoje pred vojvođanskim brigadama u istočnoj Bosni. Komandant Brigade je rekao borcima da je neprijatelj tu na Savi i da se opasno približio Majeveci i istočnoj Bosni. Sigurno će pokušati da pređe reku, te treba računati na ogorčene borbe sa neprijateljem koji je dobro naoružan i izvežban. Nije zaboravio da podvuče da se već oseća aktiviranje četničkih i zelenokadrovskih grupa koje to uvek čine približavanjem opasnih dejstava neprijatelja. Ovih dana njihove žrtve bile su neki kuriri i pozadinski radnici. Brigada je u stroju ovoga dana imala 973 borca od kojih 74

⁶a *Zbornik NOR*, tom IV, dok. 86, str. 346.

⁷ *Zbornik NOR*, tom II, str. 275.

»Zaklinjem se čašču svoga naroda, da ću u redovima NOV, verno služiti svom narodu, boreći se protiv okupatora i svih domaćih izdajnika, neprijatelja narodne slobode i narodnih prava. Zaklinjem se da ću disciplinavamo i savesno vršiti svoje dužnosti i izvršavati naredbe svojih pretpostavljenih. Kunem se da neću ispustiti oružje iz svojih ruku dok naša zemlja ne bude očišćena od okupatora, dok narodu ne budu osigurana njegova prava i sloboda. Spremam sam primiti svaku kaznu za prekršaj ove moje zakletve.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!«

drugarice." Naoružani 601 puškom, sa četiri teška mitraljeza, 12 puškomitraljeza, osam automata, 35 pištolja i jednim teškim bacačem i dve protivtenkovske puške.⁸

NA PROSTORU NAVIOCI—HUMCI—BRČKO—TUZLA

Posle položene zakletve Peta brigada je izvršila pokret iz rejona Bogutovo Selo—Ugljevik i po kišnom i prohladnom vremenu u toku noći 11/12. marta prešla cestu Brčko—Tuzla i stigla u rejon s. Navioci i s. Humci. Ovde je pri-

Stevan Bikić

Đuro Vojvodić

mila naređenje da obezbeđuje pravac Tuzla—Brčko i da iz ovog rejona vrši stalno izviđanje prema Tuzli, Doboju i Gračanici. S tim u vezi 1. bataljon Brigade, koji se smestio

⁸ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 23, dok. 86, str. 343.

⁹ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 23, dok. 86, str. 346.

u Lukavici dobio je zadatak da pod svojom kontrolom drži cestu Brčko—Tuzla i održava stalnu vezu sa jedinicama Treće brigade, koje su bile više isturene prema Brčkom i zauzela položaje na liniji Velino Selo—Zovik—G. Rahić, Drugi bataljon, koji se smestio u s. Drijenča, zas. Lučići i Toljaci dobio je zadatak da kontroliše cestu Tuzla—Brčko i da izviđa u pravcu Tuzle. Treći bataljon, koji se razmestio u s. Sitari i s. Brezje ima da kontroliše cestu Tuzla—Srebrenik, s tim da stalno šalje u tom pravcu jače patrole. Četvrti bataljon smestio se u s. Humcima, gde je i Štab Brigade, da služi kao brigadna rezerva.

Od početka marta u jugozapadnom delu Srema vodene su teške borbe sa delovima 13. SS divizije. Veštim manevrom naše glavne snage su izbegle jači neprijateljski udar i sve do 9. marta uspele da se održe u Sremu. Međutim, pod jakim pritiskom neprijateljskih snaga bile su prinudene da se u toku noći 9/10. marta prebace preko Save u istočnu Bosnu.¹⁰ Prebacila se Četvrta vojvođanska brigada, 1. bataljon Šeste brigade, Drugi sremski odred, jedna četa I sremskog odreda koja je pratila transport hrane za ist. Bosnu, te Glavni štab Vojvodine i veći broj izbeglog naroda. U Sremu su neprijateljske snage pokazivale sve veću aktivnost. Podaci su govorili o tome da se 13. SS divizija priprema za prelazak preko Save u istočnu Bosnu i da u tom smislu vrši svestrane pripreme. Već 12. marta neki delovi ove divizije pojavili su se u Slavonskom Šamcu, Gunji i Sremskoj Rači, kao i u nekim drugim mestima na levoj obali Save. Štab XVI divizije blagovremeno je reagovao, naredio brigadama da posednu položaje na desnoj obali Save od D. Crnjalova do Bosanske Rače, gde je postavio Četvrtu brigadu i Drugi sremski odred. Prva brigada je zaposela položaje u rejonu Maleševci, Miroslavci i kontroli-sala je drum Brčko—Čelić, održavajući vezu sa Drugom brigadom, koja se postavila na položaje Gornja Bukovica kontrolišući cestu Brčko—Bijeljina.

¹⁰ Sreta Savić—Đorđe Vasić, *Prva vojvođanska brigada*, Institut za istoriju, Edicija »Vojvodina u borbi«, Novi Sad 1979, 203.

Sve do 14. marta nije bilo nikakvih naročitih događaja na Savi, ali baš toga dana ujutru neprijatelj je otvorio snažnu artiljerijsku i minobacačku vatru, gađajući desnu obalu Save na mestima gde namerava da izvrši prelazak. Oko 7 časova ujutru 27. SS puk 13. SS divizije počeo je prelazak u rejonu Bosanske Rače i Brezova Polja, dok su delovi 28. puka iste divizije ušli u Brčko." Time je neprijatelj najavio svoj prodor i ofanzivu na Majevicu. Delovi Drugog sremskog odreda koji su kontrolisali Savu prema Sremskoj Rači usled dejstva neprijateljske artiljerije i minobacačke vatre te nadmoćnijih neprijateljskih snaga, morali su da se povuku dalje od obale. Odmah su postale aktivnije četničke i zelenokadrovske grupe na Majevici i Trebavi. Sve češće su počeli da napadaju naše jedinice. Bilo je jasno da će neprijatelj voditi ofanzivna dejstva u istočnoj Bosni. S tim u vezi Štab XVI divizije 14. marta u svojstvu privremenog Operativnog štaba grupe divizije (16, 36. i 38)² izdaje zapovest u kojoj nakon ocene da se u toku 15. marta može očekivati opšti napad 13. SS divizije na čitavom frontu protiv naših jedinica precizira da se veštim manevrima i brzim zabacivanjem naših jedinica na bokove i iza leđa neprijatelja, odlučnim udarcima neprijatelj odbaci. Da mu se onemogući potiskivanje naših snaga sa ovog sektora i zaposedanje dominantnih položaja na Majevici. U vezi sa ovim jedinice XVI divizije imaju da zatvore pravce Brčko—Čelić, Brčko—Brezovo Polje—Bijeljina i Bosanska Rača—Bijeljina, dakle, pravce koji neposredno izvide prema Majevici i istočno od ceste Brčko—Tuzla pod njenu komandu privremeno su stavljeni Drugi sremski odred i četa Prvog Sremskog odreda. Istom zapovesti XXXVI divizija sa Osamnaestom hrvatskom brigadom i Posavsko-trebavskim odredom ima da ostane na svojim položajima. Ona ima da čvrsto brani posednute položaje, kontroliše neprijatelja i da mu spreči prodor pravcem prema Tuzli, kao

" AV, II kut. 950, 41/6; i Arhiv VII (nem. dok.) 25/4 kut. 9.
Zbornik NOR, tom IV, knj. 23, dok. 63, str. 268 i dok. 166, str. 595.

i ostalim pravcima koji prema Majeveci izvode zapadno od nove ceste Brčko—Tuzla, Desno od XVI divizije, glavnina XXXVIII divizije i Mačvanski partizanski odred imaju da brane položaje u rejonu Trnova—Čengići i odbrane baze ranjenika u Trnavi sa naslonom na Drinu „i zatvore pravac od Zvornika.“ Jedan deo ranjenika sa hranom još 5. marta otpratili su bataljoni Prve i Druge brigade u Birač.

U zoru očekivanog dana delovi 28. puka 13. SS divizije jačine do 2.000 vojnika krenuli su iz Brčkog prema Majeveci u dva pravca. Nešto slabije snage uputili su pravcem prema s. Novo Brezovo Polje. Ovde su bili dočekani od Druge vojvođanske brigade i naterani na povlačenje. Jača neprijateljska grupa kretala se prema čeliću. Tu ih je spremno dočekala Prva brigada. Njen istureni bataljon otvorio je snažnu vatru po neprijatelju, ali se pred nadmoćnijim delovima 28. puka morao kao i čitava Brigada da povuče. Oko 12 časova neprijateljski prednji delovi su ušli u Čelić. Neke neprijateljske jedinice su od čelića pošle prema Koraju. Ove snage bile su dočekane iz zasede i napadnute u rejonu s. Jovanovići od 1. bataljona Prve brigade. Iznenadni napad je bio više nego uspešan i esesovci su se sa znatnim gubicima povukli u pravcu Čelića. Pošto je ocenjeno da su u datom momentu za XVI diviziju opasnije snage 28. puka (najdublje su prodrle na slobodnu teritoriju) Štab Divizije je odlučio da u noći 15/16. izvrši napad na neprijateljske snage u čeliću. Treća brigada XXXVI divizije trebalo je da potpomogne Prvu i Drugu brigadu sa linije Čelić—Pukiš napadom na delove 28. puka u Pukišu i Ratkovićima. Zbog promene situacije kod Druge brigade, koja je bila angažovana u borbi sa jačim neprijateljskim snagama i nije mogla da učestvuje u planiranom napadu, komandant Divizije je naredio da se pripreme za napad obustave i da se Prva brigada angažuje u borbi kod Koraja, jer je neprijatelj u međuvremenu ušao u ovo mesto.

Treća brigada bila je u toku ovoga dana u kontaktu sa neprijateljem kod s. Brnjika. Peta brigada nije imala dodira sa neprijateljem, ali je budna na svojim položajima.

⁴¹ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 22, dok. 154, str. 557—559.

Ona je u toku dva dana obratila naročitu pažnju na vojnu obuku boraca i pripremu za borbu sa neprijateljem kao što je SS jedinica. Tih dana primila je 28 drugova koji su radili na terenu Srema i koji do tada nisu učestvovali u borbi.

Neprijatelj je u toku sledećeg dana nastavio napade na celom frontu. Naročito je bio uporan u nastojanju da sa delovima 27. puka od Bosanske Rače i Brezova Polja, kao i sa delovima 28. puka koji su krenuli od Brčkog i Koraja, prodre u Bijeljину. Brigade XVI divizije, na koje je i bio usmeren napad, vodile su gotovo celog dana žestoke iscrpljujuće borbe. Naročito Prva brigada sa delovima 28. SS puka kod Koraja i Druga sa istim neprijateljem kod Brezovog Polja.

Kod XXXVI divizije, čija je Treća brigada bila na isturenim položajima, bilo je toga dana sve do podne mirno, a onda su delovi 28. SS puka 13. SS divizije izvršili pokret od sela Ratkovići prema položajima Brigade. Tako su se znatne neprijateljske snage našle ispred Brnjika i Vražića, gde su dočekane spremno od bataljona Brigade. Borba je vođena skoro do mraka i svi pokušaji neprijatelja da se ukline u položaje bataljona bili su odbijeni. Oko 14 časova sledećeg dana delovi 27. SS puka u jačini nekoliko hiljada vojnika ušli su u Bijeljину. Prethodno su savladali u višednevnim borbama otpor naših snaga kod Brezova Polja i Bosanske Rače. Za sobom su ostavili pustoš: popaljene kuće i pobijene starce, žene i decu. Na političkim časovima borci su upoznati sa zverstvima pripadnika ove divizije. Ubijali su bez razlike: žene, decu, starce, silovali, palili. Pobijene su bacali u bunare, jame. Upoznati su i sa upornom i teškom borbom koju XXXVIII divizija vodi za zaštitu ranjenika u Trnovi. Ranjenici iz Srebrenika su već prebačeni na bezbednije mesto u Jablanicu, pa je zadatak bio da se spreči neprijateljski prodor prema bolnici i ranjenicima u Jablanici, gde ih iz Pete brigade ima dobar broj. Međutim delovi 28. SS puka i pored nadmoćnosti, naročito u vatrenom oružju, i upotrebe snažne artiljerije i mnobacača, nisu uspeli da se probiju prema Bijeljini i spoje sa snagama 27. SS puka, kako je to Štab 13. SS divizije bio planirao. Brigade XVI divizije su u danonoćnim borbama, vešto

vođene i uspešnim manevrima, uspele ne samo da uspore već i zaustave neprijateljske snage nanoseći im znatne gubitke. Više stotina izbačenih iz stroja za komandu 13. SS divizije bio je značajan gubitak. Pa ipak, brigade XVI divizije morale su se povući na povoljnije položaje, na liniji Prokoš—Gavrića brdo—Mramorje—Goduš—Udrigovo—Žutavka, prepuštajući neprijatelju cestu Čelić—Koraj—Bijeljina.¹⁴ Ovo povlačenje usledilo je ne samo zbog velike nadmoćnosti neprijatelja, nego i zbog oskudice u municiji kod brigada XVI divizije, pa je bio potreban predah i vreme da se municija dobavi. Da bi ovo izvršile na miru, brigade su se pomerile dalje i dublje: Prva brigada do s. Zlo Selo, Trnjaci, Tobut, Druga brigada na prostor Mezgraja, Jablangrad—Ravni Gaj: da zatvori pravce koji vode od Ugljevika i Zabrdā, a Četvrta brigada ostaje u rejonu Ravni zavid, Rastošnica i s. Čajira. Jedinice XXXVIII divizije koje su proteklih dana vodile borbe uz Drinu i zatvarale pravac od Zvornika prema Bijeljini i Loparama i razbile četničke snage kod Priboja i Branjeva. Sada su posele položaje desno od XVI divizije na liniji Pilića—Bare—G. Krčina.

U ovo vreme žestoke borbe sa delovima 28. SS puka vodila je i XXXVI divizija. Neprijateljskom napadu bili su izloženi delovi Treće vojvođanske brigade. Neprijatelj je ovde mirovao sve do 18. marta. Negde oko 15 časova iz pravca s. Ratković'i, krenuo je toga dana sa pet tenkova, nešto pešadije u pravcu s. Vražić i Velinog Sela. U prethodnici ove kolone išli su zelenokadrovci. Prvi i 5. bataljon Treće brigade koji su držali položaje ispred ovih sela, spremno su dočekali ove neprijateljske snage dobro organizovanom puščanom i mitraljeskom vatrom. Bio je upotrebljen i protivtenkovski top. Granatama ovoga topa pogođena su tri neprijateljska tenka, pre nego što je neprijatelj uspeo da ga onesposobi. Tom prilikom izginulo je skoro celo protivtenkovsko odeljenje. Esesovci su ušli u Vražići, a 1 i 5. bataljon su se pred nadmoćnijim neprijateljskim sna-

¹⁴ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 23, dok. 166, str. 597 do 602; Arhiv VII, kut. 955, br. reg. 1—4/4, 1—5/4.; P. Grujić, nav. delo, 154 i 155.

gama povukli prema Velinom Selu. Tu su ostali na položajima sve do sumraka, kada su se povukli neprijateljski delovi, pošto su izvršili masakr nad žiteljima ovog muslimanskog sela. Sledećeg dana položaji bataljona Treće brigade bili su izloženi jakoj artiljerijskoj i minobacačkoj vatri.

Peta brigada nije od početka neprijateljskog dolaska bila uznemiravana od neprijatelja. Ona se pozadi položaja Treće brigade u narednim danima odmarala, sređivala i vršila svestrane pripreme za predstojeće borbe. Naročita pažnja poklonjena je vojno-političkoj obuci. Situacija u brigadi i uslovi bili su prilagođeni vojno-političkom radu u četama i bataljonima. Trebalo je učvrstiti disciplinu i povećati vojno-stručno znanje i političku svest boraca i starešina. Dotadašnje iskustvo stečeno u borbama nadopunjavano je teoretskom i praktičnom obukom. Borci su obučavani i u pozdravljanju, raportiranju, pravilnom vršenju 'stražarske službe, držanju u borbi, održavanju veze i dr. Podučavani su kako da se bore protiv tenkova i kako da se zaštite od artiljerijskih i minobacačkih zrna.

Tih dana i u sanitetu Brigade bilo je mnogo posla. Vršeno je osposobljavanje lakših ranjenika i oni su odmah po izlečenju odlazili u bataljone. Pojavio se i tifus, tri obolela i četiri sumnjiva, bili su upozorenje da se preduzmu neophodne mere kako se bolest ne bi proširila. Održavanjem higijene, čišćenjem prostorija u kojima su boravili borci i starešinc, parenjem odela u partizanskim buradima, šišanjem kao i izolacijom obolelih, sprečeno je dalje širenje tifusa u Brigadi. Nastavljeno je i osposobljavanje bolničkog kadra, pa je bio u toku kurs za bolničarke. Kosa Vučinić, koja je došla za referenta saniteta brigade, mnogo se trudila i uspela da stvori dobar i homogen tim bolničarki u sanitetu. Radi pomoći u sređivanju saniteta, u Brigadi je tih dana boravila i referent saniteta Divizije Stanojka Đurić.

U Brigadi je tih dana oživeo i kulturno-prosvetni rad. Nastojalo se da se što više boraca i starešina angažuje na kulturno-prosvetnom radu. Komesari su preko kulturno-prosvetnih odbora, koji su postojali u bataljonima i četama, imali razrađen program rada. Tako je održano više predavanja iz geografije i istorije, nekoliko priredbi za borce i

narod, a radile su i čitalačke grupe. Rad sa nepismenima dao je i prve rezultate, jer je desetak boraca naučilo da čita i piše.

U radu partijske i skojevske organizacije bilo je takođe živo. Komunisti su bili inicijatori i pokretači vojno-političkog i kulturno-prosvetnog rada, a svojim primerom su prednjačili. U svim bataljonima održane su bataljonske partijske konferencije, a u četama i štabovima i sastanci partijskih ćelija kao i sastanci aktiva SKOJ-a. Na dnevnom redu ovih sastanaka bila su pitanja učvršćenja discipline, razvijanje mržnje prema neprijatelju, razvijanje ljubavi prema oružju i angažovanje za što bolju osposobljenost za rukovanje ovim oružjem. Bilo je rasprave i o drugarstvu, saradnji između četa i štabova bataljona i razvijanju drugarske kritike i samokritike. Jedno od važnijih pitanja bilo je i utvrđivanje kriterijuma za prijem u Partije. Ovakvi konkretni dnevni redovi na sastancima partijskih organizacija i SKOJ-a doprineli su većoj aktivnosti komunista i njihovom učešću u odabiru komandnog, naročito nižeg kadra. Komandire četa, vodnike i desetera trebalo je da krasí po ovom kriterijumu borbena sposobnost i disciplina u izvršenju zadataka. Pored toga, lična hrabrost i lične vrline u borbi.

Na osnovu zapovesti Štaba XXXVI divizije, Štab Pete brigade izdao je 17. marta naređenje 1, 3. i 4. bataljonu za napad na Oglavak i Čelić. Predviđeno je da u ovom napadu učestvuje Treća brigada i delovi XVI divizije. Napad je trebalo da počne u 21 čas, a bataljoni su na svojim mestima primili zapovest u sam sumrak. Očigledno kasno da bi na vreme stigli na polazne položaje za napad. Tako •

1. i 3. bataljon Pete brigade sa po dve čete i sa priličnim zakašnjenjem krenuli na izvršenje zadatka. Stigli su negde oko 1 čas ujutru, 18. marta. Odmah su produžili do brda Oglavak. Neprijatelja tu nije bilo jer se predveče prethodnog dana povukao u s. Čelić. Pošto je već svitalo a neprijateljske straže uočile dolazak naših snaga na Oglavak, to je neprijatelj artiljerijskom i minobacačkom vatrom dosta neprecizno počeo da tuče po položajima na Oglavku. Prvi bataljon, koji je ostao na Oglavku, povukao se iza Glavice da bi izbegao vatru neprijateljske artiljerije. Treći i 4. ba-

taljon su se vratili na sektor s. Navioci, odnosno u s. Brunnicu. Oni su odmah, poseli položaje budno motreći na eventualni dolazak neprijatelja, bilo od Tuzle ili od čelića. I 1. bataljon je u toku 19. marta otišao u s. Kaštel, Lukavicu; 4. se pomerio u Vakuf, a jednu četvu je isturio prema Brunnici, za obezbeđenje prema Jašteriku.

Neprijatelj je ne računajući četnike i pripadnike zelenog kadra, imao ispred XVI, XXXVI i XXXVIII divizije oko 12.000 vojnika, izvestan broj tenkova, osam haubica, 12 brdskih i veći broj protivtenkovskih topova i minobacača.¹⁵ U samom Brčkom bile su ojačane ustaško-domobranske snage koje su svaki čas mogle biti upotrebljene. Nezavisno od znatnog broja izbačenih iz borbe (poginulih i ranjenih), neprijatelj je bio brojno daleko nadmoćniji, a u naoružanju i tehnici da se i ne govori. Da bi se izbegle odbrambene frontalne borbe sa ovakvim neprijateljskim snagama, Operativni štab je doneo odluku da se sve brigade XVI i XXXVI divizije u toku noći 19/20. marta, povuku u više predele Majevice. Da bataljoni primene elastičniju odbranu, da se zabacuju na bokove, iza leđa neprijateljskih napadnih kolona i da se povlače u dubinu na pogodnije položaje. Prema toj odluci i zapovesti Štaba XXXVI divizije od 19. marta, Treća i Peta brigada imale su da se prebace na prostor Bijela—Hrgovi—Srebrenik—Straža.

U noći 19/20. marta Peta brigada se po dosta prohladnom i snežnom, vetrovitom vremenu kretala na prostoru Straža—Zulum—Srebrenik. Brigada se smestila tako da je 1. bataljon ostao u Straži, 2. se smestio u D. Srebrenik, 3. u Gornjem Srebreniku, dok je 4. bataljon došao u s. Zulumi. Svi oni imali su zadatak da kontrolišu pravce od Prav. Srnice—Tuzle i da prekopavaju cestu Srebrenik—Tuzla, Srebrenik—Prav. Srnica, te da ruše i poruše sve mostove na ovim cestama. Dan je bio vedar i sunčan. Bataljoni bez dodira sa neprijateljem uspešno su izvršili zadatak rušenja mostova i prekopavanja cesta. Čete koje nisu bile na ovom zadatku imale su vojnu i političku obuku, a održano je i više četnih konferencija. Sledećeg dana se naoblačilo i počelo je da provejava sneg, kada je predveče 1. bataljon kre-

¹⁵ Ove podatke prikupila je obaveštajna služba XVI divizije.

nuo za s. Mačkovac. Tamo je trebalo da primi oružje, spremu i toliko neophodnu municiju i deo savezničkih pošiljki koji je dodeljen Petoj brigadi. Istovremeno je na put pošla i četa iz 3. bataljona sa zadatkom da u rejonu Jablanice štiti divizijske bolnice i u slučaju opasnosti pomogne evakuaciju ranjenika. Naime, postojala je realna opasnost da delovi 28. SS puka prodru sledećih dana prema Jablanici i ozbiljno ugroze bolnicu.

Prema podacima primljenim od Štaba XVI divizije, neprijatelj je na sektoru čelič—Koraj u protekla dva dana mirovao. No prikupljeni podaci obaveštajnih organa govorili su da će nakon kratkog predaha i sređivanja Komanda 13. SS divizije uskoro pokrenuti svoje snage u nove napade. S tim u vezi XXXVI diviziji je naređeno da se u Trećoj i Petoj brigadi izvrši kontrola organizacije, popuna municijom i zavede kontrola njenog utroška. Intendanturama brigada da što bolje organizuju ishranu i snabdevanje jedinica. Na političkom planu da se na partijskim i skojevskim sastancima još jednom prodiskutuje o svim slabostima u proteklim borbama. Podvučena je potreba što tešnje saradnje među četama i bataljonima u borbi,

U toku 21. marta Štab Brigade je obavešten da radi odbrane bolnice u Jablanici ima izvršiti pokret i približiti se neprijatelju i brigadama XVI divizije radi koordinacije u predstojećim borbama. Rano ujutru Treća i Peta brigada kreću ka prostoru: Treća brigada Vrazići—Ciganluk—Šatorovići. Peta brigada do prostora Humci—Novioci—Vakuf—Kaštel—Lukavica. Bataljoni su bili razmešteni ovako: 1. bataljon pošto se vratio iz s. Mačkovca sa nešto oružja, municije i spreme u s. Miladić; 2. bataljon u Kaštel—Lukavicu i ima zadatak da održava veću sa jedinicama Treće brigade. Treći bataljon u rejonu Sitari i Brezje, s tim da obezbeđuje pravac cestom Tuzla—Srebrenik, a 4. bataljon u Vakufu da kontroliše cestu Brčko—Tuzla. Prilikom smeštaja patrole ovog bataljona su primelile neprijateljsko vršljanje u s. Brusnici. Kada je uočio naše jedinice, neprijatelj se iz ovog sela brzo povukao ostavljajući na putu prema Čeliću deo opljačkane hrane. Ne zadugo od dolaska XXXVI

divizije na ovaj sektor neprijatelj je počeo da tuče položaje Treće i delom Pete brigade nepreciznom artiljerijskom vatrom. Od odlaska Treće i Pete brigade sa ovih položaja u rejon Srebrenika neprijateljske jedinice ostale su na dostignutim položajima. Moglo bi se reći na istim položajima od 19. marta. Sada, pošto je primetio dolazak naših jedinica, počeo je najpre da tuče artiljerijskom vatrom, a sutradan oko 11 časova krenuo je prema položajima bataljona Treće brigade. Najpre iz rejona s. Boće i Palanka sa grupom od 150 vojnika, verovatno radi izviđanja došao je do položaja Treće brigade. Štab Treće brigade brzo je reagovao i dok je jedna četa prihvatila borbu, kompletan 3. bataljon je pošao u napad tako da udari u bok ovim neprijateljskim snagama. Neprijatelj je ovo blagovremeno uočio i odmah se odlučio na povlačenje.

I sledećeg dana ispred položaja Treće brigade neprijatelj je bio aktivan. Najpre je odbijen napad manje grupe od *pravca s. Ratkovići*, a onda je snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom tukao po rasporedu 4. bataljona kod s. Brnjik. Ovaj bataljon se morao povući da ne bi trpeo veće gubitke. Rano ujutru po dosta hladnom vremenu 26. marta neprijatelj je napao bataljone Treće brigade u D. Zoviku i kod G. Rahića. Borbe su vođene do 13 časova, kada se neprijatelj povukao prema s. Brki i s. Palanki.

BORBE KOD ZOVICA I G. RAHIĆA SA DELOVIMA 27. SS PUKA

Peta brigada je u toku ovog vremena mirovala. Ona se nalazila u rezervi XXXVI divizije i uz pojačanu budnost se odmarala i sređivala. Budući da nije imala kontakt sa neprijateljem, čvrsto se povezala sa Trećom brigadom. Vršeno je intenzivno vojno i političko obučavanje. Politički komesari sa borcima su proradili u prvom redu opštu situaciju na frontovima Evrope i u našoj zemlji. Komesar Brigade održao je više vrlo uspešnih sastanaka sa narodom u ovim selima. Odmor je iskorišćen i za rad čitalačkih

grupa, a pripremani su i skečevi i dato više primedbi za narod i borce, pisani članci za džepne i zidne novine. U intendanturi Brigade i u radnim vodovima bataljona vršena je opravka odeće i obuće i pravljene vrce. U kućama su preduzimate sve higijenske mere da se pojava tifusa ne proširi, pa su ribani podovi i parena odela.

Naredba Štaba Trećeg korpusa odnosno Vrhovnog štaba o humanom postupku sa neprijateljskim ranjenicima sa kojom je ovih dana upoznat borački sastav naišla je samo u prvo vreme na nerazumevanje. Borci su nakon objašnjenja i političkog delovanja shvatili i u potpunosti prihvatili pomenuto naređenje, shvatili su opravdanost humanog postupka i obavezu pripadnika NOV.

Ujutru 25. marta neprijatelj je u jačini oko 200 vojnika krenuo od Čelića i stigao do s. Brusnice. U prvim kućama koje je zapalio ubio je ženu i dvoje dece. Četvrti bataljon prihvatio je borbu sa ovim neprijateljskim snagama, a 2. bataljon je od s. Kaštela napao ove neprijateljske snage bočno. Neprijatelj je bio razbijen u manje grupe, pa se brzo povukao preko brda Jašterika u pravcu Čelića. Njegovo povlačenje štitila je artiljerija, od koje su ranjena četiri borca Brigade. Njegovi gubici iznosili su šest mrtvih i neutvrđeni broj ranjenih.

U ovo vreme u Petoj brigadi su izvršene izvesne kadrovske promene. Za komandanta 1. bataljona postavljen je Jovo Lužajić, do tada zamenik u istom bataljonu. Na njegovo mesto postavljen je Branko Jović Sepika, do tada zamenik komandanta 2. bataljona. U 2. bataljonu za zamenika komandanta postavljen je Milan Drakulić, do tada komandir 2. čete 1. bataljona. Izvršeno je i više premeštanja i postavljanja nižih starešina, komandira četa, vodova i desetara. Sa svima njima, obavljani su u Štabu Brigade prethodni razgovori. Na njima su ukazane dužnosti i data uputstvo za rad. Ovako je učinjeno i u komandama četa sa političkim delegatima vodova, vodnicima i desetarima."

Tako su Štab Brigade i štabovi bataljona bili u sledećem sastavu: Štab Brigade: Stevan Bikić, komandant Brigade, Pera Jovanović, zamenik komandanta Brigade, Stevo

¹⁶ Arhiv VII, kut. 1240, br. reg. 3/8.

Krneti Sava, komesar Brigade, i Vlado Popović, zamenik komesara Brigade. U pivom bataljonu: Jova Lužajić, komandant, Branko Jović Sepika, zamenik komandanta, Đuro Vojvodić, komesar, i Spasoje Gršić, zamenik komesara bataljona. U 2. bataljonu: Radovan Petrović, komandant, Milan Drakulić, zamenik komandanta, Branko Krnjaja, komesar, i Mile Miliklć, zamenik komesara bataljona. U 3. bataljonu: Marko Stepanov, komandant, Sava Stanić, zamenik komandanta, Pavle Nemet Salaš, komesar, i Dušan Grujić Joja, zamenik komesara bataljona. U 4. bataljonu: Života Kokar, komandant, Žika Vučić, komesar i Vasa Kuzmanović Kremen, zamenik komesara bataljona.

Peta vojvođanska brigada dobila je i prve oficire. Naime, ukazom o proizvođenju i unapređenju oficira NOV Jugoslavije bili su proizvedeni iz Pete brigade u čin kaptana Stevan Bikić, u čin poručnika Petar Jovanović, Rade Petrović, Vasilije Krstić, Prvoslav Stojanović, Milan Korica, Marko Stepanov, Jovan Lužajić, Vukašin Bivolarević i Branko Krnjaja. U čin potporučnika Branko Jović, Sava Nastić, Milan Drakulić, Rade Konjević i Nebojša Šimić. U čin zastavnika proizvedeni su: Franja Jaroševski, Danica Prlja, Zaharije Milošević Zaka i Živko Brebanović."

Peta brigada je sa 2, 3. i 4. bataljonom krenula 26. marta prema naređenju Štaba XXXVI divizije u napad na neprijateljske snage kod s. Ratkovići i brda Oglavak. Zadatak je bio da sa ovim napadom spreči eventualno dejstvo neprijatelja od Čelića prema s. Vražiću. Prvi i 3. bataljon, pošto su na pravcu Brnjik—Vražići uhvatili vezu sa bataljonima Treće brigade, imali su sadejstvovati sa njima jer treba da napadnu neprijateljske snage ispred Treće brigade u pravcu s. Ratkovići. Još dok su se bataljoni kretali, komandant Brigade je dao naređenje da se zadatak 1. i 3. bataljona menja i da u toku noći 26/27. marta ova dva bataljona imaju da izvrše neposredni napad na neprijateljske snage kod s. Ratkovići. Istovremeno, kao što je i ranije bilo predviđeno, 4. bataljon treba da zaposedne brdo

¹⁷ *Zbornik NOR*, tom II, Bilten Vrhovnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije, str. 360, 361, 365, 368.

Oglavak i u toku napada spreči dejstvo neprijatelja prema Čeliću.

U napadu koji je izvršen, 1. i 3. bataljon su iznenadili neprijateljske snage ispred s. Ratkovići i naterali ih na povlačenje. četvrti bataljon je pri izbijanju na brdo Oglavak takođe iznenadio neprijatelja i u kratkom ali oštrom sudaru naterao ga da se brže-bolje povuče u čelić i delom u selo Ratkovići. U ovim borbama neprijateljski gubici bili su oko 25 izbačenih iz stroja, a zaplenjeno je nešto sprema i izvesna količina municije. Sopstveni gubici bili su u poginulima: Aleksandar Marković, Obrad Jovičić, Nikola Savić i Milan Đokić, svi iz 2. čete J. bataljona. Ranjeni su Đuro čanković, Šoka Ostojić, Mirko Munćan, Nikola Novaković, Petar Papovac, svi borci, i Tihomir Oreb, zamenik komesara čete. Od ručne bombe ranjen je i komandir čete Đorđe Koplić. Neprijatelj je imao oko 25 izbačenih iz stroja, a zaplenjeno je nešto šinjela, ćebadi i šatorskih krila i izvesna količina municije.

Budući da je Treća brigada vodila tih dana teške i iscrpljujuće borbe u kojima je imala znatne gubitke u poginulim i ranjenim, štab XXXVI divizije naredio je da Peta brigada u noći 28/29. marta preuzme položaje Treće brigade. Naime, Treća brigada je od početka ofanzivnih akcija 28. SS puka bila izložena gotovo svakodnevnim napadima njegovih jakih delova. Pored toga, artiljerijska i minobacačka vatra neprijatelja po rasporedu Brigade nanosila je znatne gubitke. Istom zapovešću Treća brigada je upućena da zaposedne položaje koje je do tada držala Peta. U noći 29. marta oko 23 časa na prostoriju Velino Selo—ZoVik—G. Rahić Peta brigada je posela ranije položaje Treće brigade. Ona je svoje bataljone rasporedila ovako: 1. bataljon u G. Rahić sa zadatkom da izviđa pravac od s. Brke i s. Boća, a jednu četvu isturi na položaje ispred sela. Drugi bataljon pošto se razmestio u D. Zoviku sa jednom četom na položajima kose ispred sela, obezbeđuje se od Palanke i Šatorovića, 3. bataljon u Zoviku zas. Zečević služi kao rezerva Štaba Brigade. Njen 4. bataljon smestio se u Velinom Selu i imao zadatak da se obezbedi od pravca s. Vražici. U toku smene bataljona bilo je sve mirno. Štab Pete brigade, intendantura i sanitet smestili su se u s. Štre-

prima. Članovi Štaba Brigade prilikom smještaja bataljona nalazili su se u bataljonima. Raspored Brigade bio je takav da su na prvoj odbrambenoj liniji bili 1, 2. i 4. bataljon.

Treća brigada je u toku 30. marta, pošto je predala svoje položaje Petoj brigadi, stigla je u rejon koji je držala Peta brigada. Njeni delovi su uhvatili vezu sa 1. bataljonom Šeste brigade u s. Obodnici. Ovaj bataljon je u toku prethodnog dana iznenadio jednu neprijateljsku kolonu koja se kretala iz Tuzle prema Čeliću, iznenada napao i natereao da se vrati prema Tuzli. Naneo joj je znatne gubitke.

Svi bataljoni Pete brigade bili su pripremljeni i orni za borbu sa neprijateljem, koji se nije pojavio 29. marta. Sledećeg dana, negde pred ručak, oko 12,30 časova, manja grupa esesovaca od oko 50 vojnika, verovatno sa ciljem izviđanja, došla je od s. Brke i uputila se prema položajima 2. bataljona, koji je držao položaje ispred D. Zovika. Namera joj je bila da se provuče ispod kosa pored rečice Brke. Treća četa bataljona, koja je bila najisturenija na levom krilu, otvorila je na ovu grupu vatru i uspela da je natera na povlačenje, četa se potom dala u poteru za neprijateljem, koji je u međuvremenu od pravca Boderišta intervenisao jednom jedinicom jačine do 150 vojnika. Odmah je počela artiljerijska i minobacačka vatra, pa je ova četa odustala od gonjenja i povratila se na svoj raniji položaj. Intervenisao je odmah 2. bataljon s desnog krila, obezbeđujući povlačenje ovoj četi, dok je jedna četa 1. bataljona odmah napala neprijateljsko desno krilo. Sve do 14,30 časova vođene su uporne teške borbe, kada se četa 2. bataljona organizovano povukla i bez gubitaka. Neprijatelj se takođe povukao za Boće,⁸ izgubivši u ovoj borbi oko 20 vojnika. Brigada je imala sedam poginulih i osam ranjenih. Istakao se puškomitraljezac Blažić iz 1. bataljona, koji, iako teško ranjen, uspeo je da se puzeći povuče u jedan šumarak,, a svoj puškomitraljez je ostavio na pola puta, tek kad mu je ponestalo snage. Narednog dana Peta brigada vodila je vrlo teške i iscrpljujuće borbe uz obostrano velike gubitke. Već rano ujutru snage 28. SS puka u jačini dva bataljona

⁸ Arhiv VII, br. reg. 3/8. od 1. IV 1944.

napale su položaje Brigade iz više pravaca. Tako je jedna kolona jačine do 250 vojnika došla iz pravca Brke i napala položaje 1. bataljona kod s. G. Rahića. Bataljon je, angažujući sve svoje snage, pružio žilav otpor i sve do dolaska neprijateljskih tenkova, uspeo da zadrži i uspori njegovo napredovanje. Zbog nailaska tenkova bataljon je razdvojen na dva dela. Jedna četa se probila kroz neprijateljski raspored sa komesarom bataljona Đurom Vojvodićem. Odbačena je prema s. Bukviku i Skakavi. Već sledećeg dana jedna desetina ove čete se vratila u sastav bataljona, dok je četa kao celina vršila manevar po selima i u sastav se vratila nekoliko dana kasnije. Ona je bila dobro primljena od naroda uplašenog zbog zlodela esesovaca i vodila uspešne borbe sa mnogim zelenokadrovskim snagama. Ostale čete 1. bataljona su se povukle najpre na položaje ispred s. Zovik, Kalajdzije, ali su i ovde bile ugrožene pa su posele pogodnije položaje na kosama iza pomenutih sela. Istovremeno je i 2. bataljon bio napadnut nešto jačim snagama. Kao i prethodnog dana, jedinice 28. SS puka u jačini do 300 vojnika došle su iz pravca Boće—Palanka. Bataljon je spremno prihvatio borbu sa ovim snagama sa položaja na kosama iznad D. Zovika. Neprijatelju je odgovarao frontalni napad, a bataljon je takav način borbe u prvo vreme i prihvatio. Odolevao je izvesno vreme i trpeo znatne gubitke. Po naredenju komandanta Brigade povukao se na unapred određene položaje na kose iznad D. Kalajdzije. Najjači neprijateljski udar primio je ovoga dana na sebe 4. bataljon. Na njega je napala neprijateljska jedinica jačine do 400 vojnika. On je držao položaje na kosama ispred Velinog Sela. Želeći da zbaci sa tih položaja borce 4. bataljona i natera ih u dolinu, neprijatelj je istovremeno želeo da ih na taj način lakše uništi. Međutim, komandant bataljona Života Kokar je izbegao ovaj neprijateljski manevar i organizovano povukao čete bataljona. Odmah ih je uputio preko Laništa da se zabace na bok neprijateljskih snaga i izvrše bočni udar. Jedna četa 3. bataljona, koja inače ovog dana nije vodila borbu, pomerila se udesno da bi omogućila brzo i organizovano izvlačenje bataljona i njegovu upotrebu u borbi preko Laništa u bok neprijateljskih snaga.

Kada je uočio ovaj manevar bataljona i opasnost koja mu pretila, neprijatelj je okrenuo leđa i pod zaštitom artiljerijske i minobacačke vatre iz dve haubice, tri minobacača i jednog protivoklopnog topa povukao se prema s. Vražići. Bilo je oko 14,30 časova kada je neprijatelj i na ostalim sektorima borbe povukao svoje snage. U žestokim borbama koje su vođene ovog dana obostrani gubici bili su veliki. Neprijatelj je imao veliki broj izbačenih iz stroja. Samo u borbi sa 4. bataljonom 11 mrtvih i 15 ranjenih. U borbi sa 1. bataljonom, pored poginulih i ranjenih vojnika, izgubio je i kamion pun vojnika, koji je raznet od jedne nagazne mine. U kamionu je bilo desetak vojnika, koji su po pričanju očevidaca seljaka svi izginuli. Držanje boraca i starešina u ovoj borbi bilo je na visini. Mnogi su se istakli junaštvom i upornošću. Naročito su puškomitraljesci svojom ubitačnom vatrom nanosili neprijatelju velike gubitke. Gađali su na kratkim odstojanjima i nasigurno, štedeći municiju. Posebno se istakao kao i uvek Stjepan šipoš, veseli Sremac iz Divoša, koji je manje-više u svim borbama bio među najboljima. U ovoj borbi pao je kao heroj štiteći svoje drugove u napadu na neprijatelja.

U 4. bataljonu naročito se istakao puškomitraljezac Radovan Petrović. Kada mu je pomoćnik bio ranjen, on je uzeo pored mitraljeza i municiju, precizno gađao neprijatelja sve do ranjavanja. Teško ranjen vukao je svoj puškomitraljez i sam puzeći do jednog grma gde se sklonio. Neprijatelj ga nije pronašao, ali su ga pronašli njegovi drugovi već izcrpljenog i gotovo u nesvesti. Pored njega bio je i njegov puškomitraljez. Za ovaj podvig bio je pohvaljen od Štaba XXXVI divizije." U ovoj borbi se istakao uspešnim dejstvom svog puškomitraljeza i Sreten Milurović. Više bombaša iz sva četiri bataljona istakli su se u ovim dvodnevni borbama. Na čelu svoje 3. čete komandir Savo Naić jurišao je na neprijatelja iza sela Vražići. U borbi koja je vođena došlo je i do gušanja. Komandir Naić u toj borbi

" Naredba Štaba XXXVI divizije od 23. IV 1944. g. (Arhiv VII, kut. 1240, br. reg. 3/7).

junački je poginuo. Nestao je tako iz Pete brigade još jedan divan drug, komunista, hrabar i odlučan komandir čete, 21-godišnji berberski radnik iz Pećinaca, voljen od svojih boraca zbog izuzetne hrabrosti i odnosa prema borcima. U dvodnevним borbama Brigada je imala 33 poginula i 57 ranjenih. Među njima su pet poginule i dve ranjene drugarice. Prema realnoj proceni Štaba Brigade neprijateljski gubici su iznosili 87 poginulih i najmanje dva puta više ranjenih. Tako je Brigada uz velike žrtve uspela da zadrži neprijatelja i spreči njegov prodor prema Čeliću i dalje prema jugu, gde bi opasno ugrozio bolnicu ranjenika u Jablanici. Upravo zbog ove bolnice i velikog broja ranjenika u njoj, među njima i izvestan broj ranjenika iz Pete brigade, borci i starešine su bili tako uporni i odlučni u odbrani posednutih položaja. Na to su, svakako, uticale i svestrane pripreme koje je Brigada imala pre ulaska u borbu.

Da bi se olakšao život ranjenika, Štab XXXVI divizije je svojom naredbom od 28. marta predvideo organizovano prikupljanje hrane za bolnice. Istovremeno, naredio je da se ranjenici po ranjavanju odmah prenose u sanitet i bolnice i da štabovi bataljona održavaju stalnu vezu putem pisama, pošiljki i poseta sa svojim ranjenicima. Kod slanja ranjenika u bolnicu štabovima bataljona je naloženo da svakog ranjenika šalju sa dobrom odećom i obućom, jer je ranije bilo slučajeva da su ranjenici slati sa vrlo slabom i dotrajalom i odećom i obućom.²⁰

U ovoj borbi neprijatelj je nametnuo frontalni način borbe, a Brigada je takav način borbe prihvatila iako joj nije odgovarao. To je učinjeno zato da bi se odbranile bolnice i ranjenici u njima. Kada je 4. bataljon izveo manevar kod Velinog Sela, neprijatelj je napustio bojište, iz čega se vidi koliko je bilo važno izbeći frontalne borbe i nametnuti neprijatelju partizanski način borbe. Međutim, u poslednjoj borbi ovako se nije moglo postupiti. U ovim dvodnevним borbama poginuli su: Triva Popović, Špiro Šukara, Vida Bekut, bolničarka, i borci Rada Plaović, Milan Medić i hi-

²⁰ Arhiv VII, kut. 1240, br. reg. 2/30.

gijeničarka čete Dušanka Đukić, svi iz 1. bataljona. Iz 2. bataljona, koji je imao i najteže borbe, poginuli su: Košta Plavić, Milivoj Radak, Sreten Milurović, Milan Lukić, Tončika Kulišić, Žarko Jovanović, Milan Hmjak, Nikola Dragišić, Rada Bukorac i Luka Gaćešić, svi borci. Poginuli su i Dušan Gradić, zamenik komesara čete, Ilija Stojković, pol. delegat voda, Nikola Đurđević, zamenik komandira čete, Stevan šipoš, puškomitraljezac, Živka Vitomirović i Dragica Ilić, bolničarke četa. Iz 4. bataljona poginuli su: Martin Masnak, Nikola Milinković, Petar Bogdanov, borci, Mitar Davidović, Rade Cvetković i Veljko Stepanović, desetar, bolničarka Savka Labudović i komandir čete Sava Najić. Treći bataljon nije vodio borbu jer je bio u rezervi. Imao je jednog poginulog i to Zdravka Božina, ekonoma čete. Ranjeni su: Rade Petrović, komandant 2. bataljona, koji je nakon nekoliko dana umro, zatim Branko Košutić, živko Kovačević, Živko Košutić, Lazar Žličić, Milivoj Dević, Sergeje šumanov, Božo Borojević, Branko Vlahović i Milivoje Malbaša, svi iz desetine desetara Steve Boškovića iz 1. čete 2. bataljona. Borila se ova desetina žilavo i hrabro, nije napustila položaj, krvarila je i vodila borbu i onda kada je većina boraca bila izranjavljena. Povukla se tek na intervenciju komandira čete. Ranjeni su u ovoj borbi još: Tihomir Simić, Velimir Koldžić, Nikola Koceljvac, Velimir Belić, Krsta Plavšić, Slavko Grujić, Njegovan Nikić, Milica Jovanović, Ignjat Jurišić, Milovan Veličić, Stevan Bogičević, Stanko Kostić, Milorad Miloradić, Živojin Zurković, Miodrag Dević, Steva Petošević (umro od teških rana 7. aprila kod Međeđe), Nikola Marković, Obrad Marjanović, Luka Jovanović, Ignjat Lazić, Ranko Grujić, Zdravko Borić, Petar Bogdanov, Sava Bačvanski, Milan Srdić, Milić Klarić, Milorad Vlajković, Steva Krstonošić, Milan Platiša, Nedjeljko Đurić, Nata Žutić, Mika Azarić, Stanko Velikić, Stevan Jovanović, Obrad Stojnić, svi borci, Živan Svetić i Mladen Dokić, desetari, Josip Prpić, vodnik, Radovan Petrović, puškomitraljezac, i Stevan Žilavski, zamenik komandira čete. Kao što se vidi, u ovim borbama poginulo je i pet drugarica, a dve su ranjene. Sve to govori o žestini borbe koja je

u toku ta dva dana ovde vođena, a i o stalnom problemu kako obezbediti da bolničarke ne uleću u borbu. Samo u ovim dvodnevnim borbama ugasio se tek započeti životni put premladih divnih devojaka: Živke Vitomirovič, Dragice Ilić, Savke Labudović, Vide Bekut i Dušanke Đukić. Bile su ranjene Nata Žutić i Vera Azarić.

Između 1. i 7. aprila, potpomognuti artiljerijom i izvesnim brojem tenkova, delovi 28. SS puka vršili su sa linije Brčko—Palanka, Boće—Boderište—Šatorovići jak pritisak na jedinice XXXVI divizije i ostale delove pod komandom ove divizije. Neprijatelj je bio zadržan na svim pravcima. On je uglavnom danju vršio ispade a predveče se povlačio, trpeći osetne gubitke u mrtvim i ranjenim. Nalazeći se u Posavini, Osamnaesta hrvatska brigada je vršila čišćenje od četnika, a Majevački partizanski odred razbio je jednu neprijateljsku kolonu koja je od Čelića pošla prema Loparama. Posavsko-trebavski partizanski odred vodio je vrlo žestoku borbu sa neprijateljskim snagama kod Bukvika.

Peta brigada, koja se nalazila na prvobitnim položajima sa kojih je u toku 30. i 31. marta vodila teške borbe, osim manjih čarki uglavnom sa neprijateljskim patrolama nije imala jačih borbi sve do 4. aprila. Prema podacima prikupljenim izviđanjima i izjavama seljaka, neprijatelj je kopao rovove i objekte za artiljerijska oruđa i minobacače i utvrđivanja na liniji Vražići—Zovik—Kalajdžije i ispred G. Rahić, te dovodio pojačanja na sektor Brka—Palanka—Boće. Sva obaveštenja ukazivala su na prisutnost jakih delova 28. SS puka i ustaško-domobranskih jedinica na tim položajima. To je istovremeno potvrđivalo obaveštenja da neprijatelj priprema skori novi pokušaj prodora od Brčkog prema Tuzli sa težnjom da potpuno ovlada ovom komunikacijom, posedne prostor Mačkovac—Jablanica, čime bi neposredno ugrozio bolnicu u Jablanici, gde se u to vreme nalazilo 462 nepokretnih i pokretnih ranjenika i bolesnika.

Štab Pete brigade primio je upozorenje Štaba XXXVI divizije da se ubuduće izbegavaju frontalne borbe sa neprijateljem, koje on želi da nametne i u kojima naše snage trpe znatne gubitke. Zato je potrebno u slučajevima da

neprijatelj napada jačim snagama bataljone odmah izvući. Štab Pete brigade u očekivanju novih napada neprijatelja, i postupajući po zahtevu Štaba Divizije doneo je 2. aprila odluku da u slučaju jačeg neprijateljskog napada blagovremeno povuče svoje bataljone i tako izbegne neprijateljski jači udar. Postojeći položaji da se ne brane uporno već u slučaju potrebe da bataljoni organizovano privremeno povlače na liniju k. 649—k. 511 (Paljevina)—Debelo brdo i da se odavde sa pogodnih položaja dočekuje neprijateljski napad, držeći čvrsto vezu sa jedinicama Treće brigade. U toku prva tri dana aprila, sem nekoliko slučajeva kada su se sukobile izviđačke patrole, nije bilo borbi sa neprijateljem. Tako je celokupni sastav Brigade mogao da se odmori. Po danu su isturali po jednu četvu na položaje, a sa ostalim organizovali rad i odmor. Održano je više četnih konferencija i sastanaka partijskih ćelija. No neprijatelj nije dugo mirovao. Napao je već 4. aprila. Po običaju, ujutru rano oko 6 časova u jačini od 700 do 800 vojnika, 28. SS puka, domborana i zelenokadrovaca. Napad je izvršen na položaje 1, 2. i 4. bataljona, koji su bili istureni napred. Nije bilo iznenađenja, jer su u stvari bataljoni blagovremeno otkrili neprijateljske pokrete. Kako je bilo dogovoreno da se na neprijatelja ne otvara vatra dok ne priđe sasvim blizu položaja bataljona, to je neprijatelj pušten da se približi. Približavanjem neprijatelja oslabila je njegova artiljerijska i minobacačka vatra, pa su ubrzani njegovi pokreti. Sva tri bataljona gotovo jednovremeno su otvorila vatru. Neprijatelj se razvio za borbu i to je bila prilika za efikasniju borbu i veće njegove gubitke, u čemu su naročito efikasno dejstvovali teški mitraljezi i puškomitraljezi. Budući da je neprijatelj bio znatno nadmoćniji, i držeći se odluke da se ne upušta u frontalne borbe, komandant Brigade je naredio da se bataljoni organizovano povlače dajući uzastopni otpor. Tako je 1. bataljon privremeno zaposeo položaje na kosama Debelog brda, do k. 649., 2. bataljon ispred k. 649 do k. 591. (Paljevina), 3. bataljon kao brigadna rezerva povukao se do Razvijene lipe, k. 676, a 4. bataljon poseo je položaje od k. 591. do Papratnice. Na ovim polo-

žajima bataljoni su snažnom vatrom dočekali neprijatelja. On je osetio da je uvučen u položaje bataljona što je za njega bilo nepovoljno, pa se već oko 12 časova počeo da povlači. Bataljoni Pete brigade pošli su odmah za njim i u sumrak vratili se na svoje prvobitne položaje. U borbama koje su vođene ovoga dana poginuli su: Nikola Savrić, vodnik, Slavko Mesarović i Doka Janković, borci, a ranjeni su Stevan Đukić, Danilo Lukić, borci, Boško Sodarević, sekretar SKOJ-a u 1. bataljonu i Simo Vojinović, kurir u 4. bataljonu, te Milisav Đurašinović, zamenik komandira čete.

U toku borbe Štab Treće brigade uputio je svoj 1. i 4. bataljon u pomoć bataljonima Pete brigade u pravcu Ravne kose—Miladići i Vjeternika, ali pre nego što su stigli, neprijatelj se povukao pa Brigada svoj 4. bataljon upućuje za Jablanicu po odeću i municiju za XXXVI diviziju.

U toku sledećeg dana neprijatelj je znatno slabijim snagama i sa izvesnim zakašnjenjem u odnosu na prethodni dan usmerio svoj napad na 2. i 4. bataljon, koji su držali položaje ispred Zovik—Kalajdzije i Velinog Sela. Borbe su vođene sve do 13 časova, kada se neprijatelj povukao. Imao je više od deset poginulih i najmanje toliko ranjenih. Brigada je imala tri ranjena, i to Milana Bežanovića, Stevana Rankovića i Milana Mirkovića. U Brigadi je ovoga dana vladalo dobro raspoloženje. Borba sa neprijateljem je uspešno vođena, a u Brigadu je stiglo 10.000 metaka, izvesna količina cokula i druge sprema. Municija je bila preko potrebna, jer je bila na izmaku, naročito kod puškomitraljezaca. Bilo je prikupljanja metaka za puškomitraljeze među borcima. U međuvremenu izviđački delovi, pa i čitavi vodovi, slani su u neprijateljsku pozadinu, gde su vršili izviđanja o neprijatelju, snazi, mestima razmeštaja i namerama. Ovaj zadatak bio je i odgovoran i vrlo opasan. Više izviđača je na ovom terenu stradalo, najviše od zelenokadrovskih bandi. Tako je i vod Ilije Novakovića na jednom izviđačkom zadatku bio gotovo opkoljen i samo zbog snalažljivosti komandira, vod je bez gubitaka stigao u sastav čete.

Novi napad neprijatelja u jutarnjim časovima izvršen je na položaje 1. i 2. bataljona severno i ispred Islamovca i

Zovik—Kalajdžije. Složenim dejstvom i saradnjom, ova dva bataljona su naterali esesovce na odstupanje. Borci se više nisu plašili neprijateljske artiljerije, koja je bila vrlo neprecizna. Sedmi april je osvanuo miran i vreme je bilo lepo, čak ni neprijateljska artiljerija koja je inače neprekidno gađala položaje Pete brigade nije bila aktivna. Uočene su samo neprijateljske patrole, koje su se kretale daleko ispred položaje Brigade. Od obaveštajnih organa i naših izviđačkih patrola Štab Brigade je doznao da je jedna esesovska jedinica od oko 250 vojnika zanočila na k. 240, dalje kosama iznad reke Brke prema s. Palanki. Donosi odluku da u toku noći 7/8. aprila u 23 časa iznenada i energično napadne ovu neprijateljsku grupu. Taj zadatak poveren je 1. i 2. bataljonu. Prema zapovesti Štaba Brigade njen 1. bataljon je tačno u 23 časa napao neprijatelja od pravca starog groblja u Islamovcu prema k. 240. Napao je sa dve čete a jednu je ostavio u zasedi na putu između Rahića i s. Strepei. Drugi bataljon je napao sa južne i istočne strane od pravca s. Donji Zovik, preko Kućišta, sa ciljem da mu zađe iza leđa. Neprijatelj je na k. 240 imao iskopane rovove i nekoliko zemljanih bunkera. Treća četa 1. bataljona, u kojoj su većinom bili Ličani iz Banata i nekoliko obalskih radnika, predvođena svojim omiljenim, staloženim i hrabrim komandrom Dušanom Medićem, i komesarom Nikolom Medićem napala je i iznenadila neprijatelja na ovoj koti. Ubrzo ga je isterala iz rovova, dok su bombaši uspeali da likvidiraju otpor neprijatelja u jednom bunkeru. Neprijatelj, iako iznenađen, pružio je snažan otpor, došlo je i do gušanja i borbe prsa u prsa. Isterane iz rovova, trpeći gubitke, neprijateljske grupe počele su da beže prema s. Palanki i položajima jedne njihove druge grupe. Ova druga grupa je zanočila na kosama uz reku Brku. Na njih su napale čete 2. bataljona, pa se razvila uporna, žilava noćna borba. Noć je bila vedra i jasno se moglo videti neprijateljsko bežanje u pravcu s. Palanke. Napadajući na kotu 240 pao je smrtno pogođen Dušan Medić, komandir čete, dok je Nikola Medić, komesar iste čete bio ranjen. Videvši to najbolje se snašao komandir voda u toj četi Nikola Dautović. On je pokazao

veliku prisebnost, hrabrost i osećanje odgovornosti, jer se stavio na čelo čete i poveo je na juriš. Kada su puškomitraljezac Lazar Petrovački i njegov pomoćnik Miloš Grkinić bili ranjeni, Dautović je uzeo njihov puškomitraljez i bodreći borce otvorio preciznu vatru iz njihovog puškomitraljeza. Slučajno se desilo da je on ranije kao puškomitraljezac ove čete rukovao baš ovim puškomitraljezom. Zahvaljujući podvigu čitave čete i njenog starešinskog kadra, neprijatelj je potisnut i nateren u bekstvo. Za ovaj podvig Nikola Dautović je pohvaljen naredbom Štaba XXXVI divizije.²¹ Tom naredbom pohvaljen je i Dušan Mikić, desetar, bombaš iz 1. bataljona, koji je u ovoj noćnoj borbi upao među grupu SS vojnika, dvojicu ubio i jednog ranio. I drugi bataljon je napadajući od Donjeg Zovika na kose iznad rečice Brke zbunio neprijatelja i proterao sa položaja. Pripremajući se za gonjenje neprijatelja prema S. Palanki i u 1. i u 2. bataljonu su uočili da su ove neprijateljske snage stale i da ih njihove starešine Nemci nagone da se vrate. Naime, od Palanke već su žurili neprijateljski vojnici da pomognu ovoj proteranoj grupi. Štab Brigade je naredio da se 1. i 2. bataljon, posle uspešne borbe, otkače od neprijatelja i povuku na prvobitne položaje. Neprijatelj je imao preko 100 izbačenih iz stroja. U ovoj noćnoj borbi, koja je bila vrlo žestoka i obilovala mnogim primerima lične hrabrosti i upornosti boraca i starešina jednog i drugog bataljona, ispoljeno je jedinstvo četa, vodova i desetina. Te noći, pored poginulog Dušana Medića, komandira čete, poginuo je i Tugomir Petričević, borac, a pored Nikole Medića ranjeni su Stevan Bogdanović i Petar Pejin iz 1. bataljona, te Rade Gagić, Nestor Grbić, borci 2. bataljona. U ovoj borbi ranjen je i zamenik komesara 2. bataljona Mile Milikić.

I Treća brigada vodila je prethodnog dana borbe sa neprijateljem koji je došao od pravca s. Vražići.

Prema prikupljenim podacima obaveštajnih organa i dezertera iz neprijateljskih redova, utvrđeno je da se na liniji Vražići—Zovik—Kalajdzije—Rahić nalaze delovi 28. SS puka, da se i dalje utvrđuju i da im je jačina do 1.200 vojnika. Na osnovu dotadašnje aktivnosti zaključeno je da

²¹ Arhiv VII, k. 1240, br. reg. 3/7.

ima nameru da i dalje ofanzivno dejstvuje sa ciljem potpunog ovladavanja komunikacijom čelić—Tuzla i da po svaku cenu prodre do Tuzle. Da bi se dobilo u vremenu i bolnica iz Srebrenika prebacila na sigurnije mesto boravka u Jablanicu, te da bi se XXXVI divizija bolje povezala sa XVI divizijom, naređeno je da Treća i Peta brigada uporno drže položaje: Jašterik—Ravna kosa—Papratnica—Vjeternik—Razbijena lipa. Sledećih dana 1, 2. i 4. bataljon ostavili su manje delove na položajima, a sa ostalim snagama se povukli, i to: 1. bataljon na kose Razvijena lipa, k. 676; 2. bataljon na Vjeternik, k. 705; 3. bataljon na kose iznad Straže blizu Begove vode i u rezervi, dok je 4. bataljon bio na Papratnici i Debelom brdu. Istureni delovi ovog bataljona vodili su u toku dana borbu kod zas. Peškiri. Borba je bila kratka, ali oštra. Ovde je poginuo dobar i hrabar borac Jovan Kostić. Ovih dana zbog svojih kvaliteta predložen je za kandidata Partije. Nije dočekaao, ali je poginuo kao komunista. Sa njime je poginuo i Stevan Gajić, a ranjen Vlado Sokač. Neprijatelj je imao što poginulih, što ranjenih do 30 vojnika. Budući da su teški ranjenici prebačeni iz Srebrenika u bolnicu u Jablanici, naređeno je da se brigade XXXVI divizije odmah prebace u rejon istočno od ceste Tuzla—Lopare sa naslonom na planinu Jelica. Time bi se izbegle i moguće frontalne borbe i eventualno odvajanje XXXVI divizije od snaga XVI divizije, koje u ovo vreme vode borbu zapadno od ceste Tuzla—Brčko. Inače, neprijatelj, je vrlo aktivan sa linije Čelić—Koraj—Bijeljina i vrši jak pritisak na brigade XVI divizije.

PRELAZAK PREKO CESTE ZVORNIK—TUZLA I DOLAZAK U BIRAČ

Postupajući po zapovesti Štaba XXXVI divizije, Peta brigada krenula je 9. aprila predveče po oblačnom i kišnom vremenu, raskaljanim i vlažnim putevima. Praveći povremeno zastanke, stigla je ujutru sledećeg dana i zaposela položaje Labudska—Vukosavci—Tobut. Ovde je smenila Prvu vojvodansku brigadu. Njen zadatak je da obezbeđuje od pravca Udrigovo—Tobut—Trnjaci. Od pravca Tuzla—Lopare i Jablanica—Lopare Štab Pete brigade je na polo-

žaje Osenjak—kota 360 postavio svoja tri bataljona i to: 1. bataljon kod s. Vukosavci da kontroliše cestu Tuzla—Lopare, 2. bataljon u zas. Prelić i Panjevići ima zadatak da kontroliše pravac prema Udrigovu i čvrsto drži položaje na Osenjaku, a patrole šalje do Kamenitog brda, 3. bataljon kod D. Tobuta kontroliše levu obalu potoka Janje sa isturenim vodom na koti 360. Četvrti bataljon zaposeo je položaj ispred s. Labucka i patrolama kontroliše cestu Jablanica—Lopare i Tuzla—Lopare. štab Brigade smestio se u zaselak Popovići i Pajići. Odavde je Štab Brigade poslao intendanta u Tobut zas. Šakotići da primi dodeljenu opremu i municiju. Bilo je to sa zakašnjenjem jer Treća brigada nije na vreme obavestila o prijemu opreme u Jablanici. I Treća brigada izvršila je istovremeno pokret i zaposela položaje na liniji Jašterik—Volujak—Kokošinjac—Živkovo brdo—Čivin vis—Kik—Kameniti breg.

Kako ni sledećeg dana nije bilo kontakta sa neprijateljem, vreme boravka na ovom sektoru iskorišćeno je za odmor i podelu naoružanja i municije. Svaki od bataljona dobio je po jedan puškomitraljez, a podeljeno je i oko 6.000 puščanih i puškomitraljeskih metaka. Kako je u proteklim borbama koje je brigada vodila poginuo ili ranjen jedan broj puškomitraljezaca i njihovih pomoćnika, vršena je obuka novih. Njihovom izboru poklanjana je puna pažnja, a tom prilikom održano je više sastanaka partijskih ćelija i SKOJ-a. Komandanti bataljona i komandiri četa vodili su razgovore i vršili obuku. U celoj Brigadi moglo se primetiti vedrije raspoloženje po dolasku na ovaj sektor i zbog čvršće veze sa jedinicama XVI divizije. Na jednom od sastanaka četne konferencije u Trećem bataljonu, uz kritiku raznih slabosti, istaknuto je da kod podele ljudstva ima mnogo slučajeva da iz istog sela borci dolaze i bivaju raspoređeni u jednu desetinu, vod ili četvu. Da su kao rođaci za istim puškomitraljezom i da se to štetno odrazilo u proteklim borbama kada su ginuli ili bili ranjavani istovremeno rođaci i seljani. Iz toga je proistekao zaključak da ubuduće treba voditi više brige o njihovom razmeštaju, da se ne bi dogodilo da ginu, budu ranjavani borci iz istog sela. Gde je to moguće odmah izvršiti izmene.

U toku 11. aprila neprijatelj je bio aktivan samo ispred 4. bataljona Treće brigade, kada ga je napao jačim snagama na Volujku. Bio je to znak da će neprijatelj ubrzo krenuti u ofanzivu. Krenuo je već sledećeg dana i vrlo rano. Oko 3 časa ujutru 12. aprila snage 13. SS divizije preduzele su opšti napad na jedinice XVI i XXXVI divizije. Napad je potpomognut jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom a upotrebljeni su i tenkovi. Od pravca Tuzle sadejstvovao je 3. lovački zdrug. U žestokim borbama, koje su na pojednim delovima napada vođene skoro celi dan esesovci su uspeali da potisnu brigade XVI i XXXVI divizije ka planini Telici. Jednom jačom grupom delovi 27. puka zauzeli su Trnovu i Brđane, gde su se nalazile partizanske bolnice. Uz pomoć četnika uspeali su da otkriju veći broj baza sa ranjenicima, koje su odmah poubijali kao i izvestan broj stanovnika ovog sela uglavnom žena, dece i staraca. Napad ovoga puka prema Jelici pomagale su jedinice 3. lovačkog zdruga iz Tuzle.

Delovi 28. SS puka u jačini 500—600 vojnika napali su toga dana na položaje 2. i 3. bataljona Pete brigade i na bataljon Šeste, koji su držali položaje na brdu Osenjak—k. 360. Znatno nadmoćniji, obilato tukući artiljerijom i minobacačima, uspeali su i pored žilavog otpora da potisnu čete 2. bataljona i ovladaju položajima na Osenjaku. Kod 3. bataljona neprijatelj je zadržan. Međutim, bataljon Druge brigade koji je bio na desnom krilu 3. bataljona povukao se prema s. Arapovići, pa je desni bok 3. bataljon ostao nezaštićen. Neprijateljske jače grupe su pokušale da se ubace u međuprostor koji je nastao ovim povlačenjem Druge brigade, u težnji da zaobidu i okruže ovaj bataljon. Štab Brigade je budno pratio razvoj događaja iz blizine. Komandant brigade Stevan Bikić nemajući druge rezervne jedinice uputio je u taj međuprostor tehničku četu Brigade. Ona je izvršila protivnapad na k. 360, istovremeno sa jednom četom iz 3. bataljona, ali bez uspeha. Pa ipak, neprijatelj je tu malo zadržan, što je iskoristio 3. bataljon i blagovremeno se izvukao iz poluokruženja. Zapošeo je nove položaje sa kojih je sprečio prodor neprijatelja potokom Janja. Kada je izašao na Osenjak, neprijatelj je postavio dva protivtenkovska topa iz kojih je tukao položaje 2. i 3. bataljona,

koji su se posle organizovanog povlačenja zadržali na kosama ispred zas. Panjevići i Tobutske reke. Drugi bataljon je izdržao tri jaka neprijateljska juriša i uspeo da zadrži svoje položaje. U borbi je učestvovao i 1. bataljon Šeste brigade, koji se srčano borio na položajima između brda Osenjak i k. 360, i pokazao da postepeno otklanja slabosti u prvim borbama na ovom terenu i u nekoliko borbi pokazao upornost i hrabrost. Još dok se borba vodila, Štab Brigade primio je zapovest Štaba XXXVI divizije sa naređenjem da se u sumrak Brigada otkaači od neprijatelja i krene na prostor Rožanj—Završje—Ravni Zavid—Savići—Brijest.

I Treća brigada ovoga dana bila je napadnuta od delova 28. SS puka. Neprijatelj je došao od Čelića preko Oglavka i Mačkovca. Oko 18. časova bio je nateran da se vrati u rejon čelića, odnosno Žutovku.

Usled brojne i tehničke nadmoćnosti neprijatelja, vrlo uskog prostora na planini Jelici i mogućnosti da sledećeg dana ugrozi naše snage sa komunikacije Tuzla—Zvornik, doneta je odluka da se obe divizije prebace preko ceste Tuzla—Zvornik i da se po prelazu razmeste na teritoriji Birča. Tu da ostanu dok ne budu stvoreni povoljni uslovi za njihov povratak na Majevicu ili u dolinu Spreče.

Peta brigada se uveče otkaačila od neprijatelja, organizovano i disciplinovano izvršila pokret do određenog joj prostora. Ona je u borbi toga dana izbacila iz stroja između 50 i 60 neprijateljskih vojnika. Sopstveni gubici su bili pet poginulih i 18 ranjenih. Poginuli su: Cveja Nedeljković, Petar Bajalović, Rade Đurđević (umro posle ranjavanja), Živojin Ostojić i Nikola Stefanović. Ranjeni su: Radovan Uzelac, Alija Ahmetović, Jovan Bajić, Momčilo Damjanović, Spasoje Ostojić, Branko Ćosić, Nebojša Koceljčevac, Kuzman Ranisavljević, Sava Milić, Zdravko Maksimović, Đorđe Sekulić, Pajo Hercegovac, Milan Prpić i Stevo Bošković, svi borci, i Petar Manojlović, Ljubomir Damjanović, pol. delegati vodova, te Branko Ostojić, vodnik.

U toku noći Brigada je nastavila pokret i ujutru stigla u rejon s. Savići—Obršine—Ravni David—Brijest. Ovde se privremeno zadržala; borci su primili obrok hrane a bataljoni po jedan puškomitraljez. Prvi i 4. bataljon primili su još i po jedan laki bacač i po jednu protivkolsku pušku.

Pošto se malo odmorila, sledećeg dana ujutru Peta brigada je nastavila pokret pravcem Ravni Zavid—Tomanića kosa—Jelica, gde se u prepodnevnim časovima zadržala. Tu se malo odmorila, borci nahranili, a potom nastavila pokret prema cesti Tuzla—Zvornik. U toku pokreta komandant XXXVI divizije Marko Peričin Kamenjar primio je podatke da se u rejonu prelaska Divizije u s. Prnjavor i u s. Kalesije na samoj komunikaciji Zvornik—Tuzla nalaze jake zelenokadrovске grupe. U vezi sa tim odmah je usmeno naredio da Treća i Peta brigada napadnu ova zelenokadrovска uporišta. Prvi bataljon Pete brigade dobio je zadatak da likvidira zelenokadrovce u zas. Jusufovići, a 2. bataljon je imao da učestvuje sa bataljonom Treće brigade u likvidaciji zelenokadrovskih snaga u s. Prnjavoru. Napad je vršen 14. aprila u 2 časa ujutro. Dok je napad na zelenokadrovce u s. Prnjavor bio uspešan pa su se ovi razbežali najvećim delom u pravcu Kalesija, 1. bataljon nije uspeo da likvidira zelenokadrovce u zas. Jusufovići. Naime, ova zelenokadrovска grupa bila je brojno vrlo jaka, relativno dobro i naoružana, a njeni pripadnici najzagriženiji u borbi protiv naših jedinica. Ovde je bilo njihovo gnezdo. Uz to, kako 2. bataljon nije uspeo da spreči bekstvo zelenokadrovaca iz Prnjavora u pravcu zas. Jusufovići, to je ova grupa postala još jača. Pošto zelenokadrovci u zaseoku Jusufovići nisu likvidirani, 1. bataljon je sutradan rano ponovio napad, ponovo bez uspeha. Štab Brigade na to upućuje u napad i 2. bataljon i 1. četu bataljona Šeste brigade. Prvi bataljon je uspeo da sa pravca zas. Rijeka obuhvati Jusufoviće sa istočne strane težeći da što pre izađe na cestu Zvornik—Tuzla, te tako spreči povlačenje prema s. Caparde. Drugi bataljon je napao obuhvatom sa zapadne strane, dok je 1. bataljon šeste brigade izvršio napad od severa prema jugu. Pre nego što je 1. bataljon izbio na cestu, zelenokadrovci su se odlučili na povlačenje prema Spreči. Imali su pet poginulih i sedam zarobljenih. Prvi bataljon je izgubio Stevana Zurkovića, Mitra Radovića i Aleksu Đorđevića, koji su poginuli. Ranjeni su: Vladimir Veličković, Petar Balać, Sava Jeremić i komandir 3. čete 2. bataljona Luka Stahinić. Razbijanjem zelenokadrovskih snaga u rejonu

Jusufovića, prelazak preko ceste na ovom pravcu bio je obezbeđen. Obe brigade XXXVI divizije su se sa malim pomeranjem zadržale na prostoru severno od ceste sve do 18. aprila. Prvi bataljon Pete brigade primio je u međuvremenu divizijsku bolnicu i smestio se u zas. Vlahovići. Drugi je upućen za Šekoviće, gde je sproveo zaplenjenu hranu i stoku iz Prnjavora i Jusufovića. U povratku trebalo je da dopremi oružje, municiju i drugu spremu, koju su avionima slali saveznici za XVI i XXXVI diviziju. Treći bataljon je odredio jednu svoju četvu, koja je otpratila članove Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu do s. šekovića. Ostali bataljoni su se zadržali na istim mestima. Brigada se povećala za još jedan bataljon, jer je odlukom Štaba XXXVI divizije 1. bataljon VI brigade stavljen u operativnom pogledu pod komandu Štaba Pete brigade i bio smešten u rejonu zas. Zolje. U rejonu s. Međeđa—Baljkovica—Zukići, Brigada se premestila u toku 16. aprila. Ovde u Međeđi je 4. bataljon prihvatio i obezbeđivao divizijsku bolnicu XVI divizije." Njen 1. bataljon smestio se u Starom Selu i kontrolisao cestu Zvornik—Tuzla. U Gornjoj Baljkovici su se smestili Štab Brigade, intendantura i sanitet. Dok je Peta brigada posle likvidacije zelenokadrovaca u zaseoku Jusufovići bila bez kontakta sa neprijateljem, Treća brigada je vodila borbe sa zelenokadrovskim i domobranskim snagama koje su došle od Tuzle. Ona je sve te napade uspešno odbila ne dozvolivši da neprijatelj ugrozi komunikaciju od pravca Tuzle — odnosno prelazak preko ceste. Ocenjujući situaciju i pritisak jakih neprijateljskih snaga i procenjujući njegove namere, a imajući u vidu predstojeći zadatak XVI divizije, Operativni štab donosi odluku 17. aprila da obe divizije pređu cestu Zvornik—Tuzla i krenu preko r. Spreče na teritoriju Birča. Noću 17/18. aprila obe divizije su izvršile pokret i prebacile preko ceste, i to: XVI divizija do prostora Kusonje, Zidonje, Paprača, Osmaci i Velike Njive. Brigade XXXVI divizije, pošto su se prebacile preko ceste i r. Spreče, stigle su na prostor Raševo—Gra-

²² *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 25., dok. 123, str. 439.
(Ovo radi predstojećeg zadatka 16. divizije—prelaska u Srbiju).

čanica—Panduri—Rakino Brdo. Peta brigada se kretala na čelu kolone, a u zaštitnici su bile Prva i Treća. Bočno obezbeđenje od pravca Tupzle vršila je Druga brigada. Peta brigada je ostavila svoj 1. bataljon u s. Vukovina sa zadatkom da prihvata hranu i stoku i otpremi ih za šekoviće. Drugi bataljon se u međuvremenu vratio sa spremom iz Šekovića i smestio u s. Makaliće; 3. bataljon sa Štabom Brigade, sanitetom i intendanturom produžio je do s. Panduri, a 4. je ostao u s. Jelovo brdo. Prvi bataljon VI brigade prihvatio je sanitet i intendanturu Treće brigade, a u Memićima i divizijsku bolnicu XVI divizije. Po prelasku ceste i Spreče u Osmicima bataljon je predao Četvrtoj vojvodanskoj brigadi divizijsku bolnicu, a komoru, sanitet, i intendanturu Trećoj brigadi u Vrelu. Bataljon se posle toga smestio u Rakino Brdo. Tako je Brigada stupila na teritoriju Birča. Birač je prostrana^ visoravan između Vlasenice, Drinjače, planine Javora i Javonika i r. Spreče. Isprescana dolinama i mnogobrojnim potocima i rečicama. Sela su raštrkanog tipa, a stanovništvo se bavi uglavnom zemljoradnjom i gajenjem stoke. Najpoznatije je mesto Šekovići, koje je pretvoreno u slobodnu teritoriju i gde su se nalazili mnogobrojni magacini i bolnica za teže ranjenike.

Na ovoj prostoriji XXXVI divizija ostaje sve do 25. aprila. Peta brigada koristi ovo vreme za raznovrsnu delatnost. Vršeno je higijensko spremanje i uređenje, pranje veša i parenje odela. U radionicama su užurbano popravljali odeću i obuću. Napravljen je veliki broj novih kapa, a mnoge su prepravljene, jer je u Brigadi objavljen rat šubarama. U toku 18. i 19. aprila položilo je zakletvu 74, svi oni borci i rukovodioci koji to do tada nisu učinili. U gotovo svim četama održane su četne konferencije na kojima su iznete slabosti u pojedinim borbama. Kritički je ocenjena neborbenost i neaktivnost pojedinaca. No, nisu zaboravljeni ni pozitivni primeri, hrabro držanje pojedinaca bombaša, puškomitraljezaca, desetara i drugih starešina u borbama koje su vođene krajem marta i u prvoj polovini aprila. Dat je predlog da se pojedinci i desetine predlože za pohvalu od štaba Brigade i štaba Divizije. Bilo je mnogo reči o tome na koji način u toku vođenja borbe izneti ne samo ranjenike, već i poginule, jer je dotada bilo mnogo

propusta. Po naređenju štaba Divizije, u više navrata bataljoni su se smenjivali u ekonomskim akcijama. Imalo se u selima Erići i okolini prikupiti što više hrane, u prvom redu žitarice, kukuruza i krompira. Tih dana je i naređenjem Štaba Divizije od 21. aprila 1. bataljon šeste brigade, dotada u operativnom pogledu pod komandom Štaba Pete brigade, ušao u njen sastav kao 5. bataljon. Ovaj bataljon je inače formiran 15. novembra 1943, dakle istoga dana kada i Peta brigada. Formiranje ovog bataljona obavljeno je u s. Kupinovu u donjem Sremu. Na svom borbenom putu, pre svega kroz donji Srem, imao je niz zapaženih i vrlo uspešnih akcija. Tako je u dva maha, odnosno u dve vrlo uspešne zasede, kod spomenika, blizu sela Kupinova naneo neprijatelju vrlo velike gubitke. Januara 1944. ušao je u sastav Šeste vojvođanske brigade kao njen 1. bataljon i vodio vrlo uspešnu borbu sa Nemcima i ustaškomobranskim snagama kod pustare Principovac, gde je zaplenio veliku količinu hrane i stoke. U sadejstvu sa Četvrtom brigadom napao je neprijateljski garnizon u Moroviću. Pod pritiskom 13. SS divizije prebacio se u noći 9/10. marta preko Save kod Bosanske Rače u istočnu Bosnu. Sa bataljonom je pošao i komandant Šeste brigade Dušan Samardžić Bača. Komandant ovoga bataljona bio je Vukašin Bivolarević Volf, njegov zamenik Zdravko Mirčetić Ciga, komesar bataljona Milenko Brmbota i zamenik komesara Nemanja Stanisavljević. Komandiri četa bili su: 1. Aleksandar Vulić, 2. Marko Bugarski i 3. Spasa Pavičić Odža. Komesari u 1. četi Nikola Mraović Uča, u 2. četi Aleksandar Stojanović Saša i u 3. četi Sava Čobanović Belja. Ovoga dana bataljon je imao 165 boraca, od kojih 14 drugarica. Naoružan sa 124 puške, jednim teškim mitraljezom, sedam puškomitraljeza, tri automata, devet pištolja, veći broj bombi i jedan laki bacač. Do sada je u sastavu Pete brigade imao nekoliko vrlo uspešnih akcija. Inače, bio je u celini popunjen kadrom, a borci dobro obučeni i obučeni. Borci su mahom bili iz Srema, a delom iz Banata. Sada je Peta brigada imala u svom sastavu: 872 borca od kojih 69 drugarica, a od naoružanja: 697 pušaka, pet teških mitraljeza, 26 puškomitraljeza, 14 automata, 43 pištolja, jedan teški bacač mina, četiri protivtenkovske puške, dva laka

bacača i zadovoljavajuću količinu municija." Imala je pet bataljona, tehničku četvu, sanitet, intendanturu i Štab.

Za sve vreme boravka na ovom prostoru vreme je bilo sunčano i prilično toplo. Trava se već zelenila a prvi pupoljci pojavili su se u mnogobrojnim šljivicima. Noći su bile tople, pa je 4. bataljon kod Jelova brda smešten pod vedrim nebom. Izvesno premeštanje bataljona izvršeno je u toku 25. aprila, kada su 5. bataljon u Rakinom brdu i 4. bataljon u Jelovom brdu izvršili međusobnu smenu. Istog dana 1. četa 3. bataljona otpratila je bolnicu do Šekovića i tamo ostala da je obezbeđuje. Sa druge dve čete Štab bataljona je otpremio hranu do magacina u šekovićima. Sve vreme boravka u rejonu Pandura nije bilo dodira sa neprijateljem. U međuvremenu 20. aprila prepodne samo dva dana nakon što je Brigada stigla na ovaj prostor nadletala su dva aviona »rode«. Oni su bacili svežnjeve bombi, pa su tom prilikom ranjena četiri borca, a dva su poginula. Puškomitraljesci su otvorili vatru na avione, ali su ovi ubrzo pod zaštitom šume otišli u pravcu ceste Zvornik—Tuzla, pravcem ka Tuzli. Ranjeni su: Branko Ostojić, vodnik, Njegovan ćirković, obaveštajac, Nikola Nedić, pisar u intendanturi, Sava Nešković, konjovodac u intendanturi. Teško su ranjeni i ubrzo umrli Ivan Babić i Nikola Jekić, borci.

Treća brigada boravila je u ovom periodu u rejonu Tupković — s. Gračanica, gde se odmarala i izvodila vojno-političku obuku. Ovde je održana i brigadna partijska konferencija.

U OBEZBEĐENJU PRELASKA XVI DIVIZIJE U SRBIJU

Zbog operativnog i strategijskog značaja Srbije za dalji razvoj situacije na Balkanu, Vrhovni štab je doneo odluku da se još u toku zime 1943. i početkom 1944. godine izvrše potrebne pripreme za buduća dejstva u Srbiji. S tim u vezi Štab Trećeg korpusa je 11. aprila 1944. primio naređenje od Vrhovnog štaba da odredi dve divizije i počne pripreme za

⁵⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

njihov prelazak u Srbiju.²⁴ One bi pomogle Drugoj proleterskoj i Petoj udarnoj diviziji u njihovom prodoru ka Medvedniku i Ravnoj gori. Već 21. aprila, postupajući po naređenju Vrhovnog štaba, Štab Trećeg korpusa odredio je za prelazak XVI i XVII diviziju. One su imale da se prebace preko Drine između Ljubovije i Bajine Bašte i time olakšaju situaciju ove grupe divizija koje prodiru iz doline Ibra prema Maljenu, Suvoboru i Medvedniku. Po prelasku XVI divizija imala je da napreduje Ica Peckoj, a 17. ka Kosjeriću i cesti Užice—Valjevo. U toku 24. aprila u Štabu Korpusa u Vlasenici održan je po ovom pitanju sastanak sa štabovima XVI i XVII divizije. Izložena je situacija naših snaga u Srbiji, značaj prelaska za razvoj NOV-a u Srbiji i dati konkretni zadaci oko organizacije, pripreme i prelaska. Utvrđeno je da sve pripreme treba završiti do 28. aprila, a prelazak istog dana u noći. U vezi sa ovim XXXVI diviziji je naređeno da se do 27. aprila u zoru prebaci na sektor Papraće—Kusonje i da odavde potpomogne prelazak XVI divizije, s tim što će izvršiti napad na Zvornik i obaviti temeljno rušenje ceste severno od Snagova. Ujedno pod kontrolom da drži i put koji od Zvornika vodi ka r. Drinjača. I ovaj put porušiti a na više mesta postaviti prepreke koje će braniti vatrenim zasedama.²⁵

Dve divizije određene za prelazak prebacile su se u bliži rejon prelaska i otpočele intenzivne pripreme. I XXXVI divizija je na osnovu dobijenog zadatka izdala naređenje Trećoj i Petoj brigadi za pokret prema Papraći. Treća brigada je 25. izvršila pokret i stigla na prostor Osmaci—Podborogovo—Matkovac—Zidonje. Peta brigada je bila sprečena u izvršenju ovog naređenja. Naime, približavanje naših jedinica bliže Drini neprijatelj je uočio i brzo reagovao. Već 25. aprila delovi 27. SS puka uz pomoć jednog domboranskog puka i artiljerije grupisane na cesti Zvornik—Tuzla prelaze reku Spreču. Na taj način uvlače brigade XXXVI divizije u borbu i sprečavaju da se one postave na položaje odakle je trebalo da pođu u napad na Zvornik. Prema tome kako je neprijatelj brzo reagovao prema našim snagama sa pravca Tuzla—Zvornik, a tako i sa pravca So-

²⁴ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 24, dok. 108.

²⁵ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 24, dok. 108, str. 345.

kolac—Rogatica, sasvim je verovatno da je saznao za naše namere i odluku — te preduzeo sve da spreči XVI i XVII diviziju da pređu u Srbiju. O tome govore i njegova izviđačka aktivnost avijacijom ispoljena već od 20. aprila pa nadalje i leci koje je iz aviona bacao.

Rano ujutru delovi 27. SS puka uz podršku artiljerije napali su položaje 1. i 5. bataljona Pete brigade na Jelovom brdu i kod Vukovine. Oba bataljona su pružila žilav otpor, ali su bili primorani da se pred pritiskom jačih neprijateljskih snaga povuku, i to 1. bataljon za Rakino brdo a 5. sa dve čete u Vrelo, a sa 1. četom do Pandura.

U borbama koje su vođene u toku dana Brigada je imala dva poginula i više ranjenih i to svi iz 5. bataljona. Ranjeni su: Vukašin Bivolarević komandant 5. bataljona Marko Bugarski, komandir 2. čete, i Sava čobanović komesar 3. čete istog bataljona. Još su ranjeni borci 3. čete Slavko Jovanović, Milan Topalović, Marko Jovičić i Obrad Lekić, te njihov komandir proslavljeni junak još iz Srema Spasa Pavičić Odža. Ovde je poginuo zajedno sa borcem Obradom Lekićem. Sledećeg dana po oblačnom vremenu neprijateljska artiljerija sa ceste Zvornik—Tuzla već oko 10 časova najavila je novi napad neprijatelja, ovoga puta sa snagama do jednog ojačanog bataljona. Sa dostignutih položaja od prethodnog dana neprijatelj je krenuo prema Pandurima. Sanitet i intendantura Brigade su se blagovremeno izvukli iz ovoga sela, a neprijateljske snage dočekali su 4. i 1. bataljon Pete brigade. Pružili su snažan otpor i znatno usporili njegov prodor od Pandura prema Raševu. Kada su se bataljoni povukli, neprijatelj je produžio do Raševa, gde je zanoćio. Štab Brigade je naredio da 2. i 4. bataljon napadnu u toku noći ove neprijateljske snage. Neprijatelj je bio donekle iznenađen, neki njegovi delovi uhvaćeni su gotovo na spavanju, pa je došlo do izvesne pometnje u njegovim redovima, istovremeno i većih gubitaka, oko 30 izbačenih iz stroja. U toku ovih borbi jedinice i pojedinci su se izmešali, pa je Štab Brigade naredio da se bataljoni izvuku iz borbe i krenu prema s. Petrovići, gde treba da se okupe. U borbama na Raševu i Brigada je imala jednog poginulog i sedam ranjenih.²⁶ Četvrti bataljon je u ovoj noć-

²⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

noj borbi imao sedam ranjenih, i to: Lazar Miličević, Stevan Ranisavljević, Jovan Budimčić, Jovan Maksić, Duško Rakić, Boško Marinković i Bora Simičić. Među poginulima predhodnog dana i ove noći je načelnik Štaba Brigade Svetislav Stojanović, koga je teško ranjenog po cenu sopstvenog života izvukla Naka Agbaba Crna, rukovodilac SKOJ-a u Brigadi. Pomagao joj je borac Slobodan Garić. Za ovaj podvig oboje su povhaljeni naredbom Štaba Divizije.²⁷ Jedna četa 1. bataljona izostala je u povlačenju iza bataljona. Ona se povlačila u toku noći ispod Raševa za Bišinu. U pokretu naišla je na začelje jedne neprijateljske manje jedinice. Zamenik komandanta bataljona Branko Jović Sepika poveo je četvu ulevo od ovog puta prema položajima Treće brigade i izbio pre neprijateljske jedinice. Ova je u pokretu naišla na dobro pripremljenu zasedu Treće brigade i bila potučena do nogu. Istakla se nišandžija na mitraljezu mlada prkosna Bosanka, koja se svetila za svoje poginule roditelje i braću.

U toku noći prilikom proboja kod s. Petrovića pomoćnik komesara Brigade Vladimir Popović i komandant Šeste brigade Dušan Samardžić Baća iznenada su napadnuti i zverski ubijeni. Ujutru 27. aprila sve je bilo tužno a naročito u Štabu Pete brigade. Dva člana Štaba, Pete brigade dva divna druga načelnik štaba Stojan i pomoćnik komesara Vlado. Jedan iz ravne Vojvodine a drugi iz kršne Crne gore, nestali su u jednoj noći. Borci i starešine Pete brigade bili su ogorčeni i žalosni. Posebno u 5. bataljonu zbog smrti njihovog dojučerašnjeg komandanta Dušana Samardžića Baće. Sa njim su prešli u istočnu Bosnu, njegovu reč su slušali sve do pre nekoliko dana. Približavajući se reci Drinjači, nabujalaj i mutnoj, po kišnom i prohladnom vremenu, nakon zamornog hoda u toku protekle noći spuštali su se ka Drinjači gotovo nemo, bez onog poznatog vojvođanskog žamora, bez veselosti, zadirkivanja, dosetki i viceva. Bili su utučeni i ožalošćeni. Međutim, nisu ni slutili da se tu u blizini i dalje čine naponi da XVI divizija pređe u Srbiju.

²⁷ Naredba Štaba XXXVI divizije od 25. V (Arhiv VII, 214, br. reg. 3—1).

Pošto je prešla reku Drinjaču, Peta brigada se razmestila na prostoru Vrela—Stolice, kota 749, zas. Crkvina. Sa ovog prostora 1. bataljon iz rejona Vrela kontroliše cestu Vlasenica—Šekovići, 2. bataljon se postavlja na Stolice sa zadatkom da ove položaje čvrsto drži sve dok ga ne smeni bataljon Treće brigade, 3. bataljon sa položaja na Odžaku, k. 749, kontroliše cestu Vlasenica—Šekovići kao i 1. bataljon. Peti bataljon poseda kotu 620 Vrelo zas. Dubačkić, sa zadatkom da zatvori cestu pored r. Drinjače, a 4. smestio se u rejonu Crkvina i istura jedno odeljenje na k. 790 i služi kao rezerva Brigade. Toga dana bataljoni su vodili borbu u kojoj je neprijatelj imao preko 100 izbačenih iz stroja. Bataljoni su imali poginule jednog druga i jednu drugaricu i četiri ranjena. U toku noći 27/28. aprila Brigada se po zapovesti Operativnog štaba XXXVI i XXXVIII divizije prebacila preko Drinjače' i zaposela položaje ovako: 1. bataljon u žeravice, 2. bataljon po smeni na Stolicama od bataljona Treće brigade u Zuraliće, 3. bataljon u Popoviće a 4. pozadi 2. bataljona, dok se 5. bataljon smestio u Klještane sa obezbeđenjem od Kladnja. Ovo je bilo u vezi sa naređenjem Štaba Trećeg korpusa da XXXVI i XXXVIII divizija izvrše pokret pravcem Grabovica—Klještani—Ponjerkica, da se ovlada Milan-planinom kako bi se dobio prostor za manevar jedinica. U toku priprema za pokret stiglo je novo naređenje Operativnog štaba XXXVI i XXXVIII divizije da se brigade povrate na položaje od pre dva dana. Naime, obustavljen je prelazak XVI i XVII divizije u Srbiju,³ koje su se našle gotovo u okruženju, a našim pokretom prema Milan-planini bio bi im ugrožen i opstanak. Treća brigada posela je položaje na Stolicama, Gradina, Bogović, Cincar, Betanj. Prilikom posedanja ovih položaja Brigada je imala sukob sa neprijateljem kod Supčana. Ujutru 28. njen položaj kod Gradine i Bogovića izložen je jakoj artiljerijskoj vatri a potom napadnut od SS delova. Napad je bio vrlo žestok, uporan; i pored znatnih gubitaka neprijatelj je težio da se probije prema Vlasenici. Na kraju uspeva jer se bataljon Brigade morao povući. Odmah potom nove snage napale su ceo položaj Brigade.

⁵⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

Ogorčene borbe vođene su u toku celog dana, naročito na liniji Cincar—Bačkovac i na Stolicama. Pošto su ključni položaji bili na Stolicama, tu se razvila i najžešća borba. S jedne strane, bataljon Treće brigade po svaku cenu branio je neprijatelju izlazak na Stolice, a ovaj je pošto-poto težio da sa Stolica skine bataljon Treće brigade. Obostrani gubici bili su znatni. I u toku idućeg dana na svim ovim položajima vođene su teške i krvave borbe sa obostrano velikim gubicima. Bataljoni Treće brigade uspeli su da odbiju sve neprijateljske juriše i u toku dana zadrže posednute položaje.

Zbor Brigade na Rudištu krajem aprila 1944.

Treća brigada dobila je zadatak da i dalje čvrsto drži položaje na Stolicama povezujući se ulevo sa Petom brigadom a udesno na Rudištima sa Drugom brigadom XVI divizije, koja je dobila zadatak da ovlada mostom kod Šekovića. Budući da je neprijatelj u toku noći 28/29. uspeo da se prebaci preko Drinjače kod Kalabače u pravcu Korijena, to se situacija promenila i prodor našim snagama na desnu stranu Drinjače kod Kalabače nije bio izvodljiv. Doneta je odluka da se po svaku cenu zauzme most na

Drinjači kod Gradine. U vezi sa ovim Treća brigada dobila je zadatak da napada neprijatelja na Milića Kosi i vodi uporne borbe sa neprijateljskim snagama koje su se tu bile postavile. Peta brigada, koja je odmah vratila svoje bataljone u vezi sa naređenjem Operativne grupe zaposela je položaje s leve strane Betnja na reci Drinjači i delom snaga prešla reku i postavila se na položaje kod Bogovića i Jakovice. Njen 3. bataljon zaposeo je jednom četom kosu 389, a ostalim snagama iz rejona Bunarića stavio pod kontrolu položaje kod Gradine. U vezi s naređenjem da se preotme most na Drinjači kod Gradine Štab Brigade dao je zadatak 1. bataljonu da protera neprijatelja i posedne položaje sa leve strane Betnja na Drinjači kod Gradine. Drugi bataljon imao je da se postavi kod Bogovića i Jakovice a 3. da napadne neprijateljske položaje prema Betnju i Bunariću. Kada protera odavde neprijateljske snage sa te strane, ima da osigurava most kod Gradine. Četvrti bataljon dobio je zadatak da napadne neprijatelja od pravca Bogovića, neposredno na samom mostu kod Gradine, da ga po mogućnosti uništi i zauzme most, da ga drži čvrsto po svaku cenu, bilo da neprijatelj napadne od Šekovića ili od pravca Vlasenice. U tome treba da mu pomognu i 1. i 3. bataljon. Svi bataljoni Brigade izvršili su postavljeni zadatak. U napadu na posadu mosta 4. bataljon je energičnim jurišem rasterao neprijateljsku posadu, a delom i uništio, čvrsto poseo položaje s jedne i druge strane mosta i uz podršku 1. i 3. bataljona osigurao siguran prelaz preko Drinjače na ovom mostu. U borbama koje su vođene naročito se istakla 1. četa 4. bataljona, predvođena komandantom Đorđem Koplicem i prva izbila na most. Naređenjem Štaba Brigade bilo je predviđeno da se uputi jedno sigurno odeljenje od pouzdanih i proverenih boraca prema Solakovićima, sa zadatkom da uhvati vezu sa jedinicama XVI divizije, koje treba da budu na tom prostoru ili prema Grabovici. Određeno odeljenje uhvatilo je vezu sa jedinicama XVI divizije i predalo Prvoj vojvođanskoj brigadi podatke o stanju i rasporedu jedinica XXXVI i XXXVIII divizije, kao i raspoložive podatke o neprijatelju na njihovom sektoru. U povratku ovo odeljenje donelo je podatke o rasporedu jedinica XVI divizije i time izvršilo na najbolji mo-

gući način zadatak koji mu je poveren.²⁹ Pokušaj neprijatelja da od pravca Šekovića ugrozi ovaj prelaz osujećen je odlučnom i oštrom borbom bataljona Pete brigade. Jedinica od oko 100 neprijateljskih vojnika sa komorama upućenim u pravcu Šekovića bila je razbijena. Štab Brigade je svoju intendanturu i sanitet kao i radne vodove bataljona uputio na mesto prelaska. Baš kad je ova kolona izbijala na most, neprijatelj u jačini od 100 vojnika i velikom komorom je od pravca Vlasenice u jednom protivnapadu uspeo da potisne 3. i 5. bataljon, koji su držali položaj sa desne strane ceste pema Vlasenici, a potom iz protivtenkovskih topova i bacača koje je postavio na samoj cesti počeo da tuče baš ovu kolonu koja se već našla na mostu. Sanitet Brigade, koji se kretao napred morao je da pređe most, ali se intendantura vratila. Most su prešli i Štab Brigade, 1. i 3. bataljon. Sanitet je pri prelasku izgubio četiri tovarna konja od artiljerije, a dva su nestala. Nestala je i sanitetska arhiva, verovatno sa konjima koji su nestali.³⁰ Prvi i 3. bataljon odmah po prelasku, poseli su položaje na kosama iznad mosta i otvorili žestoku vatru po neprijateljskim položajima na cesti. Četvrti bataljon je i dalje ostao na istom mestu obezbeđujući i braneći prilazak mostu i sam prelazak. Posle podne ovoga dana bataljon je vodio borbu sa jednom neprijateljskom grupom jačine 80 vojnika koja je dolazila od pravca Vlasenice spremno je dočekana od 4. bataljona kod mosta i od 3. bataljona sa Visa ova kolona je razbijena i naterana u bekstvo. U toku dana u borbi sa bataljonima Brigade poginulo je 68 SS vojnika, a veći broj ih je ranjen. Uništena su dva topa a zaplenjena tri konja, dve mazge i nešto druge spreme. Između ostalog i jedna poljska kuhinja i nešto ćebadi.³¹ U toku noći 29/30. sve jedinice su se prebacile preko Drinjače a među njima intendantura i radni vodovi Brigade. Prebacila se i Treća vojvodanska brigada, XVI i XXXVIII divizija.® Neprijateljski delovi u međuvremenu su se povukli prema Šekovićima i Vlasenici, a

²⁹ *Zbornik NOR*, tom, IV, knj. 24, dok. 141, str. 427.

³⁰ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 25, dok. 123, str. 444.

³¹ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 25, dok. 123, str. 444.

³² *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 9, str. 42.

oni koji su ostali na Korijenu bili su neaktivni, zato je i prelazak svih naših jedinica bio bez dodira sa neprijateljem. Za osvajanje mosta i stvaranje mostobrana kod Gradine, a potom i čvrsto držanje i obezbeđenje ovog prelaza Štab Divizije naredbom od 25. maja pohvalio je 4. bataljon." Peta brigada je sa položaja na Betnju 30. aprila izvršila pokret na prostor Donji Dopasci. Tu se zadržala kraće vreme, a potom produžila do s. Matijević. Na ovom prostoru se odmarala a 1. maja skromno proslavila ovaj međunarodni praznik. Treća brigada, koja je prethodnog dana vodila uporne, iscrpljujuće i ogorčene borbe, stigla je 30. aprila predveče u s. Dopasce. Prelaskom preko Drinjače XVI, XXXVI i XXXVIII divizija izbegle su borbe u okruženju na malom uskom brdsko-planinskom zemljištu sa znatno bolje opremljenim i naoružanim neprijateljem. U dotadanjim borbama ove jedinice su nadčovečanskim naporima uspele da zaustave neprijatelja i nateraju ga na povlačenje. Budući da nije uspeo da uništi odnosno da ih nabaci bliže Drini, a potom i da ih uništi, neprijatelj se zadovoljio time te je za izvesno vreme onemogućio prelazak XVI i XVII divizije u Srbiju. Pored zaista teških uslova za borbu: kiša, hladnoća, nedovoljno municije, nedostatak artiljerije i ograničeni broj bacača, brigade XXXVI divizije izvršile su postavljeni zadatak. Junački su se borile uz obostrano velike gubitke a 29. aprila, odlučujućeg dana u proboju iz poluokruženja, uz veliko požrtvovanje i upornost odolele su svim neprijateljskim napadima. Nisu dozvolile da neprijatelj zasedne na Stolicama na Milića kosama i kod Supčana. I Peta brigada je povereni zadatak ispunila sa puno odgovornosti. Njen 4. bataljon je uz pomoć ostalih *bataljona stvorio* i osigurao mostobran na Drinjači. Izdržao je više neprijateljskih žestokih napada, uspeo da odbije ove napade i nanese neprijatelju znatne gubitke. Ugroženim jedinicama je bio tako obezbeđen nesmetani prelazak preko Drinjače. U toku borbi koje je Brigada ovde vodila, pored njenog 4. bataljona istakli su se i ostali.

Međutim, neke desetine, vodovi, grupe boraca, puško-mitralješci, i starešine posebno su se istakli, pokazali izu-

³⁵ Arhiv VII, knj. 1214, br. reg. 10/3.

zetnu hrabrost, požrtvovanje i upornost. Između svih treba istaći borce Vladu Sremčevića, Savu Kostića i Branka Bradavića, borce pratećeg voda saniteta Brigade. Oni su pri prelasku saniteta preko Drinjače kod Gradine 30. aprila bez naređenja i bez obzira na ubitačnu artiljerijsku vatru neprijatelja izložili svoje živote smrtnoj opasnosti, izvukli jednog teško ranjenog druga, stavili ga na nosila i preneli na drugu obalu Drinjače. Za ovaj podvig pohvaljeni su od strane Štaba XXXVI divizije.³⁴

BRIGADA U PRVOM POKUŠAJU PRODORA NA MAJEVICU I SEMBERIJU

Postupajući po zapovesti Štaba III korpusa svih pet divizija su se uspešno povukle iz ugrožene zone, izbegle okruženje i uništenje, što je neprijatelj bio planirao. Početkom maja XVI divizija se nalazila na prostoru Bijelo Polje—Popovići; XXXVI divizija je na prostoru Dopasci—Nočajevci—Trnava. Trideset osma divizija na sektoru Javorak; XXVII sa Devetom birčanskom brigadom na prostoru Vladojevići—Četojevići i XVII divizija na sektoru Podreplje—Krivača—Džimlje—Mrkalji. Pošto je uočila da su joj ove divizije izmakle iz okruženja, Komanda 13. SS divizije je naredila da se njene jedinice povuku sa teritorija Birča od Šekovića prema Capardama i Tuzli. U toku povlačenja bilo je pojedinačnih sudara sa ovim neprijateljskim snagama. Jedan takav sudar imali su bataljoni Treće brigade, a Sedamnaesta majevačka brigada je dočekala ispad ustaša iz Kladnja i odbila ih u pravcu Stranica. Štab Trećeg korpusa izdaje zapovest XVI diviziji da napadne neprijateljsku — ustašku posadu i oslobodi Kladanj, a da XXXVI i XXXVIII divizija zatvore pravac od Tuzle. Napad na Kladanj izveden je u noći 4/5. maja vrlo uspešno. Druga i 4. brigada razbile su neprijatelja, nanele mu velike gubitke i zadobile bogat plen. Kladanj je bio oslobođen.

Sve do 7. maja Brigade XXXVI divizije su se odmarale. Po zapovesti Štaba Divizije one su se iz dana u dan pome-

³⁴ Arhiv VII, knj. 1214, br. reg. 3—1.

rale bliže cesti Zvornik—Tuzla. Ovo u skladu sa ranije donetom odlukom štaba Trećeg korpusa, radi lakšeg prebacivanja na Majevicu i prodora prema Semberiji. Još ranije prema jednom obaveštenju Štaba Korpusa Glavnom štabu Vojvodine bilo je reći o zadacima XXXVI divizije. Utvrđeno je da je razmeštaj divizije na Birču privremen i da ona treba, čim se situacija na Majevisi rasčisti, tamo vrati, približi Savi i dejstvuje prema odluci Glavnog štaba Vojvodine. Sada je XXXVI divizija vršila pripremu radi vraćanja na područje Majevice i u Semberiju. Štab Korpusa je naredio da XXXVI i XXXVIII divizija izvrše sve potrebne pripreme za prodor na Majevicu.

U međuvremenu, Peta brigada bila je smeštena u rejonu Matijevići i motrila na eventualni prodor neprijatelja od Živinica i Stupara. Već 3. maja ona se prebacila južnije do prostora Brdijelji, gde su se smestili Štab Brigade, sanitet i intendantura. Prvi bataljon u zas. Prosjek, 2. bataljon u Galetiću, 3. bataljon u Drijenjku, 4. sa divizijskom bolnicom u Džeburu a 5. u obližnju šumu kod s. Brdijelja. U toku pokreta neprijatelj je u više navrata avionima nadletao kolonu Brigade. Bataljoni su bili ranije upozoreni na tu mogućnost pa su se oprezno kretali uz ivice živica, kroz šumarke i nisu bili primećeni. Kako je bilo naređeno da se strogo vodi računa o tajnosti pokreta i boravka, to su se bataljoni razmestili po šumama vršeći intenzivne pripreme za prodor na Majevicu. Štab Brigade je istog dana razmestio svoje bataljone tako da su se u rejonu šume Tolisa i širem rejonu razmestili svi bataljoni Brigade. Bataljoni su dobili odrešene ruke, s tim da se ljudstvo što više odmori. Sređivanje bataljona bila je stvar svakog bataljona. Pojačana je budnost i obezbeđenje. Hrana je bila kuvana redovno, ali pored mesa bilo je malo čega drugog. Uveče 7. maja Brigada je krenula noću i stigla rano ujutru na prostor Borogovo—Papraca, pomerajući se na taj način bliže cesti Zvornik—Tuzla. Treća brigada je stigla do Džanojevića—Aščerića—Jasikovaca—Pavlovića. U ovim mestima brigade su nastavile pripreme za pokret sa Birča i za prodor na Majevicu. Ovde je održan sastanak štaba Brigade sa štabovima bataljona. Štabovi su upoznati sa zadatkom i njegovom važnošću. Potrebna je budnost, jer se neprijatelj

sigurno tamo nalazi. Pored 13. SS divizije na Majeveci su jake zelenokadrovske i četničke snage. Međutim, bataljoni sada imaju više puškomitraljeza, dovoljno municije i prodor mora biti silovit. Sve je to rekao komandatima bataljona komandant Brigade Stevan Bikić. Uz to i da Treća vojvodanska brigada ima poseban zadatak da prati Glavni štab Vojvodine, invalide XVI divizije, pozadinske radnike i civile koji su izbegli ispred terora 13. SS sa Majevice i iz Semberije. Uporedo sa XXXVI divizijom prodor na Majevicu vrši XXXVIII divizija. Radi tajnosti jedinice su razmeštene po šumama sa zadatkom da se dobro obezbede. U tom smislu Štab XXXVI divizije izdaje zapovest kojom Trećoj brigadi postavlja zadatak da sa Glavnim štabom Vojvodine, invalidima XVI divizije, ranjenicima i bolesnicima izbije na Savu i uspostavi vezu sa Šestom vojvodanskom brigadom.³⁵ Trebalo je da Šesta vojvodanska uđe u sastav XXXVI divizije i istovremeno u povratku dopratiti nove borce iz Srema. Pokret je predviđen za 10. maj pravcem Sapna—Goduš do prostora Rastošnica—Čajire—Čaklavica—Brzava. Sa ovog prostora da se obezbedi od Teočaka, Krastave kose, Crnog vrha i Lokanjske planine te da zatvori cestu Lopare—Rastošnica. Peta brigada, koja se kreće u prethodnici XXXVI divizije, ima da stigne do Kraljevića, Šapne, Goduša i Ravnog Zavida te posedne liniju Brest—Muzeli—Završje—Obršine. Kada stigne do ovog prostora ima da kontroliše pravce od Rožnja, Stulica, Busija, Labu.cke i Priboja, organizujući izviđanje manjim izviđačkim patrolama. Ona je imala i da sadejstvuje Trećoj brigadi u slučaju nailaska neprijatelja od Lopara ili Rastošnice. Podrinjski partizanski odred, koji je pod privremenom komandom Pete brigade, rofHo stigne do Ravnog Zavida vrši obezbeđenje od Rožnja i Šapne. On mora da održava čvrstu vezu sa Trećom brigadom i da interveniše ukoliko neprijatelj krene iz Šapne.

Štabovi Treće i Pete brigade bili su unapred upoznati da će saveznički avioni bacati hranu i opremu, oružje i municiju u toku noći 10/11. maja u rejonu smeštaja XXXVI

³⁵ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 25, dok. 49, str. 181, Arhiv VII, k. 1240, br. reg. 16—1.

divizije.⁵⁶ Do 7. maja sve pripreme za pokret su bile izvršene. Pre nego što se krenulo, komandant Brigade je izvršio smotru i pohvalio štabove bataljona za dobro izvršenu pripremu. Dobro naoružani, sa dovoljno municije, prilično dobro obučeni i obuveni, dobro uhranjeni, borci su bili i dobro raspoloženi. Ide se na Majevicu, a možda još i bliže Sremu i Savi. Pokret je počeo 8. maja oko 16 časova kako je to i bilo predviđeno pravcem preko Caparda. Najpre se čula pesma »Kad su Sremci krenuli...« a približavanjem cesti Zvornik—Tuzla ona se više nije čula, trebalo je biti

Borci 5. bataljona ti predahu posle napornih borbi na Majevidi, maj .1944.

budan i u tišini preći cestu. Brigada ju je prešla bez smetnji. Stigla je sutradan pre podne na prostor Kraljevići. Štab Brigade, intendantura i sanitet sa 1. i 4. bataljonom bili su smešteni u s. Kraljevići. Drugi bataljon u Kobiliće, 3. bataljon u Svrake a 5. bataljon u Šekovac. Da bi ljudstvo

⁵⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

bilo odmorno za sledeći duži pokret, naredeno je da se borci razmeste po kućama, s tim da bataljoni izdvoje potrebna obezbeđenja prema Godušu, Jelici i Zvorniku. Ovdje je Brigada boravila celog dana 10. maja. U toku pokreta od Baljkovice nestala su dva druga iz 1. bataljona, dok je jedan borac iz 4. bataljona, Stevan Petošević, ranije teško ranjen umro i sahranjen u s. Međede. Veza sa Trećom brigadom je održavana u rejonu Kraljevića od strane 3. bataljona. Pošto su se jedinice odmorile i u toku dana neuznemiravane od neprijatelja, Brigada je prema zapovesti štaba XXXVI divizije od 9. maja nastavila pokret pravcem Sapna—Goduš—Ravni Zavid i privremeno se smestila na prostoru Obršina—Brijest—Muzeli—Završje. Isturila je jaka obezbeđenja prema Rožnju, Stulicama, Busiji i Priboju.³⁷

Brigada je 10. maja imala 852 borca, od kojih 68 drugarica, a od naoružanja 694 puške, pet t. mitraljeza, 26 puškomitraljeza, 14 automata, 43 pištolja, jedan lakši bacač, četiri protivkolske puške i jedan teški bacač.³³ U toku dana 10. maja komisija sastavljena od referenta saniteta, lekara i komesara Brigade izdvojila je bolesne i iznemogle borce nesposobne za veće napore i smestila u sanitet Brigade, kako je to naredjenjem štaba XXXVI divizije dan pre toga predviđeno.

Obaveštajni oficir Brigade Filip Jandrijević Brajko, koji je sa jednom četom pošao u izvidanje do Teočaka, naišao je na manju zelenokadrovsku grupu i brzo je razjurio. Tu je dobio podatke da delovi SS jedinica drže položaje kod Maleševca i da su u Bižićevim rovovima,³⁹ a da ih ima i u Trnovi i Janji.

On je javio da se pred Brigadom nalaze delovi 27. SS puka i jake zelenokadrovске grupe u rejonu Teočaka, Krastača i u okolnim selima. Grupacija četnika je naročito jaka pred Trećom brigadom a najjača grupa se nalazi na Krastovoj kosi. Ubrzo po nailasku bataljona četnici i ze-

³⁷ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 25. dok. 41, str. 160—162; dok. 49, str. 182, Arhiv VII, k. 1240. br. reg. 16—1.

³⁸ četnički komandant, koji je iz tih rovova vodio borbu sa sremskim partizanima i tu poražen.

³⁹ Arhiv VII, kut. 1244, br. reg. 3/29. Operativni dnevnik Brigade za 10. maj 1944. god.

lenokadrovci kao da su jedva dočekali da nas napadnu. Sasvim je sigurno da su za dolazak XXXVI divizije na Majevicu blagovremeno doznala od Komanda 13. SS divizije. Četnici su najpre počeli da uznemiravaju neke delove Treće brigade, koji su se kretala na desnom krilu Divizije. Naravno, čito su bili aktivni četnici sa položaja Krastave kose. Udruženim snagama, podržani od zelenokadrovaca, uspeali su da potisnu bataljon Treće brigade a u daljem napadu ugrozili intendanturu, sanitet i Štab Brigade. Ovde su bataljoni Brigade stigli ujutro oko 5 časova pa se razvila vrlo žestoka i krvava borba. Sve snage Brigade usmerene su u napad protiv ove četničko-zelenokadrovske grupacije, koja je na koncu naterana i u bekstvo prema Kiseljaku. Prvi bataljon Pete brigade bio je upućen u Rastošnicu sa zadatkom da odavde pomogne Trećoj brigadi i da zatvori pravac od Oštrog vrha i Goduša. Međutim, Treća brigada je naterala četnike na povlačenje pa nije bilo potrebe za intervenciju 1. bataljona. Oko podne ovoga dana, 11. maja, Treća brigada je krenula po vedrom i sunčanom vremenu na sever prema Semberiji/ Prethodno je prihvatila članove Glavnog štaba Vojvodine, invalide, pozadinske radnike i zbeg naroda sa Majevice i iz Semberije.

Pod komandom komandanta XXXVI divizije Marka Peričina kolona se uputila preko čaklavice prema Savi. Invalide i bolesnike te članove Glavnog štaba Vojvodine trebalo je prebaciti u Srem. Na Savi uspostaviti vezu sa jedinicama u Sremu, a pre svega Šestom brigadom, koja treba da uđe u sastav Divizije. U povratku Treća brigada je imala da prihvati grupu novih boraca za popunu vojvođanskih jedinica u istočnoj Bosni. Istovremeno da dopremi hranu i druge potrebe. Prvi i 3. bataljon Brigade zadržali su se u Čajire sa zadatkom da budno motre pravce od Vitnice, Kiseljaka i Lokvanjske kose. Kolona Treće brigade, u kojoj su bili njeni 2, 4. i 5. bataljon, prošla je bez poteškoća sve do ispred Krstača. Tu su njeni 4. i 5. bataljon bili dočekani vatrom delova 13. divizije i zelenokadrovaca. Ova dva bataljona, koji su se kretali u prethodnici kolone, odmah su se razvili za borbu, otvorili vrlo žestoku vatru po neprija-

⁵⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

teiju i naterali ga na povlačenje. Međutim, neprijatelj je pojačao svoje snage, pa je nametnuo borbu, koja je vođena neprekidno skoro tri časa. Bataljoni Brigade uspeli su da odbace neprijateljske delove prema Snježnici i Priboju. Usled nastale situacije komandant kolone XXXVI divizije obustavio je dalji pokret i naredio da se ova dva bataljona postave na položaje na Tursanovom brdu i na kosi između Čajira i Krstača i prema Snežnici. Nije se bilo još odustalo od daljeg pokreta prema Savi, pogotovu kad su 1. i 3. bataljon Treće brigade negde oko 10 časova stigli u rejon Krstača. Sledećeg dana Treća brigada je izvršila novi pokušaj da se probije prema Savi. Kolona je stigla do Krstača, a odavde je put vodio na sektor Krčine—Bare. Neprijatelj je tu isturio vrlo jake snage i stvorio gotovo neprobojni zid, pa se ponovo i konačno odustalo od prodora ka Semberiji i Savi.

Peta brigada po oblačnom i maglovitom vremenu kretala se 11. maja ka prostoru Peljave—Mezgraja. Imala je zadatak da se obezbeđuje od Lopara, Koraja i Ugljevika. Pri tome da nezadrživo prodire u pravcu Teočaka, razbije neprijateljske snage i natera ih na povlačenje. U duhu zapovesti Štaba Divizije i zadatka koji je imala Brigada, bataljonima su dati sledeći zadaci: 1. bataljon da se kreće do Arapovića, 2. bataljon do Trijšnice, a 3. i 4. do rejona Čeliković zas. Kosa. Peti bataljon imao je da se smesti u Grujičićima a Štab Brigade u Peljave zas. Delići. Podrinski partizanski odred, privremeno pod komandom Štaba Pete brigade, trebalo je da posedne Prosjeku i motri na pravac od Ugljevika i Trnove. U toku pokreta, kada su 1. i 3. bataljon stigli pred Peljavu, bili su iznenada napadnuti od delova 27. SS puka. Kao da su čekali u zasedi ova dva bataljona, ali nisu imali smelosti da ih puste na bliže odstojanje, pa su se ova dva bataljona brzo razvila za borbu. Tom prilikom stradala je komora 1. bataljona, a dalje kretanje zaustavljeno. Usled novonastale situacije, ranije dat zadatak nije bilo moguće izvršiti, jer je trebalo probijati neprijateljsku odbranu, a sva mesta koja je po naređenju trebalo dostići bila su iza linije koju je neprijatelj držao: Arapovići—Ugljevik—Bogutovo Selo. Komandant Brigade je naredio da se bataljoni postave tako kako bi mogli sledeći napad nepri-

jatelja dočekati sa pogodnijih položaja. U tom smislu 1. bataljon se pomerio do Teočaka i sa dve čete poseo položaje prema Pušnici, a sa jednom zaselak Hadžići. Drugi bataljon sa divizijskom bolnicom ostavljen je u selu Sniježnici. Treći bataljon Brigade sa Podrinskim odredom poseo je položaje u rejonu Čajire motreći neprestano u pravcu Lokvanjske kose, a 4. bataljon sa dve čete ispred Teočaka, a sa jednom u zas. Huseinovići. U s. Krstac došao je 5. bataljon sa dve čete a sa jednom je poseo položaje kod Mrazovića. U toku dana pored 1. bataljona i delom 3. bataljona, koji su vršili napad na Pušnicu, i ostali bataljoni Brigade sem 2. bataljona, vodili su vrlo žilave i teške borbe. Položaji su kao kod Pušnice nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku pa i obostrani gubici nisu bili mali. U borbama ovoga dana poginulo je osam a ranjeno 12 boraca i starešina. Izgubljena je komora 1. bataljona, koja je, po svemu, uništena. Poginuli su Mitar Šantlić, Milan Savić, Milenko Plavić, Gavro Beočanin, Stana Šojić, Đorđe Avakumović i Jefto Baćoglav. Svi su poginuli u rejonu Peljave. Ranjeni su: Stevan Šipun, Dragan Grukišić, Stevan Mirković, Steva Jovanović, Branko Batalo, Đorđe Tutić, Slobodan Kisačanin, Petar Blažević, Boro Šuljančević, Gavro Bogičević, pom. komesara čete, i Miloš Mamutović, komandir čete. Za jednog poginulog i jednog ranjenog podaci nisu utvrđeni.

Dok su borbe u toku 12. maja bile u punom jeku, primećeno je da se dve neprijateljske grupe spuštaju sa Jelice. Jedna manja se kretala preko Savića i Brijesta u pravcu Priboja, a druga, nešto brojnija, preko Ravnog Zavida u pravcu Rastošnice. Komandant Brigade je ocenio da ove snage mogu ugroziti s leđa i krila raspored Pete brigade. Zato je naredio da se bataljoni pomere, i to 1. bataljon iz rejona Pušnice do Obršina, gde je poseo položaj trig. 551 kose kod Obršina. Peti bataljon poseo je položaj levo od 1. bataljona i zatvorio pravac prema Džematu. Drugi bataljon je sa divizijskom bolnicom iz Tomića došao u Goduš sa zadatkom da zatvori pravce od Romane, dok su 3. bataljon i Podrinski NO odred ostali u Čajiru, zatvarajući pravac od Crnog vrha i Lokanjske kose. četvrti i 5. bataljon su upućeni u rejon Rastošnice sa zadatkom da sa povoljnih položaja zatvore pravac od Goduša i Priboja, izvesne snage

da posednu položaje na Krastavoj kosi i Oštrom vrhu. Komandanti bataljona su upozoreni da budu budni i oprezni, jer je moguće da u rejonu Rastošnice naiđu na neprijateljske snage. U toku pokreta neprijatelj je od Priboja i Rastošnice svojom artiljerijom tukao kolonu 1. bataljona, koja se od Pušnice povlačila prema Obršinama. Četvrti i 5. bataljon približavajući se Rastošnici bili su napadnuti od zaostale SS jedinice. Nisu bili iznenađeni, razvili su se za borbu, koja je vođena tokom celog dana. Neprijatelj se povukao tek predveče. Na kosama iznad Obršina, gde se nalazio 1. bataljon, jedna SS jedinica sa nešto zelenokadrovaca je napala njegove položaje. Neprijatelj je naročito usmerio svoj napad ka koti 551, jer je ona dominirala ovim rejonom. Težio je da je osvoji i tako potisne 1. bataljon sa njegovih položaja. Žestoka borba koja se ovde vodila sa obostranim gubicima završila se tako što je neprijatelj bio prinuđen da se uveče povuče iako je imao podršku delova četničkog Majevičkog korpusa. Ovaj Majevički korpus naročito je uporno napadao na položaje Podrinskog NOP odreda, koje je predveče uspeo i da osvoji. No dalji prodor je zaustavljen.

Ujutru 13. maja oko 9 časova 4. i 5. bataljon bili su opet napadnuti od istog neprijatelja koji se prethodne noći bio povukao iz Rastošnice. Naime, ova SS jedinica bila je napadnuta od bataljona Treće brigade i naterana na povlačenje. U toku pokreta došlo je do sukoba sa pomenutim bataljonima Pete brigade.

Zajedničkim dejstvom ova dva bataljona i jedinica Treće brigade neprijatelj je bio sateran na uzan prostor i pred opasnošću da bude uništen povukao se prema Snežnici i Teočaku. U borbi ovoga dana koju su vodili 1, 3. i 5. bataljon Pete brigade poginulo je deset drugova a 21 je ranjen. Borbe koje je ovoga dana vodio 5. bataljon po žestini i upornosti mogu se uporediti sa onim kod Pušnice i Krstača. Obostrani gubici bili su veliki. Neprijatelj je napadao ne obazirući se na gubitke. Bataljon je bio još uporniji, jer iza njega bili su bolnica i sanitet obe brigade. Kao ukopani i starešine i borci tukli su razbesnele neprijateljske snage. Mnogo je bilo primera lične hrabrosti, mnogo požrtvovanja. U ovoj borbi 13. maja borci 2. čete poveo je na juriš komesar čete Aleksandar Stojanović Saša.

Borba koja se razvila bila je vrlo žestoka sa obostrano velikim gubicima. Danica Priča Švabica, vodnik voda, prva je jurnula među esesovce i prva junački poginula. Za njom još nekoliko boraca i pomoćnik komesara Ignjat Lakočević, dok je zamenik komandira Ika Barjaktarević teško ranjen. Esesovci su odbijeni i zaštićeni na taj način ranjenici koji su bili ugroženi. Poginuo je i komesar čete Aleksandar Stojanović, junački u borbenom stroju svoje čete. Bolničarke i nosioci ranjenika su izvukli ne samo ranjenike, već i borce i starešine koji su poginuli, pa su u pozadini na dostojan način sahranjeni. Između svih junaka treba istaći Danicu Priču, tu snažnu lepu 20-godišnju devojkicu, koja je tek zakoračila u život borca, vodnika 3. čete 5. bataljona, koja je svojom mauzerkom sejala smrt neprijatelju. Pala je u ovoj borbi ponosno i hrabro. U ovoj borbi još jedna devojkica se posebno istakla: bolničarka 3. čete 5. bataljona Milica Dragojević. Ona je iako ranjena u borbi ovde kod Obršina 13. maja pokazala izvanrednu hrabrost i požrtvovanje. U jeku najžešće neprijateljske vatre iznosila je ranjenike sa položaja ili ih je na položaju previjala, prkoseći smrti bez obzira na to što se zbog rana i sama jedva kretala. Za ovaj hrabar i human podvig pohvaljena je naredbom Štaba XXXVI divizije.⁴¹

U žaru borbe desetina Bože Ferike, lađara iz Sremske Mitrovice, a sada desetara, hladnokrvnog i odvažnog borca, prebacila se na mesto odakle je složno bočno i žestoko tukla neprijateljski stroj. Prednjačio je puškomitraljezac Oto Vendot, pravi Nemač, a već duže partizan. Iz Libeka je i porodice antifašistički raspoložene. Mladi Oto je iskoristio prvu zgodnu priliku i iz jedne nemačke jedinice u zapadnoj Srbiji pobeo u partizane. Dobio je puškomitraljez i već u Sremu stekao simpatije drugova, jer je znalčki tukao neprijatelja. Ovde u istočnoj Bosni u svim borbama 5. bataljona isticao se junaštvom i majstorstvom u upotrebi svog puškomitraljeza. I dok je sa povoljnog položaja uspešno nanosio smrt esesovcima, bio je iznenađen sa nekoliko drugova i zarobljen. Njega i Živka Sarića, Vladu Bivolarevića, Stevana Turkovića i još nekoliko boraca ubili su esesovci na licu mesta. U borbi ovoga 13. maja Brigada je imala 9

⁴¹ Arhiv VII. kut. 1214, br. reg. 3—6.

poginulih i 21 ranjenog. Najviše iz 5. bataljona: pet poginulih i 15 ranjenih.⁴²

Neprijatelj je imao znatno veće gubitke. Samo u pokušaju da osvoji kotu 551 osmotreno je šest mrtvih i 14 ranjenih. Bataljoni Pete brigade ostali su na istim položajima i u toku noći. Bila je to mirna, vedra, zvezdana i topla noć gotovo bez i jednog pucnja. Međutim, rano ujutru artiljerija je najavila novi napad neprijatelja. Štab XXXVI divizije, da bi izbegao frontalne borbe i veće žrtve, naredio je Petoj brigadi da po svaku cenu održi svoje položaje sve do 12 časova. Trebalo je omogućiti da do toga vremena Treća brigada sa divizijskom bolnicom bezbedno izvrši pokret do prostora Stolice—Jelica—s. Jajići—Medeđa—Baljkovica. Peta brigada je u potpunosti ispunila taj zadatak Divizije i na položajima kod Obršina i Rastošnice zadržala se sve do 13 časova. Svi pokušaji neprijatelja da potišnu bataljone Pete brigade bili su odbijeni. Nakon toga Štab Brigade organizovano je izvukao bataljone iz borbe. Uveče nastavio je pokret, i to: sa 1. bataljonom u Kraljeviće sa zadatkom da kontroliše cestu Zvornik—Sapna; 2. bataljon sa položaja na Rožanjskoj kosi — 626; 3. bataljon sa položaja u rejonu Šapne kontroliše pravac od Vitinice; 4. bataljon se smestio u Šarci a jednu četvu ostavio iznad ceste za Goduš, dok je 5. bataljon u Švrakama sa zadatkom da već prema potrebi pomogne 1. ili 3. bataljonu. Štab Brigade, intendantura i sanitet smestili su se u selu Kraljevićima. Ovoga dana Brigada je imala jednog poginulog, borca Dušana Popovića kod Obršina, a tri borca su nestala.

Ponedeljak 15. maj, sunčan, bez oblačka, vreme toplo a jutro sveže, rosno. Na dostignutoj liniji bataljoni su vreme proveli u aktivnom odmoru. Čete koje su isturili na položaju bile su budne i u svakom času u slučaju nailaska neprijatelja spremne da ga odbiju. Neprekidno su osmatrani pravci odakle može da naiđe neprijatelj. Ostali delovi Brigade su se odmarali i sređivali. Vršena je kontrola ispravnosti pušaka i puškomitraljeza i ostalog naoružanja, kao i podešavanja samara. Naime, u prethodnim borbama dešavalo se da su se meci u puškama ili puškomitraljezima zaglavijivali usled česte upotrebe i nedostatka masti za

⁵⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

podmazivanje. Na sektoru prema 3. bataljonu primećeno je u rejonu Vitnice kretanje četnika i zelenokadrovaca. Prvi bataljon, koji je bio najbliže, uputio je odmah dve čete u Boškoviće i odatle napao te neprijateljske grupe. Oni su zapucali sa čuka iznad ceste Zvornik—Sapna, ali kako je to bilo sa velike daljine, 1. bataljon nije imao gubitaka. Neprijateljske SS jedinice nisu ovoga dana napadale bataljone Brigade. Nije uočen njihov pokret od pravca Obršina i Teočaka. Pa ipak, sve je ukazivalo da će taj kratki mir biti narušen i da neprijatelj priprema akciju na naše snage.

Ne odstupajući od ranije planiranog zadatka, Štab Trećeg korpusa u težnji da XXXVI diviziji omogući da otprati Glavni štab Vojvodine, invalide i bolesnike i primi nove borce iz Srema, donosi odluku po kojoj XVI diviziju hitno upućuje sa sektora Banovići preko Spreče za Majevicu. Njen zadatak je da se orijentiše u napadu prema Posavini, i tako privuče na sebe jače snage SS divizije. Time bi olakšala položaj XXXVI divizije, koji u ovom momentu nije bio bez opasnosti. Istovremeno, naredeno je Sedamnaestoj majevičkoj brigadi XXXVIII divizije da sa sektora Rakino brdo—Osmaci odmah pođe na Jelicu radi neposredne pomoći XXXVI diviziji. Krenule su i XVI divizija i Sedamnaesta majevička brigada 16. maja. Jedinice XVI divizije prešle su Spreču između Puračića i Mirčine, porušile železničku prugu i kod Cage došle u dodir sa delovima 28. SS puka. Uspеле su da ih potisnu i u toku dana stignu na prostor Jasenice—Podpeć, gde su se kratko zadržale u očekivanju novih naređenja. Do Ravnog Zavida Sedamnaesta majevička brigada je stigla bez većih poteškoća. Ona je prošla pored položaja XXXVI divizije uhvativši vezu sa Petom brigadom, nastavljajući pokret preko Jelice za Busiju. Tu je uspešno odbila napad neprijateljskih snaga od Seljublja, Hrasna i sa pravca (Movine da se domognu ovih položaja. Odbacila je i četnike koji su od Požarnice sadejstvovali ovim SS jedinicama." Sa ovom brigadom se kretao Štab XXXVIII divizije i komandant Trećeg korpusa Košta Nađ.

I 16. maja Peta brigada je na istim položajima kao i prethodnog dana. Primećeno je vrlo učestalo kretanje čet-

⁴³ Delovi četničkog Majevičkog korpusa.

nika i zelenokadrovskih grupa na kosama ispred Vitinice i prema Boškovićima iznad ceste. Oko 14 časova na položaje 4. bataljona od pravca Rastošnice napale su jače SS snage. Bataljon je otvorio vatru i za izvesno vreme usporio napad, ali da bi izbegao frontalnu borbu povukao se za s. Šarići. Nešto kasnije naišla je od Goduša manja kolona esesovaca, od kojih se izdvojila jedna grupa i postavila na čuke iznad Vitinice nekoliko topova. Ubrzo je neprijatelj odavde tukao artiljerijskom vatrom po celom smeštajnom rejonu Brigade. Time se koriste četnici i izbijaju u rejon Boškovići i na cestu odakle žele da se prebace i neposredno uzmu učešća u napadu na položaju Brigade. Ovde ih je dočekao 1. bataljon, otvorio vatru po vrlo gusto grupisanim četnicima uneo pometnju i brzo ih naterao na povlačenje. Istovremeno druge, nešto slabije SS jedinice, potpomognute zelenokadrovcima pokušale su sa čuka kod Šapne da iznenade naše snage, ali im to nije uspelo. Pošto su bili uporni, a podržani vatrom artiljerije i minobacača, uspeli su tek predveče da odbace neke naše delove. U toku cele noći položaji Brigade bili su tučeni od neprijateljske artiljerije. Neprijatelj je ovde imao šest poginulih i više ranjenih. Bataljon je imao jednog poginulog, Savu Milića i jednog ranjenog od artiljerije. Štab XXXVI divizije odobrio je da se Peta brigada otkači od neprijatelja i krene na put preko Ravnog Zavida, Obršina, Muzela, Završja i Savića. Štabovi XXXVI i XXXVIII divizije, radi usklađivanja dejstva sa XVI divizijom, doneli su odluku kojom dejstva svojih jedinica orijentišu prema cesti Tuzla—Brčko. Situacija je bila vrlo nejasna na području Brigade. Bataljoni Pete brigade nisu se kretali niti su zaposeli položaje koje im je odredio štab Brigade. Prvi bataljon je trebalo da se zaustavi kod Ravnog Zavida i tu organizuje položaje za odbranu. Međutim, on je u toku pokreta ispred Ravnog Zavida naišao na neprijateljsku zasedu, koja je pešadijskom i bacačkom vatrom naterala bataljon da pomeri pravac svog kretanja prema Tomanića kosi. Ovde je 1. bataljon zaposeo položaj. Treći bataljon, pošto je stigao na kose iznad Obršina i uočio da 1. bataljon menja pravac kretanja i ne ide u Ravni Zavid, gde je sa njih trebalo uhvatiti vezu, uputio se na Tomanića kosu. Istovremeno i 4. bataljon, pošto je ustanovio da u

Muzelima ima neprijateljskih snaga, povukao se u Saviće i postavio na Vilovu kosu. Po naređenju Štaba Sedamnaeste majevičke brigade, koji se tog momenta kretao od Jelice prema Busijama, 2. bataljon je zaposeo Muzeljske kose, dok je 5. bataljon zaposeo položaje iznad Rožnja.

Istovremeno je i Treća brigada izvršila pokret i 17. maja oko 4 časa zaposela Jelicu i sa jednim bataljonom Stolice. Od pravca Seljublja i Hrasnog, preko Debele lipe jedna neprijateljska kolona izbila je pred Stolice. Ona je svom žestinom navalila na 4. bataljon Treće brigade, koji je tu bio zaposeo položaj. Bataljon se uporno branio i uz pomoć 3. čete 5. bataljona Pete brigade, koja se nalazila u obezbeđenju saniteta i intendanture Brigade, neprijatelj je odbijen. Ova četa bez obzira na to što je vršila obezbeđenje saniteta Brigade, intervenisala je jer bi u slučaju izbijanja neprijatelja na Stolice bili ugroženi sanitet i intendantura Pete brigade.⁴⁴ Jedna četa iz 4. bataljona Treće brigade i pomenuta četa iz 5. bataljona Pete brigade su izvršile vrlo energičan bočni udar i napad s leđa, razbile neprijateljske snage na manje grupe i tako sprečile neprijatelju da se popne na Stolice.⁴⁵ U ovim borbama neprijatelj je imao znatne gubitke, a tako i 4. bataljon Treće brigade. Po povlačenju 1. bataljona Pete brigade od Ravnog Zavida na Tomanića kosu neprijatelj je otvorio vatru po njegovim položajima. Međutim, dalje se nije kretao niti je pokazivao veću aktivnost. Sa Zlatova, gde je postavio artiljeriju, tukao je položaje Brigade u toku celog dana. Predveče, jača neprijateljska kolona od oko 300 vojnika spustila se sa Goduša u Rožanj, u ovoj koloni naročito je uočena velika komora sa više od 100 konja. Kada je stigla u Rožanj, otvorila je minobacačku vatru po našim položajima.

Po naređenju Štaba Divizije, Brigada se otkočila od neprijatelja i oko 20 časova 17. maja krenula pravcem Potraš—Draganovac—Busija.⁴⁶ Stigla je u toku noći do Potraša i nakon kratkog predaha produžila ka Draganovcu i Busijama, Zelenim kosama i Medvedniku. U koloni Brigade nije

⁴⁴ Naredbom Štaba XXXVI divizije od 4. juna, 3. četa 5. bataljona je pohvaljena (Arhiv VII, k. 214. br. reg. 3—6).

⁴⁵ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 25, dok. 124, str. 452.

⁴⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 25, dok. 124, str. 452—453.

bilo njenog 2. i 5. bataljona, koji nisu bili obavješteni o pokretu pa su ostali, 5. bataljon na Stolicama, a 2. na Muzeljskoj kosi. Štab Brigade poslao je po kuriru zapovest za povlačenje ovih bataljona, ali je kurir na tom putu nestao. Ili je uhvaćen od neprijatelja, ili pogođen njegovom artiljerijskom vatrom (što se nije moglo utvrditi). Pa ipak i komanda Brigade za ovo snosi izvestan deo krivice. Kada je uočeno da 2. i 5. bataljon nisu stigli, bilo je potrebno da se na neki način štabovi ovih bataljona obaveste o pokretu Brigade. Pošto je sa tri bataljona Brigada stigla na Busije i Draganovac, bila je odmah izložena jakoj artiljerijskoj vatri od Zlatova. Ona je ovde zastala i nije krenula put ceste Brčko—Tuzla. Naime, izviđački delovi su osmotrili kretanje jakih neprijateljskih snaga na cesti prema Medvedniku, a uočeno je i kretanje motorizacije i tenkova. Ispred Pete brigade nalazila se Treća brigada. I ona je u toku dana imala teške borbe na Čivinom visu. Prelazak preko ceste Brčko—Tuzla bio je i za nju onemogućen, pa je tako otpalo približavanje snagama XVI divizije, koje su istog dana potisnule delove 28. SS puka i zauzele Humke i Stražu. U toku dana na Busijama se našla, ili u njenom bližem rejonu, cela XXXVI divizija sa glomaznom divizijskom bolnicom. Tu su se nalazili i članovi Glavnog štaba Vojvodine. Ovo privremeno boravište snaga Divizije bilo je izloženo ne samo artiljerijskoj vatri sa Zlatove, već i mnogim napadima četničkih i zelenokadrovskih grupa na položaje bataljona Pete i Treće brigade. Na Draganovcu, gde je položaje držao 4. bataljon Pete brigade, četnici su neprekidno kidisali. U velikim grupama došli su od Požarnice i bez obzira na žrtve koje su trpeli bili su uporni u nameri da skinu 4. bataljon sa Draganovca. Bataljon je sve njihove juriše uspešno odbijao sve do predveče, kada se morao povući na Busije. Prvi i 3. bataljon Brigade, koji su držali položaje u rejonu Busija, odbili su napade manjih neprijateljskih snaga i zadržale se sve do predveče na tim položajima. Drugi i 5. bataljon, koji su se u toku dana nalazili na Stolicama, odnosno na Muzeljskoj kosi imali su kratke i uspešne borbe te odbili manje grupe pripadnika SS jedinica. Peti bataljon je u toku dana imao borbu sa neprijateljem koji je došao preko Jelice od Jajića. Ove snage

bile su rasterane pa su se tako razbijene krile iza debelih bukovih stabala ostavljajući hranu, opremu, gasmaske, torbice i drugo. Iz svega ovoga što se u toku dana zbivalo oko Busija sasvim je jasno da su četnici i zelenokadrovci izvršavali naređenja komandanata SS jedinica. Od zarobljenih je dobijeno obaveštenje da su se kod četnika i kod zelenokadrovaca pre nekoliko dana nalazili nemački oficiri. U sukobu sa našim snagama u gustoj šumi neprijatelj nije bio tako uporan i borben, već je brzo napuštao mesto borbe.

Tako su bataljoni Brigade vodili uspešnu borbu u toku ovoga dana. Ostavljeni bataljoni (2. i 5) očekivali su zapovest za pokret. Štabovi bataljona dogovorili su se da ukoliko naređenje ne stigne do poslepodne, krenu u pravcu Busija, gde se čula artiljerijska vatra i borbe, u slučaju ako bude potrebno da se probiju. Branko Krnjaja, komandant 2. bataljona, po karti je pronašao najpogodniji put kojim treba ići do Busija.

Bataljoni su krenuli negde oko 16 časova i nakon pokreta od 1 km susreli se sa kurirom i jednim odeljenjem, koji su pošli u pravcu ova dva bataljona da ih dovedu do Busija. Pokret bataljona išao je kroz šumu, a zatim se iz šume kolona pojavila na čistini i odmah bila tučena od artiljerije sa Zlatova. Približavanjem Busijama ova artiljerijska vatra zahvatila je i ovu kolonu, ali pošto neprijatelj nije mogao da kontroliše ceo put, to ni jedan od bataljona nije imao gubitaka. Bataljoni su stigli u sumrak na Busije, dočekani sa radošću, jer se mislilo da su ovim teškim borbama ovoga dana bili razbijeni i naterani na povlačenje u svim stranama. Upravo kad su bataljoni pristigli na Busije, 4. bataljon je vodio najžešću borbu sa razbesnelim četnicima i bio skinut sa Draganovca. Četnici su poseli Draganovac i odmah počeli galamom, pesmom i psovanjem, što se čulo u toku cele noći da uznemirava naše snage na Busijama. Situacija je bila ovo predveče još komplikovanija i ozbiljnija od one u toku dana. Neprijatelj je uspeo da potisne naše snage na Busije i okolinu. Time i na uzan prostor na kome su se pored operativnih jedinica Divizije našao veliki broj ranjenih i bolesnih, smeštenih u divizijskoj bolnici. Ipak, izvidanjem je ustanovljeno da neprijatelj još nema snaga na cesti Zvornik—Tuzla. To je bilo

ohrabrujuće. U Štabu XXXVI divizije, prateći neprekidno zbivanja, održavani su sastanci sa komandantima brigada i članovima Glavnog štaba Vojvodine. Komandant Pete brigade Stevan Bikić bio je u Štabu Divizije, koliko se seća najmanje šest puta. Moralo se u donošenju odluke u prvom redu računati sa glomaznom divizijskom bolnicom, članovi Glavnog štaba u prvo vreme tražili su da se ispita mogućnost proboja Divizije prema severu ka Savi. Međutim došlo se do zaključaka da treba ići tamo gde neprijatelja za sada nema. Probijanje kroz neprijateljske redove privukao bi još jače i nove snage i Divizija bi sa bolesnicima i ranjenicima bila na velikom iskušenju. U isto vreme Štab Trećeg korpusa je utvrdio da je neprijatelj potpuno ovladao Majevicom, Semberijom i Posavinom, da kontroliše prelaze na Savi i da potpomognut četnicima i zelenokadrovcima želi da čvrsto zadrži ovo područje u svojim rukama. Naredio je da se XXXVI, XXXVIII i XVI divizija otkače od neprijatelja i prebace na jug preko r. Spreče.

Izvršavajući naređenje Štaba Trećeg korpusa, Štab XXXVI divizije je naredio Trećoj i Petoj brigadi da se orijentišu prema cesti Zvornik—Tuzla, da je pređu, kao i r. Spreču, i izbiju u Birač. Pokret je trebalo izvršiti kasno u noći. Pravac kretanja dolinom pored Kolimera, Seljublja i Hrasna na Dubnicu, gde izbiti na cestu Zvornik—Tuzla. Sve jedinice Divizije kretaće se u jednoj koloni. Gotovo da se nije video prst pred okom kada je Peta brigada kao prethodnica ove kolone krenula naznačenim pravcem. Iza nje je išla divizijska bolnica, pa Treća brigada kao zaštitnica. Kolonu je vodio komandant Pete brigade Stevan Bikić. Naređena je stroga tišina, zabranjeno paljenje vatre pa čak i pušenje, kao i bilo kakvo glasno javljanje. U ovoj tišini samo su četnici sa Draganovca, pored velikih zapaljenih vatri, nastavili sa četničkim pesmama i gadnim psovkama. Kod Kolimera prednji delovi kolone su se sukobili sa jednom četničkom grupom, koju su brzo naterali u bekstvo. Međutim, jedan broj bolesnika i lakših ranjenika, prilično izgladnelih jer se u toku poslednja dva dana nije kovala hrana, navalili su i u kućama samovoljno uzimali hranu, čime su znatno usporili kretanje kolone. Oni su ulazili u kuće i uzimali hranu kako je ko stigao. Intervencijom starešina i komandanata brigade, kolona je brzo krenula i

pored s. Hrasna prošla u samo jutro. Kod Seljublja naišla je na grupu pripadnika zelenog kadra, koji su iz znatne daljine opalili nekoliko metaka i pobjegli. Sva propaganda neprijatelja, a to je pokazao i proteklih dana bacajući letke, obećavala je uništenje partizanskih snaga. Oko 8 časova prethodnica Divizije izbila je na cestu kod Dubnice i odmah organizovala obezbeđenje od Tuzle i od Zvornika. Ovim je prelazak izdužene kolone XXXVI divizije bio osiguran. Osim manjih grupa zelenokadrovaca, koji su bezuspešno pokušavali da ometu prelazak Divizije, drugih neprijateljskih snaga nije bilo. Do podne, cela divizija prešla je bez teškoća cestu Zvornik—Tuzla.

Peta brigada stigla je u toku 19. maja na prostor Zelina—Saitovići. Sa njom i divizijska bolnica sa oko 800 bolesnika, ranjenika i invalida. Od toga 105 na konjima i 10 teških ranjenika na nosilima. Pošto je oko 9 časova Brigada prešla reku Spreču, bataljoni su se uputili u data im zadatkom odredišta. Prvi bataljon je došao u s. Zelinu, odakle je isturio jednu četvu na Vis. Drugi bataljon je sa divizijskom bolnicom stigao u Sajizoviće, 3. bataljon u rejon Rešava, 4. bataljon u Makaliće, a 5. bataljon je ostao na Jelovom brdu. štab Brigade, sanitet i intendantura razmestili su se u s. Vrelo.

U koloni Pete brigade Triva Devrnja, Žarko Milinković, Žarko Obradović i Rade Sekulić, borci 1. čete 2. bataljona sa pol. delegatom voda Boškom Zubovićem i desetarom Slavkom Maksimovićem, izmenjivali su se u nošenju teško ranjenog druga. Bez obzira na zamor, glad i iscrpljenost iz borbi prethodnog dana, oni su ovaj plemeniti dug prema svom teško ranjenom drugu ispunili do kraja. Negde blizu ceste Tuzla—Zvornik ovaj ranjeni drug je umro i tu bio sahranjen. Za ovaj podvig, drugarstvo i plemenitost svi su pohvaljeni pismenom pohvalom Štaba XXXVI divizije od 4. juna 1944."

Treća brigada po prelasku reke Spreče uputila se na prostor Šehrdžik—Vukić—Podborogovo—Pantelić.

Brigade XVI divizije i Sedamnaesta majevička brigada istovremeno su se povukli sa Majevice. One su imale jači

⁴⁷ Arhiv VII, k. 214, br. reg. 3—6.
okršaj sa neprijateljskim SS jedinicama prilikom prelaska

Spreče. Vodile su teške i žilave borbe uz obostrano velike gubitke. Dok je XVI divizija došla na prostor Podgorje—Repnik, Sedamnaesta majevička brigada se razmestila u rejonu Devetak—Turja—Višće.

U borbama koje je Peta brigada vodila u toku 12. maja do prelaska Spreče 19. maja imala je osetne gubitke. Iz njenih redova poginulo je 35 boraca i starešina, a ranjeno je 48 i nestalo osam boraca i drugarica. Ovi nestali u stvari su borci koji su na raznim zadacima i u teškim borbama izginuli ili bili uhvaćeni od neprijatelja pa likvidirani. Tako je i Dragan Momčilović, ranije komandir čete u 5. bataljonu kao teški ranjenik nestao u toku noći 18/19. maja uhvaćen i ubijen od neprijatelja. Poginuli su: Mladen Višnjevački, Milan Savić, Mitar Šantalić, Živko Janković, Milan Ilić, Milenko Plavić, Milenko Beočanin, Cveja Nedeljko, Milan Džakula, Đorđe Avakumović, Stevo Bogdanov, Filip Vujičić, Petar Bajalović, Cveja Ramljanac, Ivan Petrović, Miloš Babić, Sava Milić, Jefto Bećoglav, Grga Ivanov, Milorad Živankov, Košta Jeremić, Dušan Popović, Dane Petković, Stevan Grujić, Vlado Bivolarević, Oto Vendot, Obrad Prokopljević, Živan Sarić i Stevan Turković, svi borci. Poginuli su još: Đorđe Tankosić, rodom iz Ledinaca, navršio tek 20 godina, omiljeni drugi i hrabar ratnik, sposoban komesar čete. Poginuo je i njemu sličnih osobina Triva Radosavljević, jedan od najboljih komesara četa. Poginule su i Mila Beljin, pol. delegat voda, Zagorka Ilić, Stana Šojić i Mara Vokić, mlade bolničarke četa, Pavle Čumpajlov i Sava Privić, desetari, Lazar Majunski, pom. komesara čete, Živko Ignjatović, komesar čete, te Đorđe Rkman, Mika Tresiglavić i Todor Nikolić, poznati i hrabri puškomitraljesci u 1. četi Petog bataljona. Iz ovog bataljona poginuli su i Aleksandar Stojanović, komesar čete Živko Ignjatović, komesar čete, Radivoj Bečejac, vodnik i Danica Priča o kojoj je već bilo reči. Poginuo je i Viktor Užgin, a nakon teškog ranjavanja umrli su u sanitetu i divizijskoj bolnici Živko Suntutrljić, Cveja Cvejić, Milan Zurković, Petar Radović, Milan Obrić, Proka Krstić, Doka Klinčarević i Branko Petrović, borci i konjovoci u intendanturi Brigade i radnim vodovima bataljona. Ranjeni su: Stevan Šipun, Dragan Grukišić, Stevan Mirković, Stevan Jovanović, Branko Batalo, Đorđe Tutić, Slobodan Kisačanin, Petar Blažević,

Bora Šuljančević, Bogdan Petrović, Živan Kovačević, Radovan Mihajlović, Milisav Mirković, Jovan Petošević, Dragoslav Živanović, Dušan Čizmić, Lazar Prodanović, Paja Dragišić, Marko Kozomora, Bora Sanader, Branko Šubić, Radosav Ostojić, Petar Osmokrović, Mitar Bajić, Bogoljub Petrović, Rade Petrović, Miloš Vujković, Dušan Popović, Novak Zurković, Svetozar Todorović, Stevan Krička, Obrad Bakić, Paja Vučetić, Sava Živić, Lazar Ćirić, Dimitrije Đurđević, Trivun Mihajlović, Blagoje Jovanović, Usa Nukić, Milica Gleda, Bogoljub Slepčević, Mitar Tomić, Lazar Trbojević, Stevan Odobašić, Simo Višić, Milan Stanković, Branko Dragojlović, Branko Bošković, Lazar Jurišić, Jovan Maksić, Petar Rukavina, Boško škalc, Srbin Skeledžić, Petar Stanić, Ivan Spasojević i Žarko Ljubinković, svi borci, Milenko Mirković, Lazar Radovac i Miloš Sekanić, konjovoci i majstori u intendanturi Brigade. Ranjeni su još desetari Branko Rankov, Lazar Vuletić, Cveja Žunčić i Janković Andrija; vodnici: Stanko Oparušić, Bogdan Vojinović, Đorđe Uzelać, Tihomir Verešević, Gavro Bogićević, pomoćnik komesara čete, Žarko Ašić, komesar čete, Milovan Mali, pol. delegat voda, Ignjat Barjaktarević, zamenik komandira čete, Đuro Bracanović, komesar čete i Živan Novaković, pom. komesara čete. Ranjene su i bolničarke Milica Dragojević i Mara Kosanović, puškomitraljezac Božo Relić, kurir u Brigadi Vasa Ristivojević i kurir u četi Slavko Đorđević. Teže je ranjen i Vasilije Petrašinov, lekar Brigade.

U REJONU PAPRAĆE

Brigada je po prelasku ceste Tuzla—Zvornik boravila samo dva dana u rejonu Raševa, Jelovog brda i Vrela. Već 22. maja vrši pokret i istog dana stiže na prostor Papraće. Štab Brigade, intendantura i sanitet razmestili su se u rejonu s. Zidonje, gde je došao i 1. bataljon. Drugi bataljon se smestio u s. Džanojevići, 3. bataljon u s. Bijela Zemlja, 4. bataljon u Velike Njive, a 5. bataljon u s. Pekići. Ovde sve jedinice Brigade ostaju do 6. juna 1944.

U širem rejonu Papraće smestila se i Treća brigada kao i Štab XXXVI divizije sa svim prištapskim jedinicama. U ovom rejonu razmeštaja uslovi za boravak i rad, za ishranu

i higijenu bili su vrlo dobri. Pored izviđačke aktivnosti i preduzimanja neposrednih mera, neposrednog obezbeđenja, u jedinicama je otpočeo odmah intenzivan vojno-politički, partijski i kulturno-prosvetni rad. Da bi se taj rad odvijao planski i organizovano, a bataljoni živeli pravim vojničkim životom, pripremljen je plan rada svakodnevnog života i aktivnosti u Brigadi. Čim je stigla na pomenuti prostor u Štabu Brigade u tu svrhu je održan sastanak sa štabovima bataljona i rukovodiocima prištapskih jedinica. Odlučeno je s obzirom na to da predstoji duži boravak na ovom terenu, da se odmah pride organizovanom i po programu izvođenju vojno-političke obuke. Planom je bilo predviđeno ustajanje u određeno vreme, vreme za doručak, vojnu obuku. Sve je to trebalo da se odvija u prepodnevnom časovima. Za posle podne predviđeni su politička nastava, kulturno-prosvetni rad i izvođenje ostalih poslova specifičnih za pojedine jedinice. Odvijao se taj rad napolju u šljivicama i na travnjacima, jer je bilo vrlo lepo vreme. Vojna obuka vršena je u okviru desetina i vodova, a politička u okviru četa. Kada je u toku nekoliko dana dobijeno englesko naoružanje (puške, automati, puškomitraljezi i bombe), program obuke se izmenio utoliko što je vršeno upoznavanje sa novim naoružanjem. Tako je vršena obuka u rasklapanju, sklapanju engleske puške, automata, puškomitraljeza, njihovoj upotrebi i mogućnosti dejstva. Uzgred je sproveden odabir novih puškomitraljezaca na ovim puškomitraljezima i njihovih pomoćnika. Jedan broj puškomitraljezaca je u majskom pohodu poginuo ili bio ranjen, a i veći broj puškomitraljeza, koje je Brigada dobila iz pošiljki saveznika, zahtevali su povećan broj puškomitraljezaca i njihovih pomoćnika. Vršena je obuka u hvatanju zaklona, prebacivanju, blagovremenom otvaranju vatre i uređenju položaja. Pored toga, u tihom, nečujnom kretanju kao i ponašanju u pokretu. Komandant Brigade, njegov zamenik i načelnik Štaba, kao i komandanti i zamenici komandanata bataljona, bili su prisutni svakodnevno na vojnoj obuci. Oni su ukazivali neposredno pomoć nižim starešinama. Pored ovoga, u komandama četa organizovani su kursevi za desetare, koji su pripremani za izvođenje obuke sa borcima. Za sve to vreme praktično je vršeno patroliranje, stražarska služba je u mnogom poboljšana. Vršena je praktična obuka u bacanju bombi, u zau-

zimanju položaja, puzanju i prebacivanju sa jednog položaja na drugi. Uz oružje saveznici su poslali i veću količinu odeće i obuće, pa je izvršena preobuka boraca i starešina, što ih je učinilo ne samo bolje obučanim i bolje obuvenim, već su izgledali više vojnički.

Politička nastava vršena je u poslepodnevnim časovima. Bila je sadržajna i glavne teme na političkim časovima koji su se obavljali u okviru četa bile su odluke AVNOJ-a, razvoj NOV, događaji u našoj zemlji i u svetu, stanje na frontovima, pre svega nemačko-sovjetskom frontu. Borci su sa interesovanjem pratili izlaganje komesara, postavljali mnoga interesantna pitanja, tako da ovaj rad nije bio puka formalnost, već stvarno podizanje političke svesti boraca. Jedna od vrlo interesantnih tema bila je peta ofanziva za tim o okupatoru i o njegovim saradnicima u Jugoslaviji. Najviše je interesovalo borce otkuda pojava četništva, zelenokadrovaca i drugih saradnika okupatora. Na političkim časovima stalno je ponavljana tema o odnosu prema narodu, jer su se bataljoni Brigade najviše kretali kroz sela i zaseoke, koji su dobrim delom bili pod uticajem četnika i Zelenog kadra. Podvučeno je, a sa tim su se i borci složili, da treba prema ovim selima i njihovim stanovnicima biti korektan, osuđujući svako samovoljno uzimanje hrane ili drugih stvari. Samo štabovi ovlašćeni za to mogli su da uzimaju hranu, stoku i drugi materijal, preko potreban za život jedinica.

Kulturno-prosvetni rad je ovde bio vrlo živ i raznovrstan. Pripremljeno je i održano niz priredbi za borce i za narod. Ni na jednoj nije izostao »Vrabac« — tj. svojevrsni kritičar naših slabosti i ponašanja, poučan, zabavan, britak i kod svih omiljen. Ovde je pred kraj boravka održana velika priredba, koju je pripremila kulturna ekipa XXXVI divizije. Desilo se to baš uoči pada Rima. Raznovrstan program, gotovo profesionalno izveden, raspoložio je borce i starešine cele Divizije. Održan na poljani kod manastira u noći i sa zapaljenim logorskim vatrama, bila je impresivna manifestacija jedinstva i saradnje svih snaga XXXVI divizije. Glavne zasluge za ovako dobro izvođenje i organizaciju priredbe pripada Žiki Ćukuliću već afirmisanom kulturnom radniku i njegovoj Mari. Na kraju začinjena je veličanstve-

nim Brankovim kolom u koje su se uhvatili borci sa puškama o ramenu, starešine i mnogi još neizlečeni ranjenici.

Partijska organizacija Brigade, kao i skojevska organizacija dobile su i iskoristile ovo vreme za redovnije sastanke ćelija u četama i štabovima. Isto tako, održani su i sastanci bataljonskih biroa i brigadnog komiteta, kojim je sada rukovodio Vlado Popović Doka. U bataljonima rukovodioci biroa bili su Mile Milekić, Spasoje Gršić, Dušan Grujić, Vasa Kuzmanović i Nemanja Stanisavljević. Prištapskim jedinicama rukovodio je Mile Belić Beli. Bili su to primerni komunisti,iskusni partijski rukovodioci i vrlo hrabri borci sa puno autoriteta kod komunista i svih boraca i starešina Brigade. Obilazili su i prisustvovali sastancima ćelija, uticali da se na tim sastancima nađu najvažnija pitanja. Tako se raspravljalo o držanju i ponašanju komunista u borbi i pokretu, pa su tim u vezi kritikovane pojedine starešine za pojedine nepromišljene postupke. Dalje pitanje bilo je disciplina, ne samo kod boraca nego i kod komunista, zatim pitanja osposobljenosti za rukovanje oružjem, disciplina, nedolično ponašanje u odnosu na stanovnike, za veću odgovornost za održavanje veze u borbi, za veću saradnju komandi četa i bataljona. Jedno od pitanja bilo je i pitanje ranjenika i poginulih, jer je u njihovom zbrinjavanju bilo dosta slabosti. Podvučeno je da gde god je to moguće treba poginule sahraniti, a ranjenike izvući i otpremiti u sanitet. Jednodušno su osuđeni pojedinci koji su se samovoljno udaljavali u toku pokreta ili za vreme borbi. Kako je na brigadnom komitetu zaključeno, to su partijske ćelije u četama i sprovodile. Primljen je jedan broj novih članova i kandidata, a uzet je u obzir osnovni kriterij, držanje i ponašanje pojedinaca u borbi i svakodnevnom životu. Bilo je na sastancima ćelija i razgovora o onim »starijim po godinama« koji su se nalazili na raznim dužnostima, uglavnom u intendanturi i u radnim vodovima bataljona. Podvučeno je da se prema njima treba odnositi sa pažnjom, jer i oni vrše odgovoran i veoma težak posao u Brigadi. Mahom su i slabog zdravstvenog stanja i brže se iscrpljuju i umaraju od ostalih boraca. Tako je partijska organizacija u Brigadi imala sve probleme u svojim rukama i bila istinski rukovodeća snaga Brigade. I organizacija

SKOJ-a najazad je imala više vremena da se organizaciono učvrsti i iskaže. Sastanci aktiva bili su, može se slobodno reći, jedan vid vojno-političke i kulturno-prosvetne delatnosti i ostalog rada u Brigadi. Nakon izvesne apatije posle pretrpljenih gubitaka u majskom pohodu na Majevicu, mladi borci i mlade starešine uneli su mnogo vedrine i uticali na ponašanje i držanje ostalih u Brigadi. Nata Agbaba Crna bila je umešan i iskusan omladinski rukovodilac. Svojim ličnim primerom, u svakom pogledu, a pre svega skromnošću, brigom za ljude i izuzetnom hrabrošću koju je na delu pokazala spašavajući smrtno ranjenog načelnika Štaba Brigade po cenu sopstvene sigurnosti. Bila je autoritet za svoje skojevce. Dobar vaspitač i agitator, za nju nije bilo problema da se za puškomitraljesce, kurire, bombaše, uvek i u svakoj prilici javi dovoljan broj. Svojim autoritetom, ona je u štabovima bataljona i komandama četa uticala da se za niže starešine u bataljonima i četama postave mlađi provereni skojevci i članovi Partije, što je u toku ovih dana i bilo aktuelno.

Ovde je na kraju održana i Partijska konferencija XXXVI divizije, čije su odluke svi komunisti prihvatili uz obećanje da će ih do kraja izvršiti.*'

Partijska konferencija je uz prisustvo velikog broja delegata i gostiju održana 24. maja prepodne na otvorenom prostoru kod manastira u Papraći. Pored ostalog, Konferenciji je prisustvovao i Cvijetin Mijatović, sekretar Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu. Partijska konferencija se bavila unutrašnjom partijskom organizovanosti i problemima u Diviziji. Ključno pitanje je bilo odnos komunista u pređenom borbenom putu Divizije od formiranja u martu. Izneti su mnogi uspesi i zapaženi rezultati u borbama, kao i odgovornost u izvršavanju borbenih zadataka, o brizi za ljudstvo, o problemima vojne i političke obuke i o radu partijskih ćelija.

U sanitetu Brigade bilo je takođe dosta posla. Dobijeno je dosta sanitetskog materijala iz savezničkih pošiljki, pa su održavani kratki kursevi sa bolničarkama o korišćenju

⁴⁸ Autor nije uspio da pronađe nijedan od dokumenata o ovoj konferenciji.

ovoga materijala. Lečeno je i to vrlo uspešno pa su se mnogi ovih dana povratili u svoje čete.

Intendant bataljona organizovao je redovnu i prilično dobru ishranu, nešto iz savezničkih pošiljki a nešto i prikupljanjem sa terena. Po naređenju Štaba XXXVI divizije svi bataljoni su povremeno išli u akcije prikupljanja hrane, materijala i stoke. Tako su u rejonu Herića i Kusionja i u njihovoj okolini bataljoni prikupili priličnu količinu pšenice, kukuruza, krompira i nešto stoke. S obzirom na veće količine oružja i materijala koje su saveznici poslali ukazala se potreba za povećim brojem konja. Zato su bataljoni u pomenutim akcijama vršili rekviriranje konja — malih bosanskih — dobrih za nošenje tovара.

Drugoga juna po oblačnom i malo kišovitom danu izvršena je smotra XXXVI divizije. Na jednoj većoj poljani postrojile su se obe brigade. Pred strojem Pete brigade istureno je naoružanje. Bataljoni su imali između osam i deset puškomitraljeza — upravo toliko koliko je Brigada imala na dan svoga formiranja. Imala je i veliku količinu automata, protivtenkovskih pušaka, imala je teške mitraljeze i bacače. Na smotri je govorio komandant XVI divizije Danilo Lekić. On je doneo pozdrave XVI divizije, koja se u to vreme nalazila dosta daleko. On je obećao da će se obe divizije brzo naći blizu u akciji protiv neprijatelja.

Prilično dug odmor, relativno dobra i redovna ishrana, potpuna opremljenost odećom i obućom činili su bataljone spremnim. Tako pripremljena Peta brigada bila je visokog morala i siguran oslonac Štabu XXXVI divizije u izvršenju postavljenih zadataka. Treba reći da je tih dana u štabovima bataljona održan veliki broj sastanaka, kako u četama tako i u vodovima i gotovo ništa nije zaboravljeno da se kaže borcima od zadataka koji predstoje.

U majskom pohodu na Majevicu iz Brigade je izbačeno iz stroja veći broj vojnih i političkih rukovodilaca, počev od desetara pa do starešina u bataljonima. Štab XXXVI divizije i Glavni štab Vojvodine postavili su brigadne i bataljonske rukovodioce koji su već u toku maja primili nove dužnosti, a naredbom Štaba XXXVI divizije od 2. juna postavljenja su i formalno potvrđena. Iz Brigade su otišli u Treću brigadu: Stevan Krneta, do tada komesar Brigade,

Žika Vučić, do tada komesar 4. bataljona i Spasoje Gršić, do tada pomoćnik komesara 1. bataljona Brigade. U Brigadu su iz Treće brigade došli: Bogdan Studen, komesar čete, i Zaharije Milošević, zamenik komandanta 1. bataljona Treće brigade. Nakon ovih premeštanja i postavljenja u Štabu Pete brigade bili su: Stevan Bikić, komandant Brigade, Pero Jovanović, zamenik komandanta Brigade, Đuro Vojvodić, komesar Brigade, Vlado Popović Đoko, pomoćnik komesara. Načelnik štaba bio je Jernej Viser, a referent saniteta Kosa Vučinić. Intendant Brigade Jure čule, a lekar Brigade, posle ranjavanja Petrašinova, dr Šertsnjević, obaveštajni oficir u Brigadi Filip Jandrijević i sekretar SKOJ-a Natalija Agbaba.

U 1. bataljonu Jovo Lužajić, komandant, Branko Jović Sepika, zamenik komandanta, Nikola Mraović, komesar, i Mile Milekić, pomoćnik komesara.

U 2. bataljonu: komandant Branko Krnjaja, zamenik komandanta Milan Drakulić, komesar Pavle Nemet Salaš, i pomoćnik komesara Muharem Junuzović. U 3. bataljonu: komandant Marko Stepanov, zamenik komandanta Franjo Jaroševski, komesar Svetozar Nedeljkov i pomoćnik komesara Dušan Grujić. Četvrti bataljon: komandant Sava Nastić, zamenik komandanta Nebojša Simić, komesar Bogdan Studen i pomoćnik komesara Vasa Kuzmanović Kremen. U 5. bataljonu: komandant Sava Stanić, zamenik komandanta Zaharije Milošević, komesar Milenko Brmbota i pomoćnik komesara Nemanja Stanisavljević.⁴¹

Na sva upražnjena mesta nižeg starešinskog kadra postavljeni su novi rukovodioci, tako da je Brigada bila potpuno popunjena nižim i višim starešinama.

NOVI PRODOR NA MAJEVICU

Prema podacima koje je prikupila obaveštajna služba Trećeg korpusa, 13. SS divizija je u ovo vreme svojim glavnim snagama držala Bijeljину, Brčko, Bos. Šamac, Koraj, Čelić, Bukvik, Gradačac i Srebrenik. Manje delove je isturila

⁴¹ "Arhiv VII, kut. 214, br. reg. 2—60 (Naredenje Štaba XXXVI div. od 2. VI 1944).

kod Straže i u Humcima. Na ostalim sektorima Posavine, Majevice i Semberije nalazile su se četničke i zelenokadrov-ske jedinice i grupe. Prema obaveštenjima iz više izvora, 13. SS divizija treba ubrzo da krene prema Jadranu, a veći deo teške artiljerije i neki administrativni delovi navodno su već u pokretu.*⁵⁰ Ovakva situacija i ofanziva jačih neprijateljskih snaga prema jedinicama NOV na sektoru zapadne Bosne, povezan je padobranski desant na Vrhovni štab u Drvaru. Ovaj desant izvršen je 25. maja u vreme kada se u Vrhovnom štabu nalazio i drug Tito. Namera neprijatelja je bila da uhvati druga Tita, za koga su Nemci govorili, da je genijalni vojno-politički komandant. Želeli su da likvidiraju Vrhovni štab i jedinice koje su branile slobodnu teritoriju. Nekoliko dana nakon što se Vrhovni štab povukao iz Drvara, drug Tito je naredio da sve jedinice NOV-a na celoj teritoriji Jugoslavije pređu u ofanzivne napade kako bi smanjile pritisak neprijatelja na jedinice u zapadnoj Bosni. Depešom Vrhovnog štaba od 1. juna, naređeno je Štabu Trećeg korpusa da svojim snagama vrši pritisak u pravcu Romanije, te na taj način ugrožava saobraćaj na komunikacijama Sarajevo—Višegrad i Sarajevo—Slavonski Brod. »U pogodnom momentu treba napadati i garnizone na sektoru Romanija—Bratunac«, stoji u depeši Vrhovnog štaba. U vezi sa ovoga XVI i XXXVI vojvođanska divizija dobile su zadatak da čiste teren Majevice i Posavine. »Jako je važno održati ovaj deo istočne Bosne«,⁵¹ kaže se u pomenutoj depeši.

Štab Trećeg korpusa, držeći se duha naređenja Vrhovnog štaba, održao je sa štabovima divizije sastanak 3. juna i upoznao ih sa predstojećim zadacima. Sledećeg dana izdao je zapovest kojom se naređuje: »U cilju olakšanja snagama koje vode teške borbe u zapadnoj Bosni i radi oslobođenja Majevice, Posavine i Semberije da izvrši ofanzivne operacije na navedenom prostoru.« U ovim operacijama sa polaznih položaja južno od Spreče učestvuju XVI, XXXVI i XXXVIII divizija u sledećem rasporedu.⁵²

⁵⁰ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 19, str. 82.

⁵¹ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 19, str. 85.

⁵² *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 19, str. 35 Arhiv VII, kut. 206, br. reg. 48/7.

Zapadna kolona — XVI divizija pod komandom general-majora Danila Lekića sa polaznog položaja Raševa kreće pravcem Prnjavor—Kiseljak, Hrasno—Seljublje—Busije—Zlo Selo—Labucka—Lopare sa zadatkom da zauzme neprijateljsko uporište Lopare i zatvori pravac Tuzla—Lopare. U kretanju obezbediti levi bok od pravca Lopara, odnosno od ceste Tuzla—Požarnica, a levo održavati čvrstu vezu sa XXXVIII divizijom, koja se kreće kao srednja kolona.

Srednja kolona — XXXVIII divizija pod komandom potpukovnika Miloša Zekića kreće sa polaznih položaja Rakino brdo—Osmaci pravcem Osmaci—Jelica—Ravni Zavid—Brijest—Priboj—Tobut sa zadatkom da zaposedne sektor Tobut—Kameniti brijeg. U toku pokreta držati čvrstu vezu sa zapadnom i istočnom kolonom.

Istočna kolona — XXXVI divizija pod komandom majora Marka Peričina sa polaznog položaja Paprača kreće pravcem: Caparde—Baljkovica—Medeđa—Kraljevići—Sapna—Teočak. Ima zadatak da likvidira neprijateljska uporišta na prostoru Krčine—Bare, ovlada levom obalom r. Tavne, k. 304, Crveno brdo. Tu treba da stigne što brže i odatle preseče cestu Koraj—Bijeljina. Obezbediti desni bok od mogućeg neprijateljskog ispada od doline Drine.⁵¹

Pošto zauzme Lopare, XVI divizija će deo snaga angažovati prema Čeliću sa zadatkom da likvidira ovo neprijateljsko uporište, dok će jednom brigadom vršiti obezbeđenja od pravca Tuzla prema Čeliću. Srednja kolona, tj. XXXVI divizija, pošto zauzme Udrigovo u slučaju povoljne situacije napašće i zauzeti Koraj. Istočna kolona ima da na delu Suho Polje—Ugljevik preseče cestu Bijeljina—Koraj i da sadejstvuje napadu XXXVIII divizije na Koraj. Prema konkretnoj situaciji Štab XXXVI divizije će angažovati svoju šestu brigadu iz Srema na sektoru Crnjalovo—Dragaljevac. Ovde ona ima da vrši čišćenje Semberije od snaga četničkog Majevičkog korpusa. U toku pokreta na Majevicu Štab Korpusa je dao zadatak i XXVII diviziji s tim da kontroliše dolinu Spreče i put Tuzla—Kladanj. Sa jednom brigadom kontrolisaće sektor Srebrenica—Vlasenica i put Srebrenica—Han Pijesak.

Sve tri napadne kolone imale su u toku pokreta da poruše sve mostove i propuste i da temeljno poruše drveće i naprave barikade na putevima.

Na izvršenje zadatka, sve tri divizije krenule su predveče 6. juna. Peta vojvođanska brigada, postupajući po zapovesti Štaba XXXVI divizije, i posle izvršene smotre, krenula je u naznačeno vreme prema cesti Zvornik—Tuzla. Kao leva kolona Divizije, kretala se pravcem Velike Njive—Caparda—Međeđa—Kraljevica ka Sapni i Teočak.

Tog predvečerja u stroju Brigade bilo je 690 drugova i 78 drugarica, naoružanih sa 489 pušaka, 36 pištolja, 61 puškomitraljez, četiri teška mitraljeza, 99 automata, dva laka i dva teška bacača, deset protivtenkovskih pušaka, sa dovoljnom količinom municije.⁵⁴ Čete bataljona popunili su mnogi lakši ranjenici, koji su ranjeni u pohodu na Majevicu u maju. Oni nisu hteli da izostanu iz Brigade, pa su se latili puške ili puškomitraljeza, teškog mitraljeza, automata ili bombe, da sa svojim drugovima i svojom brigadom izvrše postavljeni zadatak. Tako je u Brigadi sve bilo spremno, pa se tako spremno i krenulo ka Majevici. Tačno u 18,30 časova 6. juna, kako je to operativna zapovest Štaba XXXVI divizije i predvidela. Marš dug, naporan, putem koji su gotovo svi borci barem jednom prošli. Put kojim su u toku maja prošli borci Brigade bio je put uspomene na mnoge drugove koji su izostali iz stroja Brigade i danas ih tu nema. Ostala je ipak uspomena na njih i tadanji pokret i teške ogorčene borbe. Sve do Teočaka, Krstača i drugih mesta put je prošao u spomen na borce, na puškomitraljesce, bombaše, starešine vojne i političke koji na ovom prostoru poginuşe. Pa ipak bilo je optimizma, mnogo izrečenih šala — lalinskih najviše, mnogo viceva na svoj račun ali i pret-nji i osvetničkih misli u odnosu na neprijatelja. Naročito je bio veliki gnev boraca na četnike i pripadnike Zelenog kadra. Prosto je bilo neshvatljivo kako su uporno i dobro oni služili neprijatelju. A evo borci Vojvođani dolaze i vojuju na njihovom prostoru i po njihovim selima protiv toga neprijatelja i okupatora. Svoje negodovanje najbolje je izrazio jedan borac iz stroja rečima: »Gde bi nam bio kraj

⁵⁴ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 71, str. 278.

da nema ovih SS-oviskih prišipetlja, zelenokadrovaca i četnika. Brzo bi mi skinuli plavu 13. SS diviziju sa Majevice i iz Semberije«.

Uz kolonu Brigade negde kod s. Kraljevići našla se i Ljubica Đorđević prvi pomoćnik komesara Brigade a sada član politodjela XXXVI divizije. Uvek se to praktikovalo, a naročito pri ovakvim pohodima, da se u bataljonima nađu članovi Štaba Brigade ili neko od članova politodjela Divizije. Prelaze bez zastoja cestu Zvornik—Tuzla i tu prema Baljkovici cela kolona zastaje. Naređen je kratak predah. Mesečina, vedra, topla letnja noć. Napred je Treća brigada, ona je u prethodnici, ali će od Baljkovice i Sapna krenuti desno na Ravni Gaj i do Velikih Strana, ona će ići kao desna kolona. U prethodnici Pete brigade je njen 1. bataljon, a u zaštitnici Treće brigade njen 1. bataljon, koji sada vodi Stevan Krneta Sava, njegov komandant. U martu i aprilu on je bio na dužnosti komesara Pete brigade. Hrabar, odlučan, oduvek mu je bila želja da bude komandant, i sada kada je to postigao, zadovoljan je i radostan. To ne ume da sakrije. U susretu sa članovima Štaba 1. bataljona kod svih zrači optimizam. Na jednoj uzvišici sede Ljubica, Stevan Krneta i članovi Štaba 1. bataljona. U noći se čuje po neki pucanj: to zelenokadrovci i četnici ispaljuju metke koji nisu usmereni na nas. Iznenada u koloni postaje živahno. Sa čela kolone prenosi se upravo stigla vest: da su se saveznici iskricali u Normadiji.⁵⁵ Tako je otvoren dugo očekivani Drugi front u Evropi. Radost je neopisiva. I komentari su živi. Svi žele nešto da kažu i svi su jedinstveni da će borba ipak biti još duga i žestoka. Rastu ipak nade u brži završetak rata. Upravo zbog ovih vesti odmor je produžen. Rastajemo se od Treće brigade i od ranijeg komesara Pete brigade. Bilo je to poslednje viđenje sa njim. U borbama koje će biti vođene već prekosutra, daće svoj život.

Nastavljajući pokret, Peta brigada je kod Šapne sišla na cestu koja vodi prema Rastošnici. Njen 1. bataljon je i dalje na čelu. Njegova isturena četa sa kojom je i zamenik

⁰ U zapovesti Štaba XVI divizije od 6. juna u 15 časova brigadama za prodor na Majevicu se navodi jutros rano u 6 časova otpočelo je iskrcavanje Saveznika na severnu obalu Francuske... (*Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 30, str. 133.)

komandanta bataljona Branko Jović tu u blizini Rastošnice naišla je na manju SS jedinicu od oko 150 vojnika i zeleno-kadrovaca. Iznenadila je ovu neprijateljsku grupu i otvorila vatru. Štab bataljona požurio je sa ostalim četama i snažno napao neprijatelja, koji je bio smešten u školi i potisnuo ga prema Snežnici. Bataljon je imao četiri lakše ranjena neprijatelj mnogo više. Ranjeni su Nikola Đunić obavешtajni oficir u bataljonu, Slobodan Kisačanin vodnik, Branko Sretković i još jedan borac čije ime nije utvrđeno. Kod Snežnice ova neprijateljska jedinica posela je položaj u očekivanju nailaska bataljona Pete brigade. Međutim, 1. bataljon je nastavio proterivanje neprijatelja u pravcu r. Janje i Priboja, a zatim nastavio pokret prema Teočaku. Ovde je zaposeo položaje na koje su pobjegli delovi SS jedinice ispred njega. Za to vreme 2. i 3. bataljon, koji su od Rastošnice išli preko Čajira, stigli su na Mejdan. Treći bataljon, koji je išao napred dočekan je od jedne grupe zeleno-kadrovaca na Mejdanu napao iz pokreta i naterao na povlačenje, u pravcu Bilalića, pa su bataljoni nastavili pokret i to 2. do Bilalići, a 3. u Huseinoviće odakle su isturili ojačane čete na položaje ispred ovih sela. Sa divizijskom bolnicom zastali su u Godušu 4. i 5. bataljon, koji su nastavljajući pokret u toku poslepodneva stigli i zaposeli položaje. Tako je Peta brigada ujutru 7. juna u prvom momentu prema neprijatelju raspolagala sa tri bataljona. Po izbijanju Brigade na liniju Teočak—Bilalić, bataljoni su zauzeli sledeći raspored: 1. bataljon ispred Teočaka, 2. ispred Bilalića, a 3. bataljon sa štabom Brigade, sanitetom i intendanturam u Huseinovićima li Mejdanu. Predveče su stigli 4. i 5. bataljon i razmestili se u rejonu Teočaka. U ovom rasporedu Brigada je zanoćila, ali ju je u toku noći neprijatelj iznenadio napadom koji je ugrozio divizijsku bolnicu. Napad je odbijen, a divizijska bolnica prebačena na bezbednije mesto u s. Laze, štab Brigade, sanitet i intendantura su zanoćili u Mejdanu.

Treća vojvođanska brigada pred noć 7. juna stigla je ispred linije Bare—Gornja Krčina—Pilića. I Šesta vojvođanska brigada je prešla Savu i stigla u rejon Crnjelovo—Dragaljevac. Srednja napadna kolona (Sedamnaesta majevička brigada) je najpre proterala četnike i delove 13. SS

divizije sa Brijesta i zaposela rejon Brijest—Grujičići—Prelevina. šestnaesta divizija ovoga dana stigla je na prostora Ploče—Busije—Draganovac—Zlotovo—Livade, a sa jednom brigadom u rejon Jablanice.

Odmah pošto su XVI, XXXVI i XXXVIII divizija prešle Spreču i cestu Tuzla—Zvornik i uputile se na Majevicu, komanda 13. SS divizije bila je obavještena o dolasku ovih divizija na Majevicu. Njoj su bili poznati i tačan sastav i numeracija ne samo divizije već i brigada i pravci njihovih kretanja, kao i vreme pristizanja. Ova komanda je ocenila da pomenute divizije žele da ponovo zagospodare teritorijom Majevice, Semberije i Posavine i uspostave ponovo narodne vlasti u selima ovog dela istočne Bosne. Zato odmah reaguje i njen operativni štab: već u toku 7. juna u 22 časova izdaje zapovest⁵⁶ u kojoj, pored ostalog, obavještavajući potčinjene jedinice o prelasku XVI, XXXVI i XXXVIII divizije u toku večeri prethodnog dana preko ceste Tuzla—Zvornik, navodi da je 7. juna oko 15 časova prešla Savu kod Crnjelova i Šesta vojvođanska brigada. S tim u vezi Komanda 13. SS divizije naređuje komandama svojih pukova da budu spremni da napadnu neprijatelja sa severa i zapada u obuhvatu sa zapadne strane i da ga nabace na Drinu radi uništenja. U napad je trebalo poći 8. juna u 3,45 časova ujutru. Međutim, iz nepoznatih razloga u toku ovoga dana neprijatelj nije napadao na sektor XVI divizije, pa se ona mogla nesmetano pripremiti za napad istoga dana u 22 časa na Lopare i Zajednicu, kako je to zapovješću bilo predviđeno. Ispred Sedamnaeste majevičke brigade neprijateljske snage su se uglavnom povlačile, napadajući samo u pojedinim slučajevima.

Ujutru 8. juna na sektoru XXXVI divizije delovi 27. SS puka zajedno sa zelenokadrovcima i četnicima napali su najpre položaje 1. bataljona. Peta brigada je sa svojim bataljonima u toku noći i ujutru držala položaje i to: 1. bataljon sa jednom četom na koti 439. iznad Teočaka, a drugom na koti prema Snežnici, orijentišući se prema Priboju i Snežnici; 2. bataljon je kao i prethodnog dana na položaju Bilalića; 3. bataljon drži položaje ispred Pušnice, gde se na-

⁵⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

lazilo jedno manje odeljenje SS puka, koje je prethodnog dana napalo 1. bataljon kod Teočaka. U Jasikovcu je bio 4. bataljon, a 5. se još u toku prethodnog dana prebacio u Laze, gde je obezbeđivao divizijsku bolnicu. Štab Pete brigade naredio je da 1. i 3. bataljon napadnu i likvidiraju esesovce ispred Pušnice te na taj način otklone opasnost za levo krilo Brigade. Bataljoni su pošli u napad prepodne i u jednom zaista silovitom prodoru tukući iz svih raspoloživih automatskih oružja naterali neprijatelja da se povuče iz rovova ispred Pušnice, a potom i da napusti Pušnicu, nanoseći mu teške gubitke. Mnogo su imali mrtvih i ranjenih, a Bataljoni brigade su se posle ovoga uspeha vratili na ranije položaje. Drugi bataljon je već od ranog jutra pokušao da se domogne jednog bunkera na Grebenu i položaja koji su bili vrlo važni za borbu sa neprijateljem na ovom sektoru. Pokušaj sa bombašima nije uspeo, jer je neprijatelj blagovremeno uočio i tukao pred prostor ispred bunkera ne dozvolivši da mu se bombaši približe. Borbe su vođene sve do 16,30 časova kada su jaki delovi jedinice, SS prethodno tukući artiljerijskom i minobacačkom vatrom položaje bataljona, izvršili snažan napad, pa se bataljon po odobrenju komandanta Brigade povukao preko Krstača na pogodnije položaje ispred sela Laze. Nakon kraćeg vremena upućen je na položaje ispred s. Bilalić. Kako su esesovci već bili zauzeli ovo selo, to je po naređenju komandanta Brigade 2. bataljon izvršio napad na neprijatelja. Borbe su bile vrlo žestoke a 2. bataljon je po cenu znatnih gubitaka bio primoran da ih vodi, jer dalji prodor neprijatelja do sela Husenovića trebalo je sprečiti po svaku cenu. Daljim prodorom bilo bi ugroženo desno krilo Brigade i neprijatelj bi bio vrlo brzo u pozadini 3. i 4. bataljona. Drugi bataljon je u ovoj borbi trpeo i jaku artiljerijsku i minobacačku vatru iz rejona Krstača, štab Brigade, ocenjujući da su njegovi bataljoni vrlo ugroženi, naredio je da se ovi povuku na položaje nešto unazad.

U toku 8. juna bataljoni Brigade imali su 12 poginulih i 29 ranjenih. Neprijatelj je samo u borbi sa 1. bataljonom kod Pušnice imao 48 mrtvih i mnogo više ranjenih. To pokazuje koliko su borbe bile žilave, uporne, jer su pojedini položaji prelazili i po više puta iz ruku u ruke. Mnogo je

bilo primera odvažnosti, snalažljivosti, hrabrosti, kako boraca tako i rukovodilaca. Istakli su se desetar Nikolica Jovanović, bombaš, koji je iako ranjen u obe noge uspeo da baci bombe i ubije više esesovaca. Iako ranjeni, iz svojih puškomitraljeza bljuvali su vatru i prkosili smrti puškomitraljesci: Trifun Jovičić, Đorđe Brzić, Petar Borjac i Božo Relić Žicar.

Božo Relić Žicar, jedan od najboljih puškomitraljezaca u Brigadi. Poginuo juna 1944. kod Krstača

U toku 8. juna iz Brigade su poginuli: Franja Jaroševski zamenik komandanta bataljona, Relja Puhalović komesar čete, Miloš Mamutović i Franjo Baštijančić komandiri četa, Božidar Relić Žicar i Stevan Nenadov puškomitraljesci, te borci Branko Ivin, Stevan Ljubinković, Petar Markov, Milovan Ostojić i Milan Novaković. Teško ranjen je Stanko Vasić, koji je sutradan umro. Božidar Relić Žicar, jedan od najboljih puškomitraljezaca u Brigadi. Još u Sremu domogao se avionskog puškomitraljeza. Po struci mehaničar radio je u »Ikarusu«, a rođen u St. Banovcima, odslužio vojsku pre rata, bio je pravi i sposoban znanac za ovaj puškomitraljez. U njegovim rukama uvek je bio spreman za paljbu, nikada nije brojao ubijene neprijateljske vojnike, ali je svaki put po završetku borbe poljubio kundak i cev puškomitraljeza i tepao mu »drug, moj drug« i mazio ga

puneći šaržer govorio da ga hrani. Sećao se često svoje male ćerkice koju je u Sremu ostavio i koju je među drugovima spominjao. Poginuo je na način kako dolikuje hrabrom, junački u borbi, pošto je ubio nekoliko esesovaca. Mrtav je držao u zagrljaju svoj mitraljez. U ovoj borbi ranjeni su: komandir čete Nikola Orlović, komandiri voda Branko Tomić, Žarko Novaković i Rade Smiljanić, te zamenik komandanta Nebojša Simić i komesar bataljona Pavle Nemet Salaš. Ranjeni su još Milivoje Đekić šef ob. u bataljonu, komandir čete Džemal Bukvić, zamenik komandira Jovan Knežević, puškomitraljesci Radosav Đurđević, Petar Bajac i Đorđe Brzić, politički delegati voda Boro Sannader i Slavko Radak, desetari Velimir Belić, Nikola Jovanović, Vaso Petrović i Slavko Žigurski, te borci Milan Vesić, Đuro Čanković, Ljubomir Oparušić, Savo Mijatović, Proko Kozlića, Radoslav Ostojić, Juraj Mimica, Jovan Pađežanin, i komandant Brigade Stevan Bikić.

U toku noći bataljoni Brigade poseli su položaje ispred Jasikovca, k. 341. Drugi bataljon postavio se na Kamenjak (trig. 504); 3. bataljon je ostao na položajima kod Pušnice, a 4. bataljon je izašao na položaje na Grebenu, koje je neprijatelj u toku noći 8/9. bio napustio. Peti bataljon je i nadalje bio u obezbeđenju divizijske bolnice i služio je kao divizijska rezerva na Mejdanu, gde se nalazio i Štab Brigade. U toku pokreta 1. i 3. bataljon su ispred Teočaka i Pušice napali i likvidirali nekoliko zelenokadrovskih grupa, koje su predveče prošloga dana po povlačenju ova dva bataljona ušle u Pušnicu i Teočak. Treći bataljon je ostao, upravo zadržao se kod Pušnice, a 1. bataljon se uputio prema Jasikovcu. Nije se mogao probiti te noći jer je neprijatelj bio vrlo jak pa je zaustavljen na položajima ispred Jasikovca. Drugi i 4. bataljon, držeći položaje na liniji Greben—Kamenjak—Jasen, nisu imali u toku dana okršaje sa neprijateljem. Sa svojih položaja tukli su iz teških mitraljeza i puškomitraljeza po neprijateljskim transportnim kolonama, konjskim i kolskim, koje su se živo kretale od Prav. Turska Trnova ka Mezgraji i obratno. Imali su znatne gubitke, jer je od precizne minobacačke vatre pogođeno više

konjskih zaprega i kamiona. Ova dva bataljona ovoga dana imali su četiri ranjena i tri poginula borca od neprijateljske artiljerije. Gađajući iz protivtenkovske puške ranjen je od neprijateljske granate komandir čete Đorđe Koplić, ranjeni su i Rade Ivanić, Aleksandar Barjaktarević i Triva Jovičić puškomitraljesci, a poginuli Jovan Ješić, Boško Micić i Milovan Ostojić.

Na sektoru Treće brigade, koja se nalazila desno od Pete brigade viđene su također vrlo žestoke borbe. Ona je od samog jutra bila izložena artiljerijskoj i minobacačkoj vatri i napadnuta delovima SS jedinica na Orliću i u rejonu Piliće. Njeni bataljoni su uspešno odolevali na ovim položajima sve do podne ovoga dana. Neprijatelj je tada pojačao svoje snage i nakon dva časa uporne borbe uspeo da potisne ova dva bataljona. U borbama toga dana neprijatelj je imao prema proceni Štaba Brigade oko 120 poginulih i preko 200 ranjenih, kako je to zapisano za taj dan u operativnom dnevniku Treće brigade. I Brigada je imala gubitke od 19 mrtvih i 33 ranjenih.

Ujutru 10. juna Peta brigada je bila u rasporedu u kojem je zanoćila 9. juna, s tim što se njen 1. bataljon vliše približio položajima neprijatelja kod Jasikovca, napao ga i posle kraće borbe proterao. U prepodnevnim časovima bataljoni su mitraljeskom i minobacačkom vatrom ometali pokrete neprijateljskih snaga, kojii su ispred položaja brigada ovoga dana bili učestali. Očito da se neprijatelj pripremao za napad, jer je na više mesta dovlačio nove snage. Članovi Štaba Brigade nalazili su se u bataljonima, pa su preduzete sve mere bezbednosti. Bataljoni su isturili po jednu četvu ispred svojih položaja, a ove čete pojačali sa više puškomitraljeza. Obaveštajci su u Štabu Brigade doneli podatke o neprijatelju i njegovim namerama. Neočekivano brzo, neprijatelj je oko 15 časova posle artiljerijske i minobacačke vatre usmerio svoje najjače snage odnosno svoj glavni pravac napada na položaje 2. i 4. bataljona. Bili su izloženi jakoj i ubitačnoj vatri sve tri čete 2. bataljona u rejonu Bilalića. Naročito jak pritisak bio je na desnom krilu bataljona, tamo gde je položaje dražala njegova 1. četa. Na nju se obrušio nadmoćan napad. Četa je prihvatila borbu, hrabro su se borci tukli, a njeni puškomitraljesci

sipali vatru. Četa je odolevala, ali u ovoj krvavoj borbi bila brojno sve manja. Nanosila je velike gubitke neprijatelju, jer je 2. bataljon u celini vodio borbu na život i smrt. Upravo 2. četa na desnom krilu, zbog odstupanja levokrillnog bataljona Treće brigade nešto unazad, bila je sa te strane nezaštićena. Neprijatelj je nastojao da je obuhvati a tim i položi 2. bataljona u celiini. Štab Brigade je u nedostatku rezerve intervenisao na taj način što je obustavio dalje iscrpljujuće i uništavajuće borbe ovog bataljona, naredio da se otkazi od neprijatelja i povuče na prostor Završje—Tomanića kosa—Stolice—Jelica. Koliko su bile žestoke i krvave borbe ovoga dana govori podatak da je Brigada imala 13 poginulih i 11 ranjenih. Neprijatelj najmanje 100 izbačenih iz stroja. Poginuli su: Andrija Pedravicki, vodnik, Savo Novaković, zamenik komesara čete, te borci Žrko Mišlinković, Dimitrije Milovanović, Jovan Zorkić, Gojko Obradović, Rade Nastić, Cveja Petošević, Vaso Glušić, Savo Mišević, Jovan Miškovlić i Sreta Andrić, svi borci, te desetar Franjo škara. U borbi su ranjeni Rade Sekulić, Lazar Lazarević, Triva Devrnja, Živa Novaković, Bogoljub Slepčević, Jovan Mišković, Sava Andrić, Gavra Vukajlović, Velimir Budimčić, borci, Cvetko Radovanović, desetar, i Ranko Skerletović, ekonom čete. Ovaj podatak da je više poginulih nego ranjenih, prvi put u jednoj borbi koju je Brigada vodila od formiranja, očito govori o težini i žestini žilavosti te borbe, kao i o hrabrosti i odlučnosti da se neprijatelj zadrži po svaku cenu. Drugi bataljon Brigade primio je kod Bilalića najjači udar neprijatelja. Borba od više sati po žestini, odlučnosti i hrabrosti biće zapamćena ne samo od boraca 1. čete 2. bataljona, već i od cele Brigade. Ona od 31. marta kod Donjeg Zovika, gde je bataljon vodio isto tako beskompromisnu borbu a njegova 1. četa primila glavni udar slična je po elanu, energičnosti, svesti i hrabrosti boraca ove čete, pa ako ona nije ni u jednoj pohvali štaba Pete brigade ili Štaba XXXVI divizije, onda neka to bude ovde zapisano i zapamćeno, jer 14 poginulih u borbi kod D. Zovika i devet u borbi kod Bilalića sa neprijateljem kakvi su bili pripadnici 13. SS divizije, surovi i krvožedni vojnici, dovoljno govori o upornosti, odgovornosti, požrtvo-

vanju i junaštvu ove čete i njenih boraca, bombaša, puškomitraljezaca i starešina.

Brigade XVI divizije izvršile su u toku noći napad na jaka uporišta neprijatelja Zajednice i Lopare. U teškim i krvavim borbama u toku noći one su zauzele Zajednice i Lopare, a sledećeg dana i jake položaje na Brezovači. Time je snagama 13. SS divizije zadala jak udarac i nanela znatne gubitke. Pri tome je osvojen i znatan plen. Samo na Zajednicama, je zaplenjeno: 4 haubice 152 mm, vagon granata, 6 šaraca, 2 lak minobacač, 300 mina za teški bacač i 300 mina za laki bacač, 50 pušaka, 8 radio-stanica, 200.000 metaka, 5 revolvera, 34 kamiona, 6 automobila, 2 motocikla, 4 dogleda, 100 pari cokula, 100 pari odela, 200 konja, veću količinu ranaca, četurica i druge vojne opreme⁵⁷ jedan deo plena je (izvučen, a veći spaljen i uništen. Zaplenjena artiljerijska oruđa su se oglasila istog dana u paljbi prema Koraju i Čeliću. Ovog puta neprijatelj je tučen svojim vlastitim topovima. Kada se u brigadi doznalo za ovaj uspeh XVI divizije radost i razdraganost među vojvodanima bili su neopisivi. Bilo je to značajno i za moral boraca i starešina u borbama koje su vodili toga dana i sledećeg 10. juna.

Pored ogromnog plena XVI divizija je zaplenila i zapovest⁵⁸ Operativnog štaba 13. SS divizije iz koje se jasno videla namera neprijatelja, da sve tri divizije nabaci bliže Drini, da ih okruži i uništi. Imajući sve to u vidu, štab Trećeg korpusa je naredio da se divizije u toku noći 10/11. otkaače od neprijatelja, približe cesti Zvornik—Tuzla i u toku sledeće noći pređu cestu i reku Spreču te se razmeste južno od pomenute komunikacije. Za ovaj izvanredan uspeh XVI divizija pohvaljena je od Vrhovnog komandanta.

U četvorodnevnim borbama samo su prvog dana protivnici bili četničke i zelenokadrovske snage. U sledeća tri dana borba je vođena sa jedinicama 13. SS divizije podržane obilno artiljerijom. Gotovo cela 13. SS divizija bila je angažovana protiv naših snaga na Majevidi.

Povlačenjem sa Majevice i prelaskom r. Spreče završen je pohod divizija na Majevidi. Sve brigade u izvršenju za-

⁵⁷ Arhiv VII, k. 964, br. reg. 14/4.

⁵⁸ Isto.

dataka pokazale su visoku svest, moral, hrabrost, nanoseći neprijatelju velike gubitke. Dobro su bile naoružane, sa dovoljno automatskog oružja a vesto vođene. Obučeni bombaši, puškomitraljezci, bacačije, sa mnogo više iskustva, postizali su primerne rezultate. Prema vlastitom priznanju jedinice 13. SS divizije u ovim četvorodnevni borbama na Majeveci imale su 822 vojnika izbačena iz stroja (205 poginulih, 528 ranjenih i 89 nestalih, koji su verovatno ubijeni). Ovde nisu uračunati četnički i zelenokadrovski gubici. Znači da je 13. SS divizija u ovim borbama izgubila gotovo 5% svog sastava. Materijalni gubici su bili takođe vrlo veliki i predstavljali su ne samo materijalni gubitak, već i značajno poljuljana snaga i njena moć pred narodom, koji je samo delom bio naklonjen četnicima i zelenokadrovcima. Politički odjek ovog uspeha partizanskih XVI, XXXVI, i XXXVIII divizije bio je na Majeveci u Semberiji i Posavini ogroman. To je bio najočitiji demant esesovaca, ustaške i četničke propagande da su vođanske jedinice uništene. Međutim, i cena koju su Vojvođani dali ovih dana nije bila mala. Samo iz XXXVI divizije poginulo je 72, ranjeno 142 i nestalo devet boraca. I ovi nestali borci su verovatno poginuli, što je za neke od njih i utvrđeno.

U četvorodnevni borbama Peta brigada je imala 28 poginulih, 48 ranjenih. Pošto je devet nestalo, taj je broj poginulih sigurno i veći, jer se sa sigurnošću može tvrditi da u ovim žestokim borbama ili su zarobljeni ili poginuli. Uništeno je osam pušaka, a zabazirano 170 pušaka i dva teška mitraljeza.⁵⁹

Peta brigada izvršila je i ovaj zadatak sa puno odgovornosti, umešnosti i inicijative. Ona je dodeljene položaje držala uprkos žestokih navala pojedinih delova SS jedinica na istaknute i važne položaje. Njihove juriše bataljoni su uporno i odlučno odbijali, a kada to po cenu velikih žrtava nije bilo potrebno, organizovano su se povlačili na nove položaje. Pokazalo se da u ovom pohodu Brigada u celini izvršava zadatke sigurnije i da je povezanost njenih bataljona bila mnogo bolja. Više je bilo jedinstva u akcijama, u težim borbama, u napadu 1. i 3. bataljona na Pušnicu, 2. i

⁵⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 26, dok. 122, str. 476-477.

4. kod Bilalića. I komanda Brigade mnogo efikasnije je dejstvovala. Ona je uvek bila u toku događaja koji su se odigravali kod njenih bataljona. Reagovala je vrlo brzo pomerajući pojedine bataljone na osetljive položaje baš u momentu kada je to bilo neophodno. Međutim, malo je zatajila obavestajna služba, jer nije uvek blagovremeno informisala Štab Brigade o prisustvu neprijatelja, o njegovoj jačini a da ne govorimo o namerama. No, ne može se reći da kod obavestajnih organa i obavestajaca nije bilo odgovornosti u izvršenju zadataka. Radili su oni u teškim uslovima, podatke prikupljali često kod pojedinaca koji su bili simpaticizeri četnika ili zelenokadrovaca, ubacivali su se u neprijateljsku pozadinu, gde su uslovi bili izuzetno teški. Ima više primera da su pojedinci ginuli ili bili ranjavani na tim zadacima. Tako su već do tada ranjeni Njegovan ćurković, Milivoj Đekić, Nikola Đunić i drugi, a Stevan Divjak je poginuo.

Odmah po prijemu zapovesti Treća i Peta brigada XXXVI divizije su se otkočili od neprijatelja, a sledeće noći 11/12. juna prešle cestu Zvornik—Tuzla i stigle do prostora: Treća brigada do prostora Stijena—Bišina, a Peta brigada na prostor Raševo—Makalići—Panduri—Jelovo brdo. Kretali su se neometani od neprijatelja pravcem Tomanića kosa—Stolice—Jelica—Jajići—Zolje. Na taj način neprijatelj je ostao praznih ruku i njegova namera da naše snage nabaci na Drinu i uništi ih ostala samo u planovima Komande 13. SS divizije. U toku 12. juna on je doveo tenkove i motorizaciju i blokirao cestu Zvornik—Tuzla, ali tada već na Majeveci nije više bilo XVI, XXXVI i XXXVIII divizije. Sledećih dana neprijatelj je isturio svoje snage više prema cesti Zvornik—Tuzla, a na južnim padinama Majevice u nekoliko sela uspostavio je nove garnizone i punktove.

MESEC DANA PREDAHA I ODMORA

Kada je Peta brigada stigla na prostor Raševo—Makalići—Panduri, ostala je za kratko, samo toliko da predahne. Njeni bataljoni bili su smešteni u selima Zelina, Bajre, Drvenice, Delići i Jelovo brdo. Isturili su svi jača obezbeđenja prema r. Spreči. Brigada se odmarala. Kuvari su

pripremali dobar i obilan obrok. Posle toga svi bataljoni su se pomerili nešto unazad do s. Vrela i Pandura, četrnaestog juna Brigada je prešla cestu Živinice—Kladanj i kasno u noć došla u rejon Mus. Gornja Višća—Odorevići. Prilikom prelaska ceste na 3. bataljon, koji se nalazio u prethodnici, ispalili su nekoliko metaka zelenokadrovci i odmah pobjegli. Štab Brigade, intendantura, sanitet, 4. i 5. bataljon smestili su se u s. Hadžije, a ostala tri bataljona u G. Višće. Ovde Brigada ostaje i sledećeg dana. Tu je izvršen pregled konja, kako u Brigadi tako i u celoj Diviziji. U radnim vodovima bataljona i u intendanturi Brigade nađen je veći broj konja oguljenih, izranjavljenih od nepodešenih samara. Usled čestih pokreta mnogo konja je ostalo bez potkova, a samari su bili neprilagođeni veličini konja, a mnogi i oštećeni. Odmah je u štabovima bataljona rešeno da se u radne vodove odredi više mladih boraca, koji bi uspešnije vodili brigu o konjima. Naime, do tada je bila praksa da su konjovoci bili stariji ljudi, a oni su se u pokretima lako umarali, bili neizdržljivi, pa nlistu ni mogli da posvete veću pažnju konjima. Naređeno je od Štaba Brigade da se na sledećem razmeštaju gde Brigada bude duže boravila izvrši potkivanje s tim da se angažuju i potkivači u selima. Valja popraviti i doterati u red samare i sedla. Ovo je učinjeno već u sledećem razmeštaju Brigade na sektoru Prav. Jaruške—Treštenica, gde je Brigada stigla oko 12 časova 16. juna i bila po bataljonima smeštena na prostor zas. Gavrići, Puzovac, Štike, Poljubić i s. Jaruške. Pošto je Brigada pratila divizijsku bolnicu, to je ova smeštena u s. Borovac. U koloni Pete brigade kretao se i Štab XXXVI divizije. Pokret je protekao u najboljem redu i disciplini. Neprijatelj je u više navrata nadletao prostor kojom se kretala Brigada, ali je nije otkrio niti je bombardovao. U novom rasporedu Brigada ostaje sve do 20. juna. Po dolasku započeo je odmah živ i raznovrstan rad. Pored četnih konferencija, održani su sastanci štabova bataljona sa komandama četa, na kojima je utvrđen plan rada. Pored svega toga nastavljani su kursevi za desetare. Sa puškomitraljescima, njihovim pomoćnicima i otresitijim borcima izvođena je obuka na novoprimitim engleskim puškomitraljezima i automatima. Bilo je više slučajeva da su engleski automati opaljivali tako reći

sami. I njima je poklonjena posebna pažnja. U Brigadi je nastavljen kurs sa vodnicima, političkim delegatima, a komesar Brigade Vojvodić je upoznao komesare bataljona sa planom političke obuke. Imalo se, pored informisanja o situaciji, koja je manje-više bila redovna, upoznati borce sa odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu. U sanitetu predazete su sve higijenske mere da se smanji broj obolelih i posveti veća briga prema ranjenicima, kako bi se što prije izlečili. Tifus je bio pod kontrolom i više nije bilo novih oboljenja, a i učestali opasni prolivi kod boraca bili su zaustavljeni -iako je jedini lek bio ugljena prašina dobijena od Saveznika. U sanitetu je nastavljeno sa održavanjem kurseva za one bolničarke koje ga do tada nisu završile.

Pošto je u XVI diviziji bio organizovan srednji partijsko-politički kurs, to su iz Pete brigade na ovaj kurs upućeni Nikola Mraović, komesar 1. bataljona, Bogdan Studen, komesar 4. bataljona, Aleksandar Vulić, komandir 1. čete 5. bataljona, Veljko Karapandža, komesar čete u istom bataljonu, Milan Kolarević, pomoćnik komesara bataljona, Miloje Ćirin, komesar čete i Pantelije Krstić. Kurs je otpočeo 21. juna a završen 12. jula. Predavač na ovom kursu bio je politički radnik u Trećem korpusu Drago Vučinić.⁶⁰

Kako su vojni rukovodioci bili unapređeni u oficirske činove, to je za pol. komesare i zamenike komesara to regulisano uredbom koja je krajem aprila doneta u Vrhovnom štabu. Tako je Uredbom od 22. aprila 1944. o zvanju pol. komesara NOV Jugoslavije priznat rang oficira, sa svim pravima koja daju odgovarajući oficirski činovi. Pol. delegati vodova dobijaju rang koji odgovara činu zastavnika. Pol. komesari četa rang koji odgovara činu poručnika, komesari bataljona rang koji odgovara činu kapetana, a komesari brigada rang koji odgovara činu majora. Uredbom je propisano i kakve oznake koji rang nosi. Za pomoćnike komesara (naredbom Vrhovnog komandanta od 23. aprila ukinut je naziv zamenika pol. komesara i menja se u naziv pomoćnik pol. komesara). Uredba doneta 24. aprila je regulisala na sličan način pomoćnik komesara čete dobija rang koji odgovara činu potporučnika, pom. komesara bataljona rang koji od-

govara činu poručnika i pom. komesara brigade rang koji odgovara činu kapetana, s tim da oznake ostaju iste kao i kod pol. komesara odgovarajućeg ranga. Naredbom Vrhovnog komandanta od 23. aprila 1944. ukinut je dotadašnji vojnički pozdrav sa stisnutom pesnicom i uvodi se novi, uobičajeni vojni pozdrav sa ispruženim prstima, tako da srednji prst dodiruje desnu stranu čela do ivice vojničke kape. Istom naredbom zabranjeno je dalje nošenje u regularnim jedinicama NOV svih nepropisnih kapa, treba ih odmah odbaciti i nositi propisne vojničke kape."

Slušaoći partijskog kursa krajem juna i početkom jula 1944. pri Štabu XVI divizije. Na njemu je bilo desetak partijskih i političkih rukovodilaca iz Brigade

Na partijskim sastancima primljeno je nekoliko dobrih boraca, puškomitraljezaca, bolničarki i mlađih starešina, u KPJ. Veći broj primljen je i u SKOJ. Kulturno-prosvetni odbori bili su vrlo aktivni a i uslovi su bili za takav rad vrlo dobri. Pisani su članci za džepne i zidne novine, spre-

⁶¹ Zbornik NOR, tom II (Bilten Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije za februar, mart i april 1944. god.).

mani su skečevi, pesme i igre za priredbe, koje su već u nekoliko sela i održane. Ovome su mnogo pomogli članovi kulturne ekipe Divizije, koji su se tih dana našli u Brigadi. Vršelo je tih dana u Brigadi, a i ishrana, iako oskudna, barem je bila redovna. U ovom kraju bila su mnogo obilato rodna stabla krupnih i sočnih trešanja. Bilo ih je u izobilju. Problem je bio kako ih nabrati. Visoka stabla i široko granje mogli su da svladaju zdravi, ali kako da se popnu bolesnici i ranjeni? Snašao se svako kako je znao i umeo. Puzanjem i penjanjem, a oni koji nisu mogli ni jedno ni drugo, našli su testere i odsecali grane. Bolesnici i ranjenici u bolnici i sanitetu dobili su pune korpe trešanja od svojih drugova, a i meda i sira od meštana. Bilo je nekoliko pokušaja da se med izvadi iz bukovih duplji u kojima su boravile pčele. Pčele su bile vrlo borbene, a pojedinci iz kulturne ekipe su dobili mesto meda nabubrele obraze.

Već 20. juna oko 4 časa ujutru Peta brigada se pomera više prema zapadu na prostor Orahovice—Seona. Njen 5. bataljon, koji je bio u prethodnici sukobio se sa zelenokadrovskom grupom ispred s. Dašice. Kao i uvek, oni su malo pripucali i odmah pobegli, ostavljajući jednog poginulog i tri ranjena. U toku pokreta, kada su se bataljoni već odvajali radi smeštaja u određena sela, komandant 5. bataljona je tražio preko komandanta XXXVI. divizije intervenciju teškog bacača. Navodno, na pravcu kretanja bataljona koji je bio na putu za Deliče gde ima da se razmesti, pojavili su se četnici. Naređeno je komandantu 2. bataljona Branku Krnjaji da on ispali nekoliko mina iz bacača, jer je bio dobar nišandžija, a bacač nije imao nišanske sprave. I pored toga što je Krnjaja rekao da ne želi da gađa jer po njegovom mišljenju napred su naše snage, naređeno mu je da ispali jednu minu. On je to i učinio i gađao je vrlo dobro. Međutim, od mine su ranjena naša dva borca, od kojih jedan teže. To su bili borci ovoga 5. bataljona koje je komandir čete poslao u izvidnicu, o čemu nije izvestio komandanta bataljona. Ovaj nesporazum slomio se na Branku Krnjaji, ni krivom ni dužnom. Smenjen je sa položaja komandanta 2. bataljona, ali mu je data mogućnost da izabere bataljon u koji želi da ode, ovog puta na nižu dužnost. Izabrao je 3. ba-

taljon kojim je komandovao njegov prisni drug i vrsni komandant Marko Stepanov. Nije mu bilo žao što ide na nižu dužnost, ali mu je bilo teško što odlazi iz svog 2. bataljona, u kome je bio od formiranja Brigade. Na dužnostima od zamjenika komesara bataljona, pa komesara bataljona do komandanta. Starešine, počev od onih najnižih, pa do članova Štaba Brigade, doživljavali su sudbinu napredovanja i padova. Najčešće opravdano zbog ispoljene nesposobnosti i drugih ličnih grehova, ali je bilo i onih zbog raznih nesporazuma. Međutim, u uslovima zgusnutih događaja, iznenadnih situacija i neuspelih akcija dešavalo se ne malo puta da kaznu dobije i onaj koji je najmanje kriv, ili nije uopšte bio kriv. Tako i u slučaju Branka Krnjaje. Međutim, svi su oni imali priliku da se ponovo istaknu i dokažu, te vrate na iste ili čak na više položaje.

U Brigadu je ovoga dana na mesto načelnika Štaba brigade došao Hasan Kovačević, do tada na istoj dužnosti u Trećoj brigadi. Jernej Viser je otišao na novu dužnost.

Pošto su se bataljoni Brigade razmestili u selima Borik, Durici, Lug, Vinograd, Delići i Aljkovići, nastavili započeti rad. Prethodno su isturili obezbeđenja u pravcu ceste Tuzla—Doboj. U 2. i 4. bataljonu održani su u toku 22. juna sastanci sa svim vojno-političkim starešinama. Tema razgovora bila je ekonomska akcija. Naime, trebalo je prikupiti što više hrane. Po dolasku bataljona u sela bliže cesti Tuzla—Doboj, u ovim selima, prema oceni Štaba Brigade i Štaba XXXVI. divizije, moglo se naći više hrane i stoke za potrebe Brigade. Ovom zadatku bataljoni su mogli prići sledećeg dana sa sektora Jaruške—Grič—Orahovica, gde je Brigada posle izvršenog pokreta bila smeštena. Približila se tako teritoriji gde se nalazila XVI. divizija i dobila zadatak da obezbeduje njen desni bok. Šesnaesta divizija je u to vreme vodila borbu sa grupom milicionara i zelenokadrovaca a potom i četnika u rejonu Muslimanske Svinjačnice u dolini reke Krivaje. Upravo se kretala prema Ozrenu radi čišćenja toga prostora od četnika. Ovde je Brigada ostala do 26. juna, sve dok je trajalo čišćenje Ozrena. Prilikom dolaska 3. bataljona ispred sela Griča, bio je napadnut. Iz pravca Bobica napali su zelenokadrovci, koji su otvorili vatru i kada je bataljon odgovorio, odmah su pobjegli. Po ovim manjim susretima i

sukobima sa zelenokadrovskim grupama i grupicama moglo se zaključiti da su se zelenokadrovci nalazili u svojim selima i da su ispred naših jedinica jednostavno bežali videvši da se ne mogu uspešno tući. Okupatorske snage bile su dosta daleko pa nisu imali ni jakog oslonca a ni kontrole na ovom prostoru. Ovoga dana čula se jaka pucnjava na sektoru XVI. divizije prema Ozrenu, a u toku noći i jaka artiljerijska vatra od pravca Krivaja—Zavidovići. Štab Brigade je naredio da u tom pravcu bataljon isture jača obezbeđenja.

Pored vojne i političke obuke, ovde je pripremljena priredba za narod i borce koja je vrlo uspela. Kulturna ekipa Divizije je boravila tih dana u Brigadi, pomagala kulturno-prosvetnom odboru Brigade u pripremi priredbe, a pojedini članovi ekipe su i sami učestvovali. Odavde su bataljoni bili u situaciji da izvršavaju zadatak ekonomskih akcija. Tako je već prvog dana boravka ovde, tj. 24. juna 1. bataljon prikupio desetak goveda i nešto hrane, a sledećeg dana 3. bataljon u s. Milina nekoliko hiljada kg pšenice, kukuruza i nešto pasulja. Ovakve akcije su i dalje nastavljane.

Kako je divizija brzo rasterala ozrenske četnike i razmestila se u rejon Banovići, to je i Peta brigada ovog istog dana izvršila pokret bliže razmeštaju XXXVI. divizije. Ona se vratila u rejon Jaruške, Poljubići, Gradina, Gavrići, Vijenac i štike. U ovim selima Brigada je već bila od 16. do 20. juna, ali sa nešto izmenjenim rasporedom bataljona. Uredan život, skromna ali redovna ishrana, snošljivi higijenski uslovi, uz to lepo i toplo letnje vreme učinili su da borci dobiju u fizičkoj snazi i težini. Lakši ranjenici bili su izlečeni, a bolesnici oporavljeni. Organizacija i stanje saniteta Brigade bili su relativno dobri i sređeni. Brigada je imala referenta saniteta, lekara Brigade, koji je, istina, bio u Brigadi privremeno. To je bio dr Šerstnjev i njega je uskoro zamenio dr Albert Atijas iz Treće brigade. U bataljonima postoje referenti saniteta i njihovi zamenici. Sve čete imaju četne bolničarke, a u četi i higijenski odbor. Svaki vod imao vodnu bolničarku i određene borce za nošenje ranjenika. U Brigadi postoji bolnički vod i ambulanta. U sanitetu Brigade⁶² sada je bilo malo ranjenika i bolesnika. Odavde je Štab Brigade

uputio 4. bataljon u Treću brigadu, gde je stavljen pod privremenu komandu ove brigade. Treći bataljon je po naređenju Štaba Brigade povukao svoje dve čete sa Gradine i rasporedio ih u rejon Vijenca, kota 615, radi obezbeđenja saniteta, intendature i Štaba Brigade. I u toku sledećeg dana Brigada je na istom prostoru, ali je već 28. juna ujutru, po oblačnom ali suvom vremenu izvršen pokret do s. Tulovići—Grivica, radi zatvaranja pravca od Kiseljaka za s. Treštenicu i od Prilika za Grivicu. S tim u vezi 1. bataljon ostaje u s. Piralici, 2. bataljon je produžio do s. Delića a 3. do Draganje, gde se smestio u Štab Brigade sa intendantom i sanitetom. Peti bataljon je nastavio pokret do s. Mikići a 4. se još nalazio kod Treće brigade. Drugi i 5. bataljon su odmah isturili obezbeđenja prema Kiseljaku. U toku pokreta bataljoni su čuli vest Slobodne Jugoslavije preko radija da je potpisan sporazum Tito—šubašić. Odmah je postavljeno i bezbroj pitanja na koja je trebalo odgovoriti. Po dolasku u mesta razmeštaja, komesari bataljona našli su se na sastanku kod komesara Brigade. On je objasnio da pre nego što dobijemo materijale o Sporazumu treba upoznati borce da to ide nama u prilog i ima značaj za mobilizacije masa, a da će, svakako, uneti pometnju i kolebanje naročito kod četnika.

Brigada je ovih dana imala u svom sastavu 685. boraca, od kojih 86 drugarica. Naoružana sa 473 puške (170 pušaka prilikom junskog pohoda na Majevicu bilo je zabazirano, jer smanjen sastav Brigade nije mogao da ih nosi. Dešavalo se da je mnogo boraca nosilo i po dve puške. Bilo je 35 pištolja, četiri teška mitraljeza, 65 puškomitraljeza, 103 automata, deset protivtenkovskih pušaka, dva teška i dva laka bacača i dovoljna količina municije za sva oružja.® Nedostajalo je više tovarnih konja, pa su zbog obimnog materijala samari mnogih konja bili suviše natovareni. Do 4. jula Brigada boravi na ovom prostoru, a njeni bataljoni gotovo svako veče odlaze u prikupljanje hrane i stoke. Tako su 29. juna 2, 4. i 5. bataljon došli do Kiseljaka, iznenadili zelenokadrovce, koji su pobjegli. Pa ipak uhvaćeno ih je sedmorica koji su ispitani

⁴³ Operativni dnevnik 5. brigade (Arhiv VII, k. 1244, br. reg. 3/9).

i odmah pušteni. Zaplenjen je jedan puškomitraljez »zbrojovka« i pet pušaka. Intendanti su uzeli veći čopor stoke i dosta hrane, kukuruza, krompira i pasulja. Sledećeg dana su isti bataljoni u s. Boković našli *dosta hrane, ali je bilo malo stoke*. Drugog jula uveče opet su isti bataljoni ovog puta u Kat. i Mus. Poljani i u Šveru naišli na vrlo malo hrane. Seljaci su već bili čuli za ovakve pa su sklanjali stoku podalje od sela, a i hranu su skrivali i kleli se da ništa nemaju i ako su zbog naklonosti prema ustaškoj vlasti bili pošteđeni davanja većih količina hrane i stoke ustaškoj državi. Ove ekonomske akcije bile su organizovane od Štaba XXXVI. divizije pa su sa bataljonima pored intendantata bataljona išli i intendant Brigade ili njegov zamenik. Za uzetu stoku i hranu davali su potvrdu sa pečatom.

Pavle Kapičić

Esad Cerić

Rano ujutru 4. jula oko 4 časa po sunčanom i toplom vremenu krenula je XXXVI divizija dalje, opet prema zapadu. Radi obezbeđenja od Kiseljaka i Puračića imala je zaposesti sa Trećom i Petom brigadom prostor Mus. i

Prav. Treštenicu—Osredak—Rudenik—Srnica—Vijenac. Peta brigada stigla je u širi rejon s. Galamići, gde se smestio Štab Brigade i 4. bataljon, koji se u međuvremenu vratio iz Treće brigade. Prvi bataljon je produžio do Obojkovine a 5. bataljon u Gavriće, 2. do Krševca, a 3. bataljon u Gavriće. Naoblačilo se i počela je da pada kiša. Padala je skoro sve vreme boravka Brigade na ovom prostoru. Bataljoni Brigade bili su prinuđeni da se smeste po kućama, a mnogi poslovi nisu mogli da se normalno rade. Ovde je Brigada ostala sve do 13. jula. Za to vreme njen 3. bataljon je sa 40 tovarnih konja sa samarima odlazio u Šekoviće, prateći grupu teških ranjenika koji tamo treba da ostanu. Iz baza u Šekoviću ovaj bataljon je dopremio nešto oružja i municije, zatim odeću, obuću i hranu. Izvršeno je izvesno pomeranje bataljona, pa je 1. došao u Kruševac. Osmog jula Brigada bez 3. bataljona uputila se u ekonomsku akciju prikupljanja stoke i hrane u zelenokadrovsko uporište s. Madrac. Brzo je a rasterala iznenađene zelenokadrovce, koji su pobjegli u s. ^ Lukovac. Prvi, 2. i 4. bataljon produžuju gonjenje zelenokadrovaca i napadaju na s. Lukovac. Borbe su vođene sve dok X nije završeno izvlačenje i dopremanje hrane iz Madraca. To je učinio 5. bataljon. Potom su se ova tri bataljona vratila i zajednički nastavili do mesta smeštaja Brigade. U borbama kod Lukovca nije bilo gubitaka na našoj strani. Boravak na ovom prostoru prošao je bez većih problema.

FORMIRANJE DVANAESTOG VOJVOĐANSKOG KORPUSA

Dok su se XVI. i XXXVI divizija na ovom prostoru odmarale i sređivale, došlo je naređenje Vrhovnog štaba da se f' od pomenutih divizija formira Dvanaesti vojvođanski korpus. Naredba je izdata 1. jula a već 6. jula je Korpus formiran. Za komandanta Korpusa postavljen je general-major Danilo Lekić, do tada komandant XVI. divizije, za političkog komesara Stefan Mitrović, do tada komesar XXXVI. divizije, Za načelnika Štaba potpukovnik Mileta Đukić, do tada načelnik Štaba XVI divizije, za šefa obaveštajne službe kapetan Nikola Lekić, za načelnika intendature Šerif Buljubašić i za referenta saniteta dr Stanojka Đurić. Razdraga-

nost je obuzela Vojvodane kad su obavešteni o formiranju Dvanaestog vojvođanskog korpusa. On je privremeno potčinjen Štabu Trećeg korpusa. U svom sastavu imao je 4.422 borca i starešine. Već od 8. jula funkcionisao je kao korpus i nalazio se u s. Litvi. Na sastanku u Štabu Divizije komesari brigada i bataljona dobili su uputstvo kako objasniti borcima značaj formiranja Dvanaestog korpusa. To potkrepiti izjavom Vrhovnog komandanta koji je i na ovaj način istakao značaj vojvođanskih jedinica u dotadašnjim borbama i njihov doprinos, kao i doprinos cele Vojvodine NOP-u. Formiranjem Dvanaestog korpusa upražnjena su neka komandna i politička mesta u štabovima obe divizije. Vrhovni štab je naredbom od 8. jula postavio za komandanta XVI. divizije majora Marka Peričina, do tada komandanta XXXVI. divizije. Za načelnika Štaba Perišu Grujića i za komesara Divizije Paška Romca. Istom naredbom za komandanta XXXVI. divizije postavljen je Radosav Jović, a za političkog komesara Ljuba Momčilović. U Petoj brigadi ovih dana došlo je do izvesnih izmena, pa je za zamenika komandanta došao Živan Ranitović Soko, do tada komandant bataljona u Prvoj vojvođanskoj brigadi. U Štabu Pete brigade sada su bili komandant Brigade Stevan Bikić, zamenik komandanta Ranitović Živan Soko, komesar Dura Vojvodić, pomoćnik komesara Vlado Popović Doka i načelnik Štaba Hasan Kovačević. Intendant Radovan Čule Cvikeraš.

U ovom periodu Brigada se prilično opremila većom količinom oružja, municije, odeće, obuće i rublja. Tako su dodeljenom spremom svi borci bili dobro obučeni, obučeni i snabdeveni sa dva para veša. Parenje je bilo redovno, pa se i pojava pegavog tifusa rapidno smanjila. Brigada je bila rasterećena teških ranjenika i bolesnika, koji su otpremljeni u centralnu bolnicu u Šekoviće, a neke bliže aerodromu Osmaci. Većina je već bila prebačena iz centralne bolnice do aerodroma u Osmacima, odakle su avionima otišli za Italiju. Tako je od 3. do 17. jula bilo otpremljeno 435 ranjenih i invalida, od kojih priličan broj boraca i starešina Pete brigade. Ishrana na ovom prostoru usled većeg broja jedinica koje su ovde boravile, nije mogla da zadovolji. Zato se pribeglo ekonomskim akcijama, koje su bataljoni izvodili povremeno. Išlo se u sela bliže Tuzli i Živinicama, uglavnom u

četnička i zelenokadrovska uporišta. Tako su prikupljeni izvestan broj stoke, zadovoljavajuće količine kukuruza, pšenice, krompira i drugih proizvoda. Sve se to dopunjavalo većom količinom trešanja, kojih je u ovom kraju u to vreme bilo u izobilju. I problem konja bio je uglavnom rešen. Hrane za njih je bilo dovoljno, a istina sa izvesnim zakašnjenjem izvršeno je potkivanje svih kojna, u čemu su pomogli i seoski kovači, rukovodio je Slavko Jeremić kovač od zanata, dobar borac i stručnjak u svom poslu. Popravke na samarima izvršene su u brigadnoj radionici. Kad je reč o konjima, oni su bili važan činilac u sastavu brigade.

Konji su nosili na samarima hranu, municiju, bacače i teške mitraljeze. Nosili su i sanitetski materijal, teške ranjenike i teže bolesnike. Konji su nosili i burad za parenje odeća. Na kraju, konji su bili potrebni kuririma, a njih su jahali i više starešine. U bataljonima imali su ih komandanti bataljona. U intendanturi konji su na samarima nosili materijal i pribor radionica, nosili su kazane za hranu i može se reći nosili su sve što je bilo potrebno nositi. Bez njih Brigada ne bi bila sposobna za izvršenje borbenih zadataka. Isto kao što su u borbama ginuli i bili ranjavani borci, tako su ginuli i konji. Kod Teočaka izginuli su konji radnog voda 1. bataljona. Kod šekovića četiri konja saniteta Brigade a dva su nestala. Nije bilo retko da su u pojedinim bataljonima konji padali pod teškim teretom iscrpljeni čestim pokretima i nedostatkom potrebne hrane. Ponekad, istina retko, konjsko meso poslužilo je kao hrana borcima nekog bataljona. Naročito su za kretanje po terenu istočne Bosne bili pogodni mali konjići, izdržljivi, pogodni za tovarenje. Bili su zadovoljni sa manje hrane. U Brigadi je u ovo vreme bilo 15 jačačih i 103 tovarna konja. Posao konjovodaca bio je i težak i vrlo odgovoran. Mnogi su ginuli, bili ranjavani, najčešće od artiljerije, minobacača ili iz aviona. Sve je to Štab Brigade analizirao, pa je u radne vodove, intendanturu uputio više mlađih boraca dobrovoljaca, koji imaju ljubav za konje. Oni su pomogli da se stanje u radnim vodovima i komori znatno popravi.

Uz ovako intenzivan i svestan rad, valja reći da su i kulturno—prosvetni odbori bili vrlo aktivni. Priredbe kao što su bile u Seoni i Treštenici bile su dobro posećene od sta-

novnika tih sela. Što se tiče rada partijske i skojevske organizacije, on je u ovo vreme bio organizovan, intenzivan i svestran. (J svim ćelijama održani su sastanci a raspravljalo se o nizu slabosti, o problemima u četama, o greškama u proteklim borbama. Dat je predlog da se pohvaljuju istaknuti borci, bombaši, bolničarke. Opet je po ko zna koji put skrenuta pažnja komandama četa da se vodne i četne bolničarke ne puštaju u prve borbene redove za vreme borbe. Jedno od pitanja bile su i pojave nepravilnog odnosa prema stanovništvu sela u kojima su bataljoni prikupljali hranu. Bio se našao poneki borac »pikirant« koji je samoinicijativno uzimao ponešto od hrane i stavljao u svoju torbicu. Priljubljen je i izvestan broj novih članova i u Partiju i u SKOJ.

U jednom izveštaju Vrhovnom štabu Dvanaesti korpus iznosi planove za naredni period već 15. jula. U tom izveštaju, imajući u vidu da je u zimskim operacijama 1943/1944. izbačeno iz stroja mnogo boraca i rukovodilaca, između ostalog stoji da pred Korpusom predstoje i dva važna zadatka.⁶⁴ Prvi, maksimalno zaoštriti sve ranije preduzete mere da se smanje gubici kako starešinskog, tako i boračkog sastava i da se svedu na najmanju meru, i drugi, da se preduzmu sve mere kako bi se stvorio kanal za Vojvodinu i time prihvatilo novomobilisano ljudstvo, kako za popunu XVI. i XXXVI. divizije, tako i za formiranje novih jedinica. Neprijatelj je čvrsto zaposeo Majevicu kao svoju važnu bazu i njeno potpuno čišćenje nije ostvarljivo bez pomoći ostalih jedinica Trećeg korpusa. U izveštaju se kaže da su jedinice prodirale na Majevicu, nanosile neprijatelju niz žestokih udaraca, ali nisu uspele da se tamo održe. Zbog toga nameravaju da izvrše klinasti prodor, kombinovan sa privremenim prelaskom naših snaga iz Srema. Međutim, usled novonastale situacije i budućih zadataka (misl se na prelazak Divizije u Srbiju) nije moguće ovaj zadatak ostvariti. Još od formiranja Vrhovni štab je stavio Korpus pod privremeno rukovođenje Trećeg korpusa. Već tada Vrhovni štab radi sprovođenja svoga plana da najmanje dve divizije prebaci u Srbiju, računao je da ima pod komandom Dvanaesti korpus. Kada se ukaže potreba i povoljna prilika da ga odmah po-

⁶⁴ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

šalje u Srbiju. To je već 11. jula naznačeno Komandi Trećeg korpusa, kada je Vrhovni štab tražio da ovaj uvek ima spremne najmanje dve divizije,⁶⁵ i to na sektorima odakle će moći vrlo brzo da se prebace. S tim u vezi je i odluka Vrhovnog štaba da VI i XI diviziju prebaci u istočnu Bosnu, a odavde VI u sastav Prvog korpusa, a XI divizija da ostane u sastavu Trećeg korpusa u istočnoj Bosni. S tim u vezi ne vršiti koncentraciju jedinica, već ih postaviti tako da sa svojih sektora mogu što brže prići Drini i brzo se prebaciti u Srbiju. Komanda 13. SS divizije je budno pratila pokrete divizija u istočnoj Bosni. Ona je bila uverena da Vrhovni štab nije odustao od namere da neke jedinice iz istočne Bosne prebaci u zapadnu Srbiju. Uvidela je to po našem čvrstom držanju prostora južno od puta Doboj—Tuzla—Zvornik, a tako i po pokretima VI i XI divizije u pravcu istočne Bosne prema r. Bosni. Zato ova komanda donosi brze odluke i planira operacije koje su imale za cilj da u slučaju približavanja naših snaga Drini, brzo interveniše i onemogući takvo prebacivanje. U vezi sa ovim zadatkom bilo je planirano učešće jedinica 7. SS divizije »Princ Eugen« i nekih ustaško-domobranskih jedinica.

Od navedenih nemačkih snaga neprijatelj je formirao tri borbene grupe. Istočna (2. i 3. bataljon 28. puka 13. SS divizije trebalo je da napada od Zvornika prema slobodnoj teritoriji šekovići, severna grupa (1. i 3. bataljon 27. puka 13. SS divizije) da napada prema Prnjavoru i Živinicama i južna grupa (po jedan bataljon 7. SS i 13. SS divizije da napada od Sokolca prema Vlasenici), a 7. SS izviđački bataljon 7. SS divizije na pravcu od Vareši prema Ribnici.⁶⁶

U duhu pomenutog naređenja Vrhovnog štaba da Dvanaesti korpus kontroliše teritoriju južno od linije Doboj—Tuzla—Zvornik, Štab Dvanaestog korpusa je 13. jula naredio da jedinice XXXVI divizije posednu prostor na liniji Rakino brdo—Paprća. Odavde da kontrolišu pravce od Tuzle i Zvornika te da izviđačkim delovima vrše izvođenje na prostoru Majevice, pre svega područje istočno od ceste

⁶⁵ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 27, dok. 143, str. 564.

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

Brčko—Tuzla. Pomenutom zapovesti XVI divizija ima da se zadrži na severnim padinama Konjuha. Odavde da kontroliše garnizone u Tuzli, Doboju i Zavidovićima. Treba da prati kretanje neprijatelja cestom Tuzla—Doboj; živinice—Kladanj i Zavidovići—Ribnica i bude potpuno spremna da prihvati jedinice iz centralne Bosne.⁶⁷

BRIGADA NA OBEZBEDENJU AERODROMA
KOD OSMAKA I BORBE SA SNAGAMA 27. SS
PUKA KOD VUKOVINE, ZELINE, NA VISU I RAŠEVU

Prema naređenju Štaba XXXVI. divizije od 12. jula, jedinice Divizije izvršile su pokret po oblačnom i tmurnom vremenu pravcem: Litva—D. Višća—Bašigovac i posele prostor Lukavica—Gračanica—Tupkovići. Peta brigada krenula je nešto posle 5 časova ujutru 13. jula i kretala se istim pravcem iza Treće brigade. Usput je u Litvi ostavila kulturnu ekipu Divizije i diverzanta Prospera Deškovića, koji su bili privremeno u Brigadi. Pri prolasku kroz s. Periće Brigadi se priključila četa 3. bataljona koja je bila na obezbeđenju divizijske bolnice.⁶⁸ Po dolasku na svoj prostor Brigada se razmestila tako što su 1. i 4. bataljon bili smešteni u s. Kovači, 2. i 3. u s. Lukavici, a 5. bataljon, štab Brigade, intendantura i sanitet u s. Bašigovci. Već sledećeg dana Brigada se pomerila na prostor s. Tupkovića. Odavde su bataljoni slali patrole u izviđanje prema r. Spreči. Treća brigada, koja se kretala ispred Pete imala je kraću borbu kod porušenog mosta na Spreči na putu Jeginovog Luga do Gračanice i Vukovje. Ona je stigla do prostora Vrelo—Panduri—Raševo—Makalići. Štab XXXVI divizije je po dolasku na ovaj prostor izvršen od Štaba XIX birčanske brigade da je jedan bataljon 27. SS puka sa jednim brdskim i jednim protivtenkovskim topom izvršio napad od Jelice na liniju Prnjavor—Memići—Caparde i da je sa prednjim delovima stigao do Visa—Jelovog brda—Kaknja i Šeherdžika. Nekako u isto vreme Štab XXXVI divizije dobio je od Štaba Trećeg korpusa naređenje da

⁶⁷ Zbornik NOR, tom IV, knj. 27, dok. 49, str. 241.

" Isto, dok. 46, str. 234; Arhiv VII, kut. 1240, br. reg. 19/1.

sa najpogodnijih položaja zajedno sa XIX birčanskom brigadom protera ove neprijateljske snage. Neprijatelj je uspeo da neznatno ošteti privremeni aerodrom kod Osmaka. Trebalo je ovim napadom osloboditi aerodrom kod Osmaka za nesmetani transport ranjenika. Ovaj zadatak trebalo je izvršiti najdalje 15. jula do deset časova. Prema ovom zadatku, već u toku noći Treća i Peta brigada zauzele su sledeći raspored: Treća brigada držala je položaj sa tri bataljona na liniji Kulina—Osmaci—Kakanj. Njeni prednji delovi vršili su ispitivanje ceste, a sa dva preostala bataljona postavila se na prostoru Šeherdžik—Oškotica, odakle kontroliše pravac ka Capardima.

Peta brigada došla je u toku noći, zaposela rejon Vukovina sa 1. bataljonom, a sa 5. na Jelovom brdu. Ovi bataljoni dobili su zadatak da pređu r. Spreču na svom sektoru, ispituju cestu Zvornik—Tuzla i napadnu neprijatelja ukoliko se tamo bude nalazio. Ostala tri bataljona na Rakinom brdu i Pandurima su rezerva za zatvaranje pravca od Vacetine."

Prvi i 5. bataljon su došli do ceste Zvornik—Tuzla i nisu naišli na neprijatelja. Oni su ustanovili da je aerodrom kod Osmaka neznatno oštećen i da ga je moguće u kratkom roku osposobiti. Naređeno je da radovi i zatrpavanje rovova počnu odmah, kako bi već 16. jula mogao početi transport ranjenika. Kada je XIX. birčanska brigada predhodnog dana napala neprijatelja na ovom sektoru, on se povuko severno od ceste Zvornik—Tuzla i to prilično daleko u pozadinu. Prvi i 3. bataljon Pete brigade vršili su u toku 16. jula osmatranje i ispitivanje terena preko r. Spreče i ceste Tuzla—Zvornik. Primitili su kretanje jačih neprijateljskih snaga u rejonima Prnjavor i kod Jajića. Da bi se obezbedio nesmetani transport ranjenika sa aerodroma kod Osmaka, koji je bio već ugovoren za noć 16/17. jula, Štab XXXVI divizije je naredio Petoj brigadi da sa dva bataljona odbaci neprijatelja od Jajića, a sa jednim bataljonom od Prnjavora. Istovremeno, Treća brigada po istom naređenju je imala da se tri bataljona protera neprijateljske snage od Međeđe. Štab Brigade odredio je 1, 2. i 3.

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

bataljon, sa kojima su pošli zamenik komandanta Brigade Živan Ranitović Soko i načelnik Štaba Brigade Hasan Kovačević. Bataljoni su bez teškoća prešli reku Spreču i izbili na cestu Zvornik—Tuzla. Drugi bataljon je na putu kod Dubnice imao sukob sa jednom manjom SS jedinicom, verovatno izviđačkom, koja je od Prnjavora išla prema Međašu. Bataljon je odmah napao ovu jedinicu, razbio je i naterao je na povlačenje. Pri tome je prikupio šest pušaka i dva konja koje je neprijatelj ostavio. Prvi i 3. bataljon izbili su na k. 708, na prošek, bez susreta sa neprijateljem. Bio je u toku jučerašnjeg dana kod Međaša, dokle su prodrli dva bataljona Trećeg brigade. Sve jedinice su se zadržale i u toku noći na toj liniji obezbeđujući nesmetan dolazak i odlazak aviona sa ranjenicima. U toku te noći 16/17. jula sa ovog aerodroma je bez smetnji prebačeno više od 100 težih ranjenika, među kojima je bilo i više ranjenika Pete brigade, iako je neprijatelj tvrdio da je ovaj aerodrom onesposobljen za upotrebu.⁷⁰ Pred svanuće 17. jula sva tri bataljona Pete brigade stigli su do svojih ranijih položaja: 1. bataljon, do Vukovine, 3. bataljon na Jelovo brdo, 4. bataljon, kojim je sada komandovao Sava Nastić Tresula, poseo je položaje na Visu, 2. bataljon je i dalje ostao u Pandurima kao rezerva, a 5. bataljon postavio se na položaje Glavica—Zelina. Desno od Brigade držala je položaje Treća brigada na liniji Rakino brdo—Kakanj—Osmaci.

Rano ujutru, samo što su se bataljoni smestili i borci primili toplu hranu, po našim položajima neprijatelj je otvorio artiljerijsku i minobacačku vatru. Naročito se okomio na položaje na Visu, gde je bio 4. bataljon, i na položaje na Glavici, gde je 1. bataljon isturio jedno svoje odeljenje. Oko 13 časova i u nekoliko kolona neprijatelj je napao položaje Pete brigade. Jedna njegova kolona u jačini od 150 do 200 vojnika pokušala je da pređe Spreču kod Vukovine. Međutim, vatrom 1. bataljona bila je u torn e sprečena, pa se ova kolona vratila prema Kalesiji. Druga, nešto jača, od 300 vojnika uspeła je da pređe Spreču i izbije pred Vis. Tu ju je dočekao 4. bataljon. Komandant

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

bataljona poslao je Jednu četvu na sam vrh. Došlo je do žestokog okršaja i uporne borbe u kojoj se ginulo na obe strane. Upravo u jeku najžešće borbe, jedna poveća i vrlo jaka kolona u jačini od 300 SS vojnika prešla je Spreču i došla preko Jeginova luga. Bez većeg otpora stigla je pred položaje 2. bataljona na Jelovom brdu, pa je ovaj bio izložen jakoj bočnoj vatri. Neočekivano brzo prodrla je na kose ispred Jelovog brda i dalje do Makalića. Nešto kasnije napadnuti su i položaji 5. bataljona kod Zeline, a potom 1. bataljona na Vukovini. Tako se na sektoru odbrane Brigade vodila žestoka borba, a vodili su je svih pet bataljona Brigade. Neprijatelj je bio privremeno zadržan, a u međuvremenu 5. bataljon je bio izvučen sa svog položaja i upućen u napad na neprijateljske snage koje su pretile da zaobidu i okruže 1. bataljon na Glavici i Zelinji i 4. bataljon na Visu. Intervenirao je i 2. bataljon, a 3. bataljon, koji je odvojio jednu četvu za napad u bok ovih snaga, vodio je vrlo tešku i krvavu borbu na padinama Visa. Položaji su prelazili više puta iz ruku u ruke. Pošto je neprijatelj u toku borbe dobio pojačanje, to je jako ugrozilo levo krilo Brigade. Štab Brigade, prateći ovu dramatičnu borbu, naredio je da se bataljoni izvuku i izbegnu ovu ubitačnu vatru i udar neprijateljskih snaga. Trebalo je da se bataljoni postepeno i organizovano povlače u rejon Vrela i Pandura. Kako je neprijatelj snažno tukao svojom artiljerijom, to se desilo da neki kuriri nisu uspeli da stignu do bataljona i predaju im naređenje za povlačenje. Četvrti i 1. bataljon su tako ostali i dalje u borbi i jedan deo 2. bataljona. Kurir Štaba 5. bataljona Đorđe Stepanović i Štaba Brigade Milenko Janković poginuli su blizu položaja 1. i 4. bataljona, a kurir Adam Onhaus bio je na tom putu do 3. bataljona ranjen. Tako ovi bataljoni nisu bili na vreme obavješteni, pa su došli u situaciju da budu obuhvaćeni ne samo sa levog, već i sa desnog krila. Štab Brigade je naredio da komesari bataljona sačekaju svoje bataljone i da se poslednji povuku. Tako se dogodilo da su komesari 1. i 4. bataljona ostali poslednji iza svojih bataljona i bili gotovo opkoljeni. Jedno odeljenje 1. bataljona, koje je na Glavici bilo najviše istureno, gotovo do same Spreče, nije uspelo da se povuče. Desetar Momčilo Micić,

iako ranjen, ostao je hladnokrvno sa svojim odeljenjem u šumici kod Glavice skriven. Dočekali su noć i onda krenuli u južnom pravcu prema Pandurima. Oprezno su se kretali kako bi izbegli svaki susret sa neprijateljem. Nakon četiri dana ovo odeljenje je negde u rejonu Marjanovića došlo neokrnjeno u sastav Brigade. To je upravo ono odeljenje i oni nestali borci koji su u knjigama vođenim u Štabu Brigade bili proglašeni za nestale. I 1. i 4. bataljon, kao i deo 2. bataljona uspeali su da izbegnu neprijateljsko okruženje i da se probiju do Vrela i Pandura. Odadne su odmah nastavili pokret prema Raševu. Povlačenje je inače vršeno u vrlo otežanim uslovima, kao i sam pokret do Raševa. Neprijatelj je od pravca Makalića vršio jak pritisak u pravcu Raševa. Bio je neizbežan sukob sa ovim neprijateljskim snagama, pa je Štab Brigade odredio 3. i 4. bataljon sa delom saniteta i intendanture Brigade da se povlače oprezno i izbegnu eventualni neprijateljski napad. Pošto je stigao do Raševa, neprijatelj se ovde zadržao pa i rasomotio. Naložili su velike vatre, verovatno sigurni da se Peta brigada posle dosta velikih gubitaka povukla dalje prema šekovićima. Štab Brigade je dao zadatak 3. i 4. bataljonu da napadnu ove neprijateljske snage. Borba je bila kratka i žestoka. Neprijatelj je odbačen i obezbeđeno izvlačenje Brigade. U borbama ovoga dana, prema proceni štaba Brigade, neprijatelj je imao više od 100 mrtvih i najmanje toliko ranjenih. Sopstveni gubici bili su takođe veliki. Poginuli su: Živko Ženar, Naja Maksimović, Branko Bošković, Alija Ahmetović, Petar Odošić, Aleksandar Jovanović, Lazar Vukmanović, Obrad Stojković, svi borci. Kuriri Đorđe Stepanović i Milenko Janković, desetar Ciprijan Brkić i puškomitraljesci Dimitrije Živković i Todor Nikolić. Poginuli su još Miloš Najić, politički delegat voda, bolničarka Radojka Aleksić, vodnici Đorđe Uzelac i Živan Gradić, komandir čete Đorđe Jovanović i komesar 3. bataljona Svetozar Nedeljkov. Poginuli su i Aleksa Jovičić, Ilija Jovičić, Pavle Maksimović i Bora Klobučar, koji su bili nestali u borbi, ali je naknadno utvrđeno da su poginuli. Ranjeni su Dragica Mudrinić, higijeničarka, zatim Dara Kovačević, Anica Bajin i Saveta Vođević, bolničarke. Momčilo Mieić, Nikola Kovačević i Lazar Skakun, desetari. Đu-

ro Labudović, Miloš Miladinović; i Bora Šuljamčević vodnici, zamenici komandira čete Slobodan Jovanović, Milenko Ninković i Ilija Đukić, komandiri četa Uoica K'istivojević, Radovan Đukić i Džemal Bukvić, pomoćnik komesara čete Bogdan Kerečki, te borci Rada Juhazović, Milan Tupanarac, Dušan Calić, Nikola Milinović, Borislav Čukić, Doka Kornja, Ivan Jeftić, Đura Pavišić, čedo Odobašić, Aca Krstić, Marko Bežanović, Milan Balaš, Ilija Milovanović, Đura Todorović, Svetozar Silajić i Miloš Rapajić. Ranjeni su i Svetislav Tomić, pomoćnik intendanta Brigade, Milić Klarić, sekretar SKOJ-a u bataljonu, Đorđe Radošević, šef obaveštajnog odseka u bataljonu i kurir Adam Onhaus."

U pokretu od Raševa brigada je do 11 časova 18. jula stigla u rejon Stijena i Bišina. Već oko 16 časova njen 3. i 4. bataljon dobili su zadatak da se hitno prebace u rejon Šekovića i zatvore pravac od r. Drinjače prema Javoru. Četvrti bataljon je poseo kose iznad s. Akmačića, a 3. bataljon se postavio na Tepen. Prvi i 2. bataljon su stigli do Marjanovića, a 5. bataljon se smestio u s. Markoviće. Tako se Peta brigada, izmorena u dvodnevrim borbama i sa velikim brojem izbačenih iz ionako smanjenog stroja, našla na novom delu fronta kod Šekovića. U sledeća tri dana ona će ovde voditi borbu.

Peta brigada je 17. jula primila na sebe glavni udar 27. SS puka. Napad neprijatelja se razvio u nekoliko kolona, u ukupnoj jačini do 880 vojnika, dobro naoružanih i uz to podržanih artiljerijom i minobacačima. Brigada je u toku jednomesečnog odmora, popunjena kadrom, dobro sredena i odmorna bila i dobro pripremljena za buduće akcije. Ona je odlučno ušla u borbu, odolevala neprijateljskom napadu u rejonu Visa i doline Spreče, trpeći znatne gubitke i u više navrata vodeći borbu prsa u prsa. Ni na jednom sektoru nije popustila. Posustala je tek onda kada je neprijatelj u toku borbe dobio nova pojačanja i kada je već izbio na njeno levo krilo do s. Makalića, a na desnom krilu, pošto je pojačao snage, zapretio okruženje bataljo-

⁷¹ Knjiga poginulih i ranjenih 5. brigade; Arhiv VII, kut. 1244, br. reg. 3/29.

na koji su vodili borbu u rejonu Visa, Vukovine i Zeline. Bataljoni se nisu povlačili bez obzira na namere neprijatelja, nastavili su borbu, a kuriri nisu stizali da štabovima bataljona prenesu naređenja za povlačenje. Sigurno je da za ovu borbu Brigada zaslužuje visoku ocenu, pohvalu i malo odmora. Ona je pokazala visok moral, a brojni su podvizi boraca, bombaša i starešina Brigade. Najveće priznanje možda je bilo to što su njeni okrnjeni bataljoni bukvalno već sledećeg dana poslati u borbu.

Već 20. jula 3. i 4. bataljon brigade izvršili su snažan pritisak na neprijatelja koji je nastojao svim silama da zadrži Gaj i Kurilo. Na pravcu napada prema Gaju 4. bataljon je uspeo da razbije neprijatelja kod Čanića i da ga protera sa položaja. U toku noći i 3. bataljon je u žestokom okršaju uspeo da skine neprijatelja sa Gaja. U međuvremenu 5. bataljon je izvršio jak pritisak na neprijateljske položaje na k. 692 i k. 812. i sledećeg dana sva tri bataljona vode upornu borbu, jer neprijatelj nastoji da povрати izgubljene položaje na Gaju i Kurilu. Kako je bio u tome uporan, a i brojno nadmoćniji, bataljoni su bili prinuđeni na povlačenje. Ovo povlačenje štitio je 5. bataljon minobacačkom vatrom, a 3. i 4. bataljon do tada nisu imali gubitaka. Međutim 3. bataljon u pokušaju da ponovo zbací neprijatelja sa Gaja i sa jednom četom da se probije na Kurilo imao je vrlo žestoku i žilavu borbu i u tome nije uspeo. Pred zoru sledećeg dana primoran je da se povuče. U borbi je imao četiri ranjena borca i to Lazara Raškova, Živana Petrovića, Boru Vodeničarevića i Branka Srdića. Zaplenio je više sanduka municije i drugog materijala. Oko 12 časova 21. jula 1. bataljon se vratio sa Tepena u Marjanoviće, pošto je prethodno smenjen od bataljona Treće brigade. Drugi bataljon je poseo položaj južno od Vasiljevića, a 3. i 4. u rejonu kote 812. Ovde su dočekali pokret koji je izvršen oko 23 časa ovoga dana. Na prostor Gornji Dopasci—Donji Dopasci Brigada je stigla u toku prepodneva. Kretala se dosta sporo, jer su 1. i 4. bataljon nosili teške ranjenike. U više slučajeva Štab Brigade je u selima angažovao mlađe ljude za nošenje ranjenika. Gotovo uvek oni su ovaj posao obavljali sa velikom

pažnjom i brigom, bilo da su iz muslimanskih ili srpskih sela. Na taj način mnogo su pomogli, naročito u dužim marševima kada su borci bili umorni i iscrpljeni.

OKRŠAJI U DOLINI KRIVAJE

U izveštaju Štaba XXXVI. divizije od 24. jula komandant Divizije, između ostalog, izveštava Štab Dvanaesto" korpusa da je Peta brigada u toku prethodnog dana vodila oštru borbu sa neprijateljem i da pri tome nije imala gubitaka, da se 2. bataljon Druge brigade nalazi u njenom sastavu. Od obaveštajnog oficira Pete brigade Divizija je obavještena da se kod Brigade čuje borba, negde u rejonu sela Čude. A šta se u stvari, kod Brigade ovoga dana događalo? Kada je stigla na prostor D. Dopasce—Pištalište—Zmajevac—Mramorje, bila je već oko 11 časova na padnuta od četničkih i zelenokadrovskih grupa. Napadnut je najpre 2. bataljon na Križanskoj glavi. Nakon kraće borbe bataljon je ovu grupu razbio i naterao u bekstvo.

Odmah zatim prema zapovesti Štaba Divizije nastavljen je pokret i Brigada prelazi cestu Kladanj—Vlasenica. Pri tome njen prednji bataljon se sukobio na cesti kod Ravna sa povećom grupom neprijatelja, u kojoj su bili četnici i zelenokadrovci, predvođeni jednim majorom SS jedinica. U borbu su odmah ubačeni 1. i 5. bataljon, koji su ovu grupu potisnuli sa ceste nanevši joj osetne gubitke. Odavde su bataljoni nesmetano nastavili pokret preko Bližanskog i Slivanskog brda, te stigli u rejon s. Slivne. Već oko 9 časova ujutru 24. jula bataljoni su se udobno smestili i to: 1. bataljon u Slivne, 2. bataljon u zas. Ulica, 3. bataljon u s. Petroviće, 4. u s. Ajatovići i 5. na kose Slivanskog brda, dok je 2. bataljon Druge brigade ostao u s. Petrovići.⁷² Bataljoni su isturili odeljenja na položaje, osmatrali i izviđali, a glavnina snaga bataljona se odmarala. U toku pokreta za Slivne 5. bataljon je napadnut od neprijateljske avijacije. Tom prilikom ranjeni su: Rajka Bertok, bolničarka, Branko Govedarević, borac i Mirko Gavran-

⁷² Ovaj bataljon se bio odvojio od svoje brigade, jer je privremeno bio pod komandom štaba Pete brigade.

vic, kurir. Neprijatelj ni ovde nije ostavio Brigadu na miru. Oko 13 časova najavio je svoj dolazak od pravca Olova tukući jakom minobacačkom vatrom. Kolona od 150 do 200 vojnika 13. SS divizije išla je pravo na s. Petroviće, gde su se razmestili 3. bataljon, 5. i 2. bataljon Druge brigade. Neprijateljska kolona uočena je dosta kasno pa je izvlačenje 3. bataljona bilo dosta otežano. Tučen minobacačkom vatrom, 3. bataljon se izvlačio organizovano po četama, a njegov prihvat vršio je 4. bataljon, koji se tog momenta nalazio na kosama ispred zas. Brdo. Drugi bataljon Druge brigade nije takođe na vreme osmotrio neprijatelja, a bacačku vatru koja je tukla 3. bataljon je zanemario. Tako je i ovaj bataljon bio iznenađen i nespreman za borbu. Međutim, štabovi i jednog i drugog bataljona bili su vrlo odlučni, odmah se snašli i postavili svoje čete na položaje iza s. Petrović. Pa ipak, radni vodovi i jednog i drugog bataljona nisu bili izvučeni, bili su u panici ostavljeni. Kada su se bataljon sredili, izvršili su snažan protivnapad, a pomogao im je i komandir čete Milan Batanjac Sića sa svojom četom, koja je udarila po neprijatelju sa bočne strane. Sića je gotovo u svakoj borbi svojim ličnim primenom, hrabrošću i odgovornim izvršavanjem zadataka bio na čelu svoje čete. Voleo je da se zabacuje za leđa, bokove neprijateljske jedinice. Borci su ga bez pogovora slušali. Uvek je bio budan i nije ga se moglo iznenaditi. Neprijateljska grupa je bila pod udarom vatre bataljona naterana na povlačenje prema Bijeloj steni i Točilu, u pravcu odakle je i došla. Ovako odlučan napad neprijatelj nije očekivao, ubeđen da su bataljoni razbijeni i privremeno nesposobni za dalje vođenje borbe. Naime, prilikom izvlačenja ostali su radni vodovi, kazani i gotovo sva sprema radnih vodova. Izgubljeno je i šest sanduka municije i stradalo šest tovarnih konja. Treći bataljon je imao četiri poginula i pet ranjenih, a 2. bataljon Druge brigade dva poginula i šest ranjenih. Poginuli su Milorad Jojić, Veljko Jovanović, čeda Matić, Grozdan Kokar, svi iz radnog voda 3. bataljona, a ranjeni su: Julka Ilić, Spasoje Ostojić, Žarko Živanović, Branko Jovanović, zamenik intendanta bataljo-

na, i Marko Stepanov, komandant bataljona.⁷³ Zamenik komandanta Branko Krnjaja je privremeno preuzeo komandu posle ranjavanja komandanta bataljona. Po proterivanju neprijateljske jedinice bataljoni su ostali na prvobitnim mestima, ali je sada pojačano patroliranje, izviđanje i budnost. Do 27. jula Brigada ostaje ovde na odmoru i sređivanju, neuznemiravana od neprijatelja. U to vreme svi bataljoni su vršili izviđanja u pravcu Olova, verovatnog nailaska neprijatelja.

Po naređenju Štaba Divizije od 27. jula Brigada, priлично odmorna, vrši pokret do prostora Milankovići—Bukovdol—Žunova. Stigla je rano ujutro sledećeg dana. Pokret je protekao u potpunom redu i disciplini, ali je zbog nošenja teških ranjenika bio usporen. Drugi bataljon Druge brigade i 2. bataljon Pete brigade, koji su se od s. Vukotića kretali za Čuništa, gde je trebalo da se smeste, naišli su kod železničke stanice Čunište na jednu neprijateljsku jedinicu. Tu na samoj stanici vršila je obezbeđenje 5. četa 4. bataljona 8. posadnog ustaško domobranskog zdruga/⁴ Bataljoni su iz pokreta i na juriš napali ove ustaške snage, koje iznenađene počinju u paničnom bekstvu sa povlačenjem, ostavljajući sve što su čuvali. Pobjegli su u pravcu Vijaka, tako da do prave borbe nije ni došlo. Na železničkoj stanici uništeni su svi uređaji, zapaljeno 11 vagona (u kojima je nađeno 55 komada goveda) dve lokomotive. Zaplenjeno je više od 100 pari novih uniformi.¹⁵

Sledećeg dana izvršeno je izvesno pomeranje bataljona Brigade. Tako su 3, 4. i 1. bataljon, sanitet i intendantura Brigade došli u G. Čunište, a 4. bataljon u D. Čunište, dok je 5. bataljon došao u s. Vukotiče. Svi su oni na pravcima kretanja imali susret i sukob sa zelenokadrovskim snagama, koje su proterali u pravcu Velikog Borovca i u pravcu Vijake, odakle su naši položaji tučeni jakom ali nepreciznom minobacačkom vatrom.

U daljem pokretu Brigada stiže u Dišticu, Jelaške Stojčiče, Mujezinoviće, Manjin vrh oko 9 časova ujutru 31. ju-

⁷³ Knjiisa ranienib i noginulih, Arhiv VII.

⁷⁴ Arhiv VII. k. 149, br. res. 3/3—9.

⁷⁵ Zbornik NOR, tom IV, knj. 28, dok. 24, str. 134.

la. Gotovo sve vreme kretanja Brigadu je pratila povremeno jaka kiša, pa se i kretanje sporiji obavljalo po kaljavim i mokrim putevima. Usput je manje ustaške grupice oko Magulice proterala u pravcu Vijaka. Kada su stigli na pomenuti prostor 1. bataljon je smešten u Gornje Baliće, 2. bataljon u Dišticu, 3. bataljon u Jelaške, 4. bataljon u Mujezinoviće a 2. bataljon Druge brigade u rejon Manjin vrh. Štab Brigade, intendantura i 5. bataljon razmestili su se u selu Stojčići. Sledećeg dana pošto je Treća brigada smenila jedinice XVI divizije, to se i ona prebacila na prostor Gornji i Donji Balići—Manjin vrh, tako da se cela 36. divizija našla raspoređena na levoj obali r. Krivaje. Oko 14 časova jedna neprijateljska kolona je došla iz pravca Ribnice i izbila pred položaje jedne čete 3. bataljona. Komandir čete je bez dvoumljenja stupio u borbu sa ovim neprijateljskim snagama i uspeo da ih zadrži do nailaska ostalih četa bataljona, koje su iz pokreta napale na neprijatelja i naterale ga na povlačenje. Nešto ranije 1. bataljon je kod Manjinog vrha imao okršaj sa jednom manjom ustaškom jedinicom. Uspešno je okončao tu borbu i naterao neprijatelja na povlačenje. Neprijatelj je imao znatne gubitke, a bataljon jednog poginulog i četiri ranjena. Poginula je Nada Borojević, politički delegat voda, devojka sa Banije, zaostala u petoj ofanzivi iza VII divizije. Imala je manje od 18 godina. Ranjeni su: Borivoje Ješić, Đurđica Gudović, Rade Pejović i Nikodije Ćirić. Neprijateljski gubici nisu utvrđeni. U s. Distici zarobljen je jedan domobran i zaplenjena ispravna radio-stanica. Zaplenjena je i veća količina sanitetskog materijala, što je naročito obradovala sanitet, koji je raspolagao sa vrlo malo sanitetskog materijala. Sledećeg dana bataljoni Brigade su na istim mestima i sa isturenim četama na položajima. Naročita pažnja posvećena je posmatranju pravca od Ribnice i Vijaka. Radi zauzimanja povoljnijih položaja u toku dana je došlo do izvesnog pomeranja bataljona. Tako se 4. bataljon prebacio u s. Mujezinoviće na kose gde se nalazio 2. bataljon, a 1. bataljon kao brigadna rezerva prebačen je iz Manjinog vrha u s. Stojčići. Zadatak Brigade je da čvrsto drži položaje na liniji Runeš—Goli brijeg.

Neprijatelj je i 3. avgusta nastavio da uznemirava naše snage. Već oko 10 časova napao je isturene položaje 2. bataljona ispred Dištice, 4. bataljona kod Mujezinovića i 3. bataljona ispred Jelaške. Krećući se u dve kolone iz pravca Ribnice, povećom jedinicom napao je položaje Pete brigade. Izveštavajući o tome Štab Divizije, komandant Brigade je zatražio i odobrenje za povlačenje u slučaju da Brigada ne može odoleti neprijateljskom napadu kako bi izbegla frontalne borbe. Već oko 15 časova Štab Brigade je naredio bataljonima da se otkače od neprijatelja i oko 18 časova krenuo za G. i D. Vijake—Kokošinac—Stanovi. Ušli su u Gornje i Donje Vijake u tišini i bez susreta sa neprijateljem. Ovde ne samo da nije bilo neprijateljskih snaga, već nikoga živog u ovim selima, u kućama koje su izuzetno lepo građene i iznutra uređene (za razliku od drugih sela u ovom kraju). Sobe su bile bogato nameštene, sa tepisima i novim krparama. Kuhinje dobro snabdevene, a u svakoj kući šivaća mašina. Kada su borci sve to videli, imali su utisak praznog, ali neprijateljskog sela. U katoličkoj crkvi u jednu knjigu borci su tada zapisali:

3. avgust 1944. Ovde nema katolika, ovde nema naroda, Staje sa decom ovog lepog sela pored koga teče tako bistra rečica. Zar je moguće da su njihovi roditelji toliko zaslepljeni u vernosti okupatoru? Kada se vratite u svoje selo, ne bežite više od partizana. Oni neće ništa nepošteno uraditi. Vašoj deci ne, ali vama ustašama — da, a vi se ne vraćajte, jer za vas više cwde neće biti mesta.

Potpis: borci, vojvođanski Srbi, Hrvati, Mađari, Slovaci. Baš tako je napisano, i ako neko nije uklonio tu knjigu, u njoj i danas stoji pomenuti zapis. Ovo je u ime boraca jedne čete jednog bataljona Brigade napisao i potpisao njen komesar čete. Ali događaji se nisu razvijali kako su to borci očekivali i želeli. U Vijake nisu došli toga dana ni žene ni deca; došli su 4. avgusta oko 12 časova neprijateljski vojnici 7. SS divizije »Princ Eugen« i jedna ustaška jedinica. Moguće je da je u njoj bio i neki seljanin ovoga sela. Naime, oko 12 časova ovoga dana neprijatelj je u jačini od oko 800 vojnika došao iz pravca Vareši u četiri kolone. Najpre su napali položaje 5. bataljona u regionu ispred položaja s. Stanovi. Bataljon je spremno doče-

kao neprijatelja, otvorio po njemu vatru iz svih oruđa, ali nije uspeo da ga zadrži. Bio je ovaj neprijatelj suviše jak za jedan brojno mali bataljon. Pa ipak, herojskim držanjem boraca, puškomitraljezaca i celog sastava i pomoći koje mu je brzo došla od 2. bataljona iz pravca Kokošinjac, 5. bataljon je uspeo da zada neprijatelju jak udarac, da mu nanese osetne gubitke i da mu za izvesno vreme uspori prodor kroz naše položaje. O kakvom je sve junaštvu u ovoj borbi reč neka posluži primer komesara 1. čete 5. bataljona Ratka Nićetina. Aviomehaničar iz Beograda, radnik komunista, vešt i provereni ratnik. U odlučujućim momentima borbe uzeo je u ruke puškomitraljez, zauzeo pogodan zaklon i nanizao 19 nemačkih vojnika. Dvadesetog nije uspeo, bio je smrtno pogođen od neprijateljskog metka i pao preko svog puškomitraljeza. Ratko je bio voljen od svojih boraca iz čete i bio poznat kao junak u celom bataljonu i Brigadi. Borci su ga sklonili u jedno žbunje, prekrili suvim lišćem i tu ostavili, a puškomitraljez su Doneli sa sobom. Nastavili su još žešće i još hrabrije da se bore. Otuda u ovoj borbi i srazmerno veliki aubici: deset poginulih i osam ranjenih boraca i starešina. Pored Ratka Nićetina noginuli su Branko Podov, Saveta Đukić, Žarko Juričić. Svetozar Bosiljević, Nikola Nenadović, Gojko Malešev. Tinbica Vesić. Mile Arsenijević. Mite Žarko Čirak. a ranjeni Nemanja Terković, komesar čete. Steva Janković, Zaharije Milošević. zamenik komandanta bataljona. Tovari štelerman. Svetislav Živanović. Aca Renić. Sofija Ranišav'jević i Milenko M'ha'W'ij. Pošto je neprijatelj bio mnogo nadmoćniji i pretio da ozbiljno ugrozi celu Brigadu, naređeno je da se 5. i 2. bataljon otkače od neprijatelja i novuku orema nlanini Zvezda. a ostali bataljoni. koji nisu bili uvučeni u borbu, Štab Brigade i nesovi delovi takođe povuku prema planini Zvezda preko s. Očevija. Treća brigada vršila je prihvatanje 5. i 2. bataljona za vreme dok su se povlačili. Pošto su stigli na Zvezdu, bataljoni su tu i zanoćili.

Kada je formirana, Brigada je imala svega 9 puškomitraljeza. Puškomitraljesci su bili redovno dobrovoljci, koji su pored toga što su se isticali kao borci, morali biti fizički jači, izdržljiviji, okretni i snalažljivi, smeli i hrabri, uz

sve to dobrog oka i refleksa. Jednom reči, to su bili borci čiji su kvaliteti provereni u dotadašnjim borbama. Puškomitraljesci su gotovo u svakoj borbi bili izloženi dejstvu neprijateljske artiljerije, bacača, mitraljeza i bili su njihova meta, te tako u stalnoj opasnosti. Zato su oni tražili pogodne zaklone, ili su se u toku borbe prebacivali sa jednog na drugi položaj, čime su kod neprijatelja stvarali utisak većeg broja i gustine puškomitraljeza. Borci su ih veoma voleli i cenili. Pomagali su im u pokretu da nose puškomitraljeze i municiju, a kuvari su za njih imali redovno repete. Svoja oruđa su čuvali kao oči u glavi i nisu se od njih odvajali. I na najmanjem i najkraćem zastanku i odmoru su ih čistili i podmazivali. U pokretu su ih štitili od kiše, susnežice, jer puškomitraljesci su mogli da kišnu, ali puškomitraljezi ne. Morali su uvek biti spremni za paljbu. U teškim situacijama štitili su izvlačenja, ili bombaše u podilaženju neprijateljskim rovovima i utverdama. U zasedama su prvi otvarali ubitačnu vatru, dočekivali i uništavali neprijatelja u povlačenju. Januara 1944. komandant 3. bataljona kod Ratkovića je grupisao puškomitraljeze i postavio ih na most na reci šibošnici. Neprijatelj je bio iznenađen i dočekan ovako ubitačnom vatrom, nateran da se povlači i skače u hladnu reku. Stevan šipoš, gotovo je najčešće gađao iz stojećeg stava, ali kada je bilo potrebno, znao je da se vesto prebaci sa jednog na drugi položaj, da se prikuje za zemlju i odatle ubitačnom vatrom svog puškomitraljeza tuče neprijatelja. Slično njemu radili su i drugi, najčešće dočekujući neprijatelja na bliskom odstojanju, a onda ga prosto kosili. Tako su to činili Đorđe Brzić, Radovan Petrović. Todor Nikolić, Sreten Milurović, Palia Šahter. Božo Relić i mnosi druci. Gađali su njihovi mitraljezi, bljuvali vatru, ali uvek kontrolisano. Nisu trošili municiju bez potrebe, Umešno su gađali iz zbrojovki, kasnije iz engleskih puškomitraljeza, koje su saveznici tek u junu slali u većim količinama. Kao što su voleli svoje puškomitraljeze, voleli su dobru, čistu municiju. Nije smela da bude prljava o čemu su se najčešće starali pomoćnici puškomitraljezaca. Oni su takođe bili dobrovoljci, a najčešće su ih birali sami puškomitraljesci. Dešavalo se tako da su se za istim puškomitraljezom našli seljani, rođaci,

pa i braća. Puškomitraljezac Mika Tresiglavić imao je za pomoćnika rođenog i nešto mlađeg brata Todora. Kolika je odgovornost i ljubav za svoj puškomitraljez bila kod njih razvijena, govore i primeri koga su se puškomitraljesci iako teško ranjeni izvlačili zajedno sa puškomitraljezom. To je učinio u borbi kod Zovika 30. marta 1944. Radovan Petrović. Iako teško ranjen, izvukao je sa sobom i puškomitraljez i sklonio se u šumarak. Pronašli su ga onesvećenog njegovim drugovi iz čete. Za ovaj čin bio je pohvaljen od Štaba XXXVI. divizije. Najveći broj puškomitraljezaca postajali su desetari, vodnici, komandiri, politički rukovodioci. Tako je i Lazo Miličević, popularni puškomitraljezac, postao zamenik komandira, kao i Petar Stanić, Jovan Buđimčić, Nikola Dautović, Slavko Radak, i mnogi drugi. Nikola Dautović je u borbi kod Brkne iako vodnik, uzeo puškomitraljez iz ruku ranjenog puškomitraljesca i nemilosrdno uništavao neprijatelja. Ratko Ničetin, komesar čete, kod Kokošince je uzeo takođe puškomitraljeza i uništio 19 nemačkih vojnika. I mnogi drugi vodnici, komandiri i politički rukovodioci, ranije puškomitraljesci, nisu mogli doći da u jeku žestokih borbi ne uzmu puškomitraljeze u svoje ruke najčešće od ranjenih i vešto i uspešno uništavali neprijatelja. Milivoje Radak svojom zbrojovkom tukao je zelenokadrovce na udarnom mestu, na mostu kod Ratkovića, 25. februara 1944. tukao i uništavao zelenokadrovce, a četiri dana kasnije gađa uspešno i četnike kod Ražljeva.

Mnogo je kroz Brigadu prošlo puškomitraljezaca. Veliki broj njih je poginuo, jedan broj i bio teško ranjen, mnogi više puta, ali se nije desilo da svoje puškomitraljeze ostave na položaju. Nisu čak dozvolili da njihovi puškomitraljezi budu onesposobljeni ili uništeni. Čuvali su ih sa naročitom pažnjom. Bilo je teških borbi, dugih pokreta i marševa, velikih vremenskih nepogoda, ali ovi hrabri momci uvek su bili spremni, uvek budni da tuku neprijatelja. Oto Vendot u 5. bataljonu, Nemač iz Libeka prebegao je iz neke nemačke jedinice iz Srbije u Srem, dobio puškomitraljez i već u prvoj borbi tukao Nemce, znalčki i hrabro, i nemilosrdno. U istočnoj Bosni uvek je želeo u svakoj borbi da se dokaže, uvek je išao bliže neprijatelju da ga

bolje osmotri i uspješnije tuče. Tako su činili i tako završili Todor Nikolić, Dimitrije Živković, Miko Tresiglavčić, koji su junački poginuli 17. maja na Busijama. Šahter Palja poginuo je 25. septembra kod Lešnice, a mnogo ranije 31. marta u napadu kod D. Zovika poginuo je Sreta Milurović. Lazar Roškov iz Surčina, mali rastom, stamen, okretan kao vidra, dva puta ranjen nije se odvajao od svog puškomitraljeza. U Sremu je ranjen u ruku, lećio se u Zemunu, a potom stigao u Brigadu u Slavoniju. Nije mogao da nosi puškomitraljez, ali je uzeo automat i kod svog dobrog druga Slavka Đurđevića postao nezamenjivi automatičar. Laza Miličević voleo je puškomitraljez kao svog najrođenijeg, čistio, podmazivao, štutio od kiše i snega. Sebe nije umeo da čuva, ali njega jeste. Nikad mu puškomitraljez nije zatajio u borbi. Teško je ostavio puškomitraljez kada je upućen za vodnika, a potom i za zamenika komandira. Mika Tresiglavčić pazio je svog pomoćnika mlađeg brata Todora, a oba su sa velikom ljubavlju pazili puškomitraljez. Uvek je bio oran za borbu, nikad zatajio, u rukama odličnog nišandžije Mike. Sima Milurović Rastko, mlad, pun snage, neustrašiv osvjetnik u borbi. U njegovom selu Nemci su zapalili kuću u kojoj su izgoreli njegova sestra od 15 i brat od 8 godina. Poginuo je hrabro u Gračanici. Njima slični bili su između ostalih Stevan šipoš, iz Čalme, Radovan Pević, Rade Ivanić, Triva Jovičić, Stevan Nenadov, Predrag Gavrilović, Jovan Padežanin, Petar Bajac, Đorđe Rkman i drugi, koji su uzeli puškomitraljeze kasnije na borbenom putu Brigade, kroz Crnu Goru, istočnu Hercegovinu, zapadnu Srbiju, kod Beograda, kod Mandelosa i u Vukovaru, kod Pitomače i Bolmana i na kraju u završnim operacijama. Stotine njih, puškomitraljezaca i njihovih pomoćnika hrabro i znalčki vršili su svoju dužnost nanoseći smrtonosne udarce Nemcima, četnicima, ustašama, zelenokadrovcima. Mnogi od njih su junački poginuli, još više ih je ranjeno jednom, dva ili više puta. Ne postoje podaci za sve njih, ali njihovi drugovi neće ih nikada zaboraviti.

Da bi izbegao frontalne borbe, koje je neprijatelj očito težio da nametne jedinicama Dvanaestog korpusa, štab korpusa je u duhu direktivne Vrhovnog štaba naredio XXXVI. diviziji da se u noći 4/5. avgusta prebaci na pros-

tor Krivajevići—Musici. Istovremeno i XVI. diviziji da posedne prostor Rakova Nova—Vladojevići—Sudici. Šesta divizija, koja se privremeno nalazila pod komandom Štaba Korpusa, već je bila zaposela prostor Sudići—Medojvić. Peta brigada je do 13 časova stigla na prostor Kapitovac—Krivajevići—Raskršće—Motike. Njen 2. bataljon bio je napadnut u Kapitovcu oko 17 časova. Bataljon se pred nadmoćnijim neprijateljem morao da se povuče, a i cela Brigada prema s. Vrutci—Ivojevići, gde stiže oko 14 časova. Istovremeno Treća brigada dolazi u rejon šaševci—Pihlice. I XVI. divizija se pomerila do Donjih Babina i s. Vrapci, a VI divizija na prostor Knežina.

NA MARŠU U KORPUSNOJ KOLONI

Ovo pomeranje jedinica Dvanaestog korpusa bliže komunikaciji Sokolac—Han Pijesak bilo je uslovljeno pojavom aktivnosti i koncentracijom neprijateljskih jačih snaga od Sarajeva prema Sokolcu. Kako je ovaj teren bio vrlo oskudan u hrani, to je i dolazak jedinica Korpusa bio privremen. Odmah nakon što je primio podatke o pokretima krupnih neprijateljskih jedinica, Štab Korpusa je naredio da se sve njegove jedinice prebace istočno od ceste Sokolac—Han Pijesak. Po prelasku da nastave pokret približavanja Drini. Pošto su uzalud čekali da u toku noći dobiju hranu od Saveznika iz aviona, koji su već bili najavljeni, a teren u s. Dragoradu pripremljen, neke jedinice su nešto zakasnile sa pokretom. Tako je pokret počeo u zoru 6. avgusta. Do 14 časova Peta brigada je stigla, kao što je već rečeno, u s. Vrutci i Ivojevići. Ovoga dana ponestalo je hrane u Brigadi, što je ne samo toga dana već i ubuduće postalo ozbiljan problem. I ne samo intendantata i ekonomia, već i štabova bataljona i štaba Brigade, te partijske i skojevske organizacije.

Neprijatelj je budno pratio pokrete, nametao borbu koja je iscrpljivala i sa sigurnošću je očekivao naš prelazak preko ceste Sokolac—Rogatica i približavanje Drini. Zato je brzo pojačao snage na ovoj komunikaciji sa delovima 7. SS divizije, koji su poseli i kontrolisali cestu Han Pijesak—Sokolac i Sokolac—Rogatica. Delovi 13. SS di-

vizije postavili su se na cestu Vlasenica—Han Pijesak a delovi 7. SS divizije na cestu Sokolac—Han Pijesak. Nemačka komanda naredila je četničkom korpusu Lukačevića da što hitnije posedne desnu obalu Drine od Foče do Medede, jer se očekivalo da će Korpus preći Drinu na ovom odseku. Izviđački delovi XVI. divizije su se sukobili sa neprijateljem u s. Kuti i s. Mrkalji u blizini ceste Sokolac—Han Pijesak. Ovde su pred sam mrak otpočele žestoke borbe. Neprijatelj je bio odmoran i nadmoćan, pa je uspeo da potisne prednje delove XVI. divizije i ovlada D. Babinama. Ovi položaji bili su pogodni za neprijatelja pa je brigadama XVI. divizije pretila velika opasnost da budu razbijene. Naročito su tučene jakom artiljerijskom vatrom od Donjih Babina baš u vreme kada su saveznički avioni već nadletali taj teren i bili spremni da izbace dragoceni teret hrane, lekova i municije. Usled ovako kritične situacije Štab Korpusa naređuje da se jedinice prikupe i već u toku noći prebace preko ceste Sokolac—Han Pijesak, ne čekajući da saveznički avioni bace hranu.

U toku podilaženja jedinica Dvanaestog korpusa cesti Sokolac—Han Pijesak delovi 7. SS divizije, koji su već bili prispeli u ovaj rejon, napali su kod s. Preljubića isturene delove VI divizije, a ustaško-domobranske i četničke snage severno od s. Luke prethodnicu XXXVI. divizije. Razbijajući ove neprijateljske snage najpre su cestu prešle Šesta proleterska potom XXXVI. divizija u rejonu Luke, a do zore i sve jedinice XVI. divizije. Peta brigada je bila u prethodnici i prethodno je vodila borbu u širem rejonu Luke sa četničkim snagama, koje je uspela da razjuri. Potom je na nezadrživom jurišu probila nemačke položaje i otvorila prolaz kod s. Luke. Pri tome su iz njenih redova poginuli Uso Nukić, Ranko Vranješ, Stevan Đukić, Danilo Topalski i komandir čete Milisav Đurašinović, a ranjeni Dragan Trbojević, Jovan Mihailović, Radivoj Petrović, Mirko Kosanović, Novak Vukobratović, komesar čete, Milivoj Đukić šef ob. u bataljonu i Nikola Jovanović borac.

U toku 7. avgusta jedinice Korpusa nalazile su se na prostoru omeđenom putevima Sarajevo—Sokolac i Sarajevo—Rogatica. Pošto je u toku noći pošlo za rukom jedini-

čama Dvanaestog korpusa da razbiju jake neprijateljske snage, neprijatelj je osetio nameru da naše jedinice name-
ravaju preći Drinu pa je ubrzo pojačao snage u rejonu So-
kolca. Pošto je na raspored Korpusa najjači pritisak dola-
zio od Sokolca i od najjačih i najopremljenijih nemačkih
snaga, to je komandant Korpusa ocenio da u ovom trenut-
ku nije moguće preći Drinu severno od komunikacije Vi-
šegrad—Rogatica. Imajući odobrenje Vrhovnog štaba da"
Drinu može u pogodnom trenutku preći u rejonu Foče, za-
jedno sa VI divizijom, donosi odluku da nastavi pokret i
pređe drum i železničku prugu Sarajevo—Višegrad na delu
od s. Prače do s. Kaljevi—Renovica. Prethodno je trebalo
preći cestu Sarajevo—Rogatica. Dalje zadržavanje na ovom
prostoru bilo bi vrlo rizično. Kada pređe preko železničke
pruge i r. Prače, komandant korpusa se nadao da će se iz-
bijanjem južno od ove komunikacije odvojiti od neprija-
teljskih snaga i u pogodnom trenutku preći Drinu južno
od Goražda. Neprijatelj je 7. avgusta nakon našeg prelaska
preko ceste Sokolac—Han Pijesak bio vrlo aktivan duž dru-
ma Sarajevo—Rogatica. Preko celog dana su se u oba prav-
ca kretale njegove motorizovane kolone. Iz Sarajeva su
stizale u Sokolcu nove jedinice SS divizije, pa ih je u to
vreme u Sokolcu i na položajima orijentisanim prema je-
dinicama Korpusa bio ceo jedan puk. U Rogatici su tamoš-
nje ustaške snage pojačane, delovima nemačkih jedinica.
Severno od komunikacija Rogatica—Višegrad i na levoj
obali Drine već su se postavile četničke snage iz istočne,
Bosne i one koje su pred naletom Prvog proleterskog kor-
pusa prebegle iz Srbije preko Drine. Ove snage procenjene
su na oko 2.000 četnika. Objedinjene pod nemačkom ko-
mandom, one su bile usmerene da spreče divizijama 12.
korpusa prelazak preko Drine u Srbiju. Zbog toga prela-
zak Korpusa preko Drine severno **od** druma Rogatica—Vi-
šegrad u ovom momentu nije dolazio u obzir. I nedostatak
sredstava za prelazak i **prevoženje** bio je jedan **od razloga**
što se komandant Korpusa odlučio **na** dalji pokret. Morao
je to brzo učiniti, jer u zoni između Sokolca i Rogatice bi-

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

Io je moguće koncentrisati jake neprijateljske snage a to bi ozbiljno i ugrozilo opstanak korpusnih jedinica.

Noću 7/8. avgusta XXXVI. divizija je krenula u jednoj koloni iz rejona Rakitnica, pravcem Kozadre—Han Rudine—Brezje i posle pola noći prešla cestu Sarajevo—Rogatica kod s. Rudine. Peta brigada je pre prelaska ceste bila napadnuta od izvesnih neprijateljskih snaga, koje je brzo odbacila. Imala je dvoje poginulih Anu Bajić, bolničarku i Petra Pupavca, borca. Po prelasku ceste Brigada ostaje na položajima obezbeđujući preJazak jedinicama XVI divizije, a potom se kreće na začelju korpusne kolone. Otkaćinje se od neprijatelja i preko Brezja, Mahale i s. Strane izbija u rejon železničke pruge Sarajevo—Višegrad baš u vreme kada je drugi oklopni voz pristizao u pomoć neprijateljskim snagama u Renovici. Usput je u rejonu s. Strane Brigada naišla na više magacina 4. čete 2. bataljona 8. ustaško-domobranskog zdruga, koja je ovde obezbeđivala prugu⁵⁷ d jutros bila razbijena od jedinice XVI divizije. U magacinima je bilo hrane, odeće i obuće i druge spreme. Štabovi brigada su organizovali da se borci snabdeju cvibokom, brašnom, suvim šljivama i šećerom. Borci nisu imali gde da stave ovu hranu, ali su se mnogi snašli turajući šljive, šećer i ostalo u skrivene džepove ili u košulje. Već ovde osetio se optimizam i bolje raspoloženje boraca Brigade i verovanje da smo se odvojili od neprijatelja. Odavde se kao na dlanu video učinak XVI divizije i Treće brigade. Naime, ovde je pre nailaska Brigade obavljen uspešan posao. Šesnaesta divizija i Treća brigada su najpre likvidirale otpor čete domobrana u s. Strana i Petovići, a potom iz pokreta ustašku posadu na železničkoj stanici Renovica. Gusta magla u dolini r. Prače omogućila je jedinicama XVI i XXXVI divizije prikriveno kretanje i približavanje Renovici. Napad je bio silovit, neprijateljska posada na železničkoj stanici iznenađena i brzo likvidirana. Nije pomogla ni intervencija oklopnog voza sa posadom od oko 30 vojnika. Iz protivtenkovskih pušaka i »džon bula« oklopni vagoni su pogođeni a posada skoro sva likvidirana. Drugi oklopni voz nije ni stigao do železničke

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

stanice Renovica, jer je napadnut od jednog odeljenja protutenkovskih pušaka Pete brigade, predvođenog zamjenikom komandanta Brigade Živanom Ranitovićem Sokolom. Starešina koji nije voleo da se zadržava u štabu. Hteo je da bude među borcima u vodu ili četi u pokretu i na odmoru, ali najrađe u akciji. Izuzetno hrabar, poznat ne samo u Prvoj brigadi gde je bio komandant bataljona, već i u Korpusu. Pošto je bio pogođen, ovaj oklopni voz je odmaglio natrag za Višegrad. U rejonu Renovice zaplenjeno je dosta ratne spreme: municije i granata. Po sopstvenom priznanju neprijatelj je imao tri mrtva, sedam ranjenih i šest nestalih.⁷⁸ Međutim, gubici su bili daleko veći, jer je samo u oklopnom vozu ubijeno više od 30 vojnika. Železnička pruga oštećena je na nekoliko mesta, zaplenjen je jedan nemački transport sa opremom i hranom. Oklopni voz je zapaljen a posada, kao što je već rečeno, pobijena. Saobraćaj ovom prugom osposobljen je tek nakon dva dana. Tako je put u pravcu juga bio otvoren, pa su jedinice XVI i XXXVI divizije počele prelazak preko reke Prače već oko 13 časova. Prelazilo se preko improvizovanih mostova a na ponekim mestima i gazom. Mutna i hladna Prača nije baš bila gostoljubiva prema borcima. Trenutna snabdevenost hranom i izvanredan uspeh na pruži učinili su da su borci bili veseliji, da su se lakše kretali i da su im sada neprijateljske snage iza ledja. Peta brigada, krećući se u koloni XXXVI divizije, prešla je nabujalu i mutnu Praču oko 14 časova i stigla na širi rejon s. Bukovica prevalivši tako kao i sve jedinice Korpusa u jednom dahu više od 60 km savlađujući neprijateljsku intervenciju oklopnog voza od pravca Višegrada, te nabujalu reku Praču. Zato nije ni čudo što su borci kada je Peta brigada nakon dugoga marša stigla na pomenuti prostor i bataljoni se razmestili brzo plegali i zaspali. Nisu oni bili sada ni gladni ni žedni, ali su bili isuviše željni dobrog odmora i bezbrižnog sna. Potrebna obezbeđenja vršili su dobrovoljno oni najizdržljiviji borci za svoje iznemogle, umorne drugove.

⁷⁸ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 28, dok. 16, str. 634; dok. 127, str. 509.

Tako je Peta brigada u širem rejonu Bukvice nakon dužeg vremena imala barem jednu noć tišine i mira. I sve ostale jedinice Korpusa, na sličan način provele su OIO noć. U toku noći u Brigadu je stiglo naređenje da se ujutru pripremi za nastavljajanje pokreta. Komesari bataljona opet su se prikupili kod komesara Brigade Đure Vojvodića. On je zahtevao potrebnu budnost, disciplinu i upoznao sa situacijom Korpusa. Rekao je da se ide u pravcu Drine, ali se pokret mora nastaviti na jug. Neprijatelj pritiska i ne da prelazak Drine tamo gde je planirano. Pokret će bi-

Odmori za vreme rnarša korišćeni su za kratke vojne i političko-partijske sastanke i dogovore

ti dug i iscrpljujući. Ide se na teren gde će biti primljena hrana od saveznika i dobar odmor. Tražio je da to jutro pre pokreta komesari objasne borcima i traže od njih strogu disciplinu i pomoć onih zdravih, snažnijih, otpornijih bolesnima, ranjenicima i manje izdržljivim. U tu svrhu da se angažuju komesari, koji već od ranije idu na začelju svojih jedinica, i politički delegati. Nije zaboravio da kaže da se kreće po terenu koji je jako iscrpljen, da se to objasni borcima i podvuče potreba korektnog odnosa prema narodu. Napomenuo je da će i pomoćnici komesara imati za-

datak da angažuju celu partijsku organizaciju i SKOJ. Ne sme ni jedan borac Brigade da izostane iza kolone. Ovde na Barama politički komesari, partijska organizacija i SKOJ dobili su zadatke koje sa puno odgovornosti treba izvršiti. Ujutru, pošto su primili topli obrok hrane i nakon održanih kratkih sastanaka partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a krenuli su na novi prostor. Peta brigada išla je pravcem Bare—Tješnjići—Goršići do Bogovića. Pokret je protekao u najboljem redu. Tu je Brigada i cela XXXVI divizija zastala propuštajući brigade XVI divizije, koje su se uputile do prostora s. Milotina, s. Podstijena, s. Božinovići i s. Bjelišići, bliže cesti Foča—Kalinovik. Po dolasku likvidirala je manja četnička uporišta i tu se razmestila, obezbeđujući se u pravcu ceste Foča—Kalinovik.

Na ovom prostoru prema naređenju Štaba Korpusa prišlo se sređivanju jedinica organizaciono, a i popunom kadra.⁷⁹

Nakon odmora i ručka u s. Bogovići i. XXXVI divizija je nastavila pokret preko k. 356 i Ukšića, stigla u rejon Slavičići—Jabuka—Poplatići—Vojnići—Lučila—Podgrađe i Prijeklade. Oдавde se obezbeđivala od pravca Ustikoline i Mazlina.

Na sektoru Orahovica—Bogovići i dalje se zadržala VI divizija.⁸⁰

Po dolasku u novi rejon, Štab Pete brigade je naredio da se odmah obavi pregled svih četa i njihovo sređivanje. Naime, u toku dotadašnjih kretanja i prelazaka noću cesta Sokolac—Han Pijesak, Sarajevo—Rogatica i železničke pruge Sarajevo—Višegrad, došlo je do zaostajanja i gubljenja izvesnog broja boraca, jer je mešanje jedinica bilo vrlo često. Iz Pete brigade izostalo je više desetina boraca, a u Brigadi je bilo boraca iz Treće i brigada XVI divizije. Međutim, takvim pregledom četa odmah je utvrđeno da je izvestan broj ovih nestalih boraca poginuo u borbi ili zarobljen.

* U duhu ovog naređenja Štab XXXVI divizije je izvršio izbor i u toku pokreta uputi izvestan broj starešina u bataljone. Naređenjem od 26. augusta 1944. sam je potvrđen razmeštaji i oast bataljona i političkih rukovodioca u batalionima.

Zbornik NOR, tom IV, knj. 28, dok. 36, str. 194.

Sa ovoga mesta odmah su upućeni obaveštajni organi i izviđački delovi da utvrde stanje u Foči, Ustikolini i Goraždu. Oni su doneli obaveštenja da je neprijatelj u toku celog dana 9. avgusta, koristeći kamione, prevezio delove 7. SS divizije i pojačavao posade u pomenutim mestima. Naročito je pojačao saobraćaj na drumu Foča—Kalinovik, a veći deo svojih snaga iz Sokolca i Rogatice prebacio u Goražde, te tako čvrsto zaposeo Drinu na delu od Foče do Goražda. U Foči je ostavio fočansku četničku brigadu,⁸¹ a jača nemačka jedinica od 500 vojnika se toga dana ponedrila iz Foče za Ustikolinu. Predveče neprijatelj je delovima 7. SS poseo liniju Lješnik—Kotka (k. 231), Kreminsko brdo, zapadno od Ustikoline. Njegove dve haubice počele su da tuku položaje XVI divizije. Istovremeno od pravca Jahorine i železničke pruge Sarajevo—Višegrad neprijatelj je krenuo u poteru, već pristizujući zaštitnicu Korpusa. Situacija se najednom više pogoršala. Nije bilo moguće preći Drinu kako je planirano kod Ustikoline, jer su Nemci tu prebacili u toku dana više od 500 vojnika, iako je Štab Korpusa već bio rasporedio jedinice tako da u jednom dahu pređu Drinu, kojoj su se bili dosta približili. Zato naređuje da se bez odlaganja sve jedinice pomere tako da bi izbegle snažnu koncentrisanu artiljerijsku vatru neprijatelja od pravca Ustikoline. S tim u vezi je XVI divizija u noći pomerila svoje brigade, koje su zaposele položaje Gradac k. 758. i Rajetići—Kovačići (2. brigada). Odatve su se kontrolisale na pravce koji izvode iz Foče i Ustikoline; Jasikova ravan—Rudina — k. 1094 (4. brigada), na liniji Turjak—Strganci — k. 1096, Dovalovići (1. brigada). Pomerila se ove noći i XXXVI divizija u rejon Mrežice, odakle kontroliše pravac od Trnove i Kalinovika. Istovremeno VI proleterska divizija je došla na položaje Jasikova ravan, Kolunjsko brdo. Međutim, po dolasku jedinica XVI divizije na pomenuti položaj, neprijatelj je sa komunikacije Foča—Kalinovik, od Miljevine otvorio jaku artiljerijsku vatru. Izviđači su javili da je on zaposeo sa najmanje 500 vojnika položaje oko Miljevine, na Debelom brdu, Radovišu i Budanjskom vrhu, severno od drumu Foča—Kali-

⁸¹ Arhiv VII, k. 1326, reg. br. BH.

novik. U toku celog prethodnog dana dovlačio je nove snage pa nije isključeno da je i znao za nameru Dvanaestog korpusa da sa jedinicama želi da pređe drum baš kod Miljevine. Zato je u ovaj rejon i gomilao tolike snage. Štab Korpusa odlučuje da odustane od prelaska ceste Foča—Kalinovik kod Miljevine i da izvede jedan širi manevar. Da bi izbegao borbu umornih i iscrpljenih jedinica sa jakim neprijateljskim snagama, naređuje štabovima divizija da sa jedinicama izvrše pokret u toku dana do s. Varoš, (tj. kreće u pravcu zapada) da odavde krenu u prelazak ceste Foča—Kalinovik. Kada su u sumrak jedinice XVI i XXXVI divizije stigle u širi rejon s. Varoš, tu su se razmestile i prenoćile. Peta brigada je u toku poslepodne 10. avgusta napustila položaj kod Mrežice i izvršila pokret do prostora Raskršće, Oštri rat, Kusina stena i stigla u širi rejon s. Varoš, gde je prenoćil?.

U koloni Korpusa ujutru 11. avgusta Brigada je nastavila pokret u prethodnici XXXVI divizije. Kretala se pravcem Vareš—Mušici, do 15 časova prešla kanjon r. Bistrice i stigla na prostor Božur—Debelo brdo—Ravni krš. Tu je korpusna kolona zastala i pripremala se za prelazak preko ceste Foča—Kalinovik. Prelazak je bio predviđen u rejon s. Vođice—s. Drače. Korpusna kolona kretala se poslepodne prema drumu, da bi ga prešla na širokom frontu. Neprijatelj je blagovremeno poseo cestu Foča—Kalinovik i dovlačio nove snage, očekujući nailazak korpusne kolone. Komandant Korpusa Danilo Lekić o ovome izveštava Vrhovni štab i traži, ukoliko je to moguće, da avijacija pomogne naš prelazak preko druma. Isto tako traži da I proleterska divizija izvrši pritisak na Foču radi lakšeg prelaska preko Drine njegovih jedinica. On očekuje da će to biti kroz dva do tri dana, a da u to vreme, ukoliko je opet moguće, lovci kontrolišu sektor Kalinovik—Foča i Goražde, s tim što bi tukli neprijatelja na ovoj cesti. Korpus se u očekivanju najavljenih savezničkih pošiljki kretao nešto sporije. Jedinice VI proleterske divizije su naišle na jakog i mnogobrojnog neprijatelja. To su ustanovile izvidanjem, pa je komandant Divizije po odobrenju Štaba Korpusa odustao od prelaska na ovom mestu, čime je bilo donekle ugroženo prelaženje jedinica XVI i XXXVI divizije, jer je

njihovo desno krilo ostalo neobezbeđeno. Neprijatelj je poseo cestu i jakom motorizacijom se kretao baš na pravcima prelaza. Pa ipak i XVI d XXXVI divizija su uspele u toku noći 11/12. istina uz znatne gubitke, da se probiju kroz neprijateljsku blokadu i pređu cestu Foca—Kalinovik.

Peta brigada je imala žestoke okršaje sa delovima 7. SS divizije još pre prelaska. Po izbijanju prednjim snagama u blizinu ceste Foča—Kalinovik uočena je jedna neprijateljska kolona koja se žurno kretala prema jednom brdu, odakle je bilo moguće posmatrati i tući svaki prilaz cesti. Komandant Brigade je odmah uputio komandanta 3. bataljona da sa 2. četom Vase Miloševića požuri i nastoji da pre Nemaca zaposedne pomenute položaje. Nemci su bili brži i kada je četa 3. bataljona stigla do brda, već su se našli na vrhu zaposedajući položaj. Četa je u jurišu krenula prema neprijatelju, iznenadila ga, pa je došlo do ošt-re i bliske borbe u kojoj su Nemci naterani na povlačenje. Četa je čvrsto zaposela položaje pa je prelazak jedinica XXXVI divizije bio obezbeđen. Prebacivanje je vršeno po mrkloj noći uz gustu maglu, pa je vidljivost bila slaba, što je otežavalo čvrsto držanje veze između boraca u koloni. Na samoj cesti sačekivali su bataljone i ispraćali njihov prelazak preko ceste komandant brigade Stevan Brikić i rukovodilac politodjela XXXVI divizije Marko Lakić. Bilo je oko 3 časa ujutru 12. avgusta kada je Brigada prešla cestu. U borbama toga dana bilo je mnogo primera lične hrabrosti i junaštva boraca i starešina. Naročito se istakao 3. bataljon i 2. četa Vase Miloševića, koji je jurišao na položaj pripadnika 7. SS divizije. Komandant bataljona Branko Krnjaja bio je neumoran u podsticanju svoga bataljona. Brigada je ovde imala 16 poginulih i 31 ranjenog. Prema proceni Štaba Brigade, neprijatelj je imao znatno veće gubitke. Iz brigade su poginuli Sava Pištalić, Sava Grujić, Rade Milovanović, Mirko Duduk, Lazar Bunčić, Nikola Novković, Slavko Jeremić, Sreta Poznanović, Uroš Ranisavljević i Vlajko Milojković, borci. Desetari Dušan Njegovan i Drago Vukov; Hasan Kovačević, načelnik Štaba Brigade, Milenko Samačeto, komesar čete, Miodrag Karadžić vodnik, Milan Drakulić, zamenik komandanta 2. bataljona, i Albert Ati-

jas, lekar Brigade. Ranjeni su: Đuro Ručnov, Radoslav Đurđević, Rade Žaranović, Spaso Milovanović, **Paja** Hercegovac, Slavko Gligorić, Mile Srećković, puškomitraljezac Petar Pojin, Manojlo Družetić, Dušan Čalić, Žarko Jovanović i Paja Vuletić borci, Predrag Gavrilović, desetari: Doka Kostić i Žarko Mačvanski. Politički delegati voda Doka Cvetičanin, Paja Rogić, Slavko Uzelac i Sava Bajalović; vodnici Stjepan Janković, Sava Kovačević i Bora Vuletić; komandir čete Vasa Milošević i Svetolik Tomić. Ranjeni su još: pomocnici komesara Božo Lukić i Dušan Obradović, komesar čete Đuro Bracanović, komesar 5. bataljona Milenko Brmbota, pomoćnik komesara 3. bataljona Dušan Grujić i intendant Brigade Radovan čule, te Sreta Vukmanović, zamenfk komandira čete.

Kako je bila mrkla noć, svi ranjeni i iznemogli borci nisu mogli biti pronađeni i nisu se izvukli sa Brigadom. U noći u gudurama, uvalama i izbočinama izgubio se izvestan broj boraca, ostali su ranjeni, bolesni i iznemogli. Svi oni koji su se ujutru našli u rejonu prelaza, zarobljeni su od pripadnika 7. SS divizije, strpani u kamione i odvedeni za Sarajevo. Bolesnici i ranjeni su smešteni u bolnice na lečenje, a ostali su upućeni u logor. Od ovih boraca izvestan broj je uspio da pobegne, dok su drugi dočekali oslobođenje u logoru i bolnici pa su se po ozdravljenju priključili jedinicama u Bosni, dok su se drugi vratili u Srem. Među mnogim ranjenim bili su Branislav Govedarević i Jovan Stojković. U borbi pre prelaska ceste ranjen je Dušan Grujić Joja pomoćnik komesara 3. bataljona. Tu se blizu našao Branko Krnjaja i odmah priskočio u pomoć. Kako je Joja ranjen u stomak, Krnjaja je skinuo košulju, pošto nije imao zavoja, i njome čvrsto vezao Jojin stomak. Odnekud je priskočio i kurir Stojanović Švrća. Uzeli su ranjeno« Joju i preneli preko ceste. Ranjen je i Predrag Gavrilović puškomitraljezac iz inata. Ranjen je u ruku i onespobljen nije više mogao tući neprijatelja iz svog puškomitraljeza. Smrtno je ranjen omiljeni načelnik Štaba Brigade Hasan Kovačević. Kad su ga borci položili na nosila i bolničarke htele da previju, odmahnuo je rukom. Žio je još živ. Međutim, prelazeći cestu borci su nosili mrtvog Hasana. Dobar znanac svoga posla, odlučan borac i dobar

komunista, uvek vedar i raspoložen, uvek da pomogne da se nešto ponese, da olakša puškomitraljescu, bio je omiljen i drag starešina.

Brigada je u koloni XXXVI divizije stigla do Konjskih voda. Bilo je to 12. avgusta oko 12 časova. Tu je dat predah za korpusnu kolonu. Ovde je sa dužnom poštom sahranjen Hasan. Tu je izvršeno i sređivanje jedinica jer su se prilikom prelaska ceste Foča—Kalinovik mnoge jedinice izmešale a bio je i izvestan broj nestalih. Trebalo je previti ranjenike i organizovati njihovo dalje nošenje.

Grupa ranjenika za vreme marša ka Crnoj Gori, sredina avgusta 1944.

Za nošenje zaduženi su najmanje iscrpljeni i fizički jači borci. Nosili su komesari i politički delegati i ako su tada morali biti na začelju i brinuti za ostale i iznemogle borce, nosili su skojevci i članovi Partije. Ovde kod Jezera ukraj železničke pruge Boris Roić hirurg Divizije operisao je Dušana Grujića pomoćnika komesara 3. bataljona. Pretilo mu

je trovanje. Odlučno Boris je tu u prirodi, gotovo na travi, onako kako je situacija nalagala, zakrpio Jojin stomak. Joja je dalje u pokretu jašio konja i kako se osećao kaže: »Kada sam se jašući na konju spuštao od Vučeva prema Mratinju uskom *stazom* niz Veliki breg, osećao sam se kao da mi se u stomaku valja kamenje«. Preživio je, a lekari u Bariju, kuda je sa aerodroma Brezne otišao na lečenje, rekli su da je ta operacija izvršena dobro, ne baš estetski dobro, ali da Boris to nije učinio, Joja živ ne bi stigao u Italiju. Činio je to ovaj smeli Boris u Osmacima u šljiviku na običnom stolu kada je Iliji Novakoviću vadio geler, vršio *manje i veće operacije*, vadio metke i ušivao rane sa dosta uspeha. Tada dok još nije bio završio medicinu i kao mladi student medicine, bez iskustva, postao prvi lekar ove brigade. Pričalo se da je imao knjigu *Ratna kirurgija* i da ju je koristio prilikom operacija. Ta brigada ostala je Borisu u srcu i za nju mu nikad ništa nije bilo teško da učini. I kasnije uvek kada su mu to uslovi dozvoljavali, *dolazio u* Brigadu, pomagao i savetovao a često i sam činio intervencije. Brigada je često ostajala bez lekara. Posle Borisovog odlaska u Brigadu je došao Vasilije Petrašinov, Rus rođen 1915. u Vologdi. Brzo se snašao i bio dobar lekar, ali je 19. maja 1944. bio teško ranjen na Dragancu. Iza njega u toku juna i do polovine jula 1944. dužnost lekara Brigade, privremeno je obavljao dr Šertnjev, koji je došao sa terena. Sredinom jula u Brigadu je za lekara došao kapetan dr Albert Atijas, iskusan lekar komunisti i dobar znanac svoga posla. Bio je dotada lekar u Trećoj brigadi. Međutim, i on je brzo napustio Petu brigadu. Prilikom prelaska ceste Foča—Kalinovik poginuo je od neprijateljskog metka. Tako je Brigada ostala bez lekara upravo kada joj je bio najpotrebniji.

PETA BRIGADA NA STAZAMA JEDINICA U PETOJ OFANZIVI

Štab Korpusa je očekivao odgovor od Vrhovnog štaba o situaciji. Vrhovni štab je naredio da se prelazak i prihvat jedinica Korpusa izvrši na odseku Foča—Bastasi. Međutim, do prihvata nije ni došlo, jer su Nemci i taj odsek

poseli. Pošto je neprijatelj pratio kretanje Korpusa, da bi izbegao nove borbe i veće gubitke, komandant Korpusa je naredio pomeranje XVI i XXXVI divizije u pravcu Jezera i Vrbniče, Nadao se da će naići i VI divizija, koja je u međuvremenu prešla cestu Foča—Kalinovik i preko Zelenogore kretala se prema reci Sutjesci. S tim u vezi odlučio je da u rejonu Vrbniče i Čureva sačeka ishod borbe za Foču, koju je trebalo u toku 13. avgusta da oslobode dva bataljona I proleterske divizije. Tada bi Dvanaesti korpus prešao Drinu na delu Foča—Bastasi. U vezi s tim XVI divizija je postavljena na prostoru Luče—Zamrštem, a XXXVI divizija na prostor Čurevo—Mrkalj, sa zadatkom da zatvori pravce dolina Drine—Čurevo i od pravca Tjentišta.⁸² Tih dana u svim brigadama pojačana je mera opreza od aviona, pa sa tim u vezi sve komore i kuhinje morale su biti u zaklonu, a konji sakriveni u šumarcima i grmlju, kao i jedinice.

Peta brigada je u koloni XXXVI divizije prošla posle prelaska ceste Foča—Kalinovik istim putem kojim i cela korpusna kolona. Ona je od prelaska jedno vreme bila na začelju kolone, a od Konjskih voda u središtu kolone Korpusa. Zato je imala prilike da se malo opusti. Tako je prošla i pored Balinovca, gde je pre nešto više od godinu dana I proleterska divizija na čelu Operativne grupe probila neprijateljski obruč i omogućila izlazak ostalim snagama ove grupe iz okruženja. O tome je borcima 5. bataljona mnogo ispričao njegov komandant. I drugi učesnici u petoj ofanzivi, a sada starešine u Petoj brigadi, mnogo su pričali o događajima iz pete ofanzive vezanim za mesta kroz koja bataljoni prolaze. Brigada je, dakle, zakoračila na istorijski put jedinica koje su proklele p^otu neprijateljsku ofanzivu.

Brigada je tako stigla na domak s. Vrbniče. Ovde negde su u petoj ofanzivi od četničke ruke pali Goran Kovačić pesnik »Jame«, partijski radnici Dejan Popović i Simo Milošević. Ovde se Brigada privremeno zadržala. Naređeno je da se odmah počne sa kuvanjem ručka. Prvi bataljon je ostao na položajima obezbeđujući Brigadu za vre-

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

me njenog boravka ovde u rejonu Vrbniče, Taman je ručak bio skuvan kad su zapraštale puške i puškomitriljaljezi. Neprijatelj je naišao našim utrtim tragom. Prvi bataljon je odmah spremno stupio u borbu sa prethodnicom delova 7. SS. Razvila se oštra borba i bataljon je uspeo da odbije ovu manju nemačku jedinicu. Međutim, po nailasku jačih snaga bataljon se povukao pošto je jaka nemačka artiljerija tukla njegove položaje pa i pozadinske delove Brigade. Jedna granata je pala blizu prigrotovljenog ručka. Kuvari su brzo zgrabili kazane. Nisu prosuli skuvanu hranu, već su se po naređenju komesara Brigade uputili na čelo kolone Brigade. Kako je i 4. bataljon odmah priskočio u pomoć 1. bataljonu to je neprijatelj zadržan a Brigada krenula u pravcu Vrbniče. Bataljon po bataljon su se smenjivali u prijemu hrane iz kazana. Mada je kolona odmakla, a spustila se noć, bataljoni su ubrzali pokret i slili se u kolonu. Bili su iznenađeni kada su ih sačelcahi kuvari sa kazanima punim kuvane hrane. U pokretu su primali hranu, pa je tada nastalo pravo veselo raspoloženje. Bila je to prilika da se borci prisete sremskih paprikaša, valjušaka, bundevare i makovnjače, taški i krofni i tako bez kraja. Jedan borac sasvim ozbiljno: »Zar ima ukusnijeg i slađeg jela od ovog goveđeg mesa i ove neslane prazne čorbe?«. Razgovor se utišao, peckanje prestalo, i čulo se samo kuckanje kašika u porcijama. Poneko je još tražio i repete. Brigada je zanoćila u rejonu s. Strgači—Ganići.

Ujutru 14. avgusta osvanuo je svež i sunčan dan. Peta brigada na čelu divizijske kolone kretala se ka prostoru Čurevo i Mrkalje. Ovde je trebalo da sačeka dalje naređenje, očekujući prelazak preko Drine. Brigade XVI divizije su već u toku ranog jutra posele položaje na liniji Zamršten—Luča. Prvi bataljon Pete brigade nalazio se na čelu kolone u prethodnici XXXVI divizije, na putu do Čureva i Mrkalje. Stigao je u blizina Sutjeske, gde je ranije bilo nekoliko kuća, što se videlo po voćnjacima i već zrelim jabukama. Sa bataljonom su pored komandanta bataljona išli komandant Brigade, komandant XXXVI divizije i komandant Korpusa. Za kratko zaustavljena je kolona i borcima je dato odobrenje da uberu poneku jabuku i da se to učini organizovano. Nekako u isto vreme dok su se borci

bataljona zabavili oko branja jabuka, začula se negde u pozadini kolone žestoka pucnjava, a odmah zatim i od pravca Vjetrenika. Komandant Korpusa odmah je pohitao u pravcu položaja XVI divizije. Dobio je obavještenje da je neprijatelj napao na te položaje i da naročito vrši jak pritisak na položaje Prve brigade na Vjetreniku. Neprijateljska artiljerija bila je naročito jaka iz pravca Foče, a u napadu su učestvovalе četničke i ustaško—domobranske snage. Komandant Pete brigade dobio je usmeno naređenje da njegovi bataljoni odmah zaposednu položaje i da se pomere u levo prema Drini, da posednu položaje u rejonu s. Brda i iznad ceste Foča—Tjentište. Zadatak je bio da kontrolišu dolinu Drine. Borbe su bile sve žešće. Gotovo sa svih strana čula se pucnjava. Nije se pucalo samo od Mrkalje i Tjentišta. Međutim, Tihomir Oreb, ranije borac Druge dalmatinske brigade, sada komesar čete u 1. bataljonu, ispričao je da je u toku pete ofanzive Druga dalmatinska odavde bila iznenađena napadom od toga pravca jake grupacije četnika. On kaže: »Trebalo da budemo budni i od pravca Mrkalje«. Bataljoni Pete brigade još nisu bili uvučeni u prave borbe. Bilo je izvesnog prepucavanja sa četnicima od pravca Drine. No brigade XVI divizije su izložene jakoj neprijateljskoj vatri. Zato komandant Korpusa u ovoj situaciji, a dobio je i izveštaj da bataljoni Prvog proleterskog korpusa nisu izvršili napad na Foču i da su neprijateljske snage posele obalu Drine, došao je do ključka da je rizično da se Drina pređe između Foče i Bastasa. U ovom momentu nije imao ni vezu sa VI proleterskom divizijom. Zato odlučuje da nastavi obrnutim tragom pete ofanzive i naređuje da XVI i XXXVI divizija pređu Sutjesku u rejonu Popova mosta. Trebalo je da se od Mrkalje, preko Dragoš sedla i Suhe gore popnu na prostor Rujevac i Vučevo i tu zanoće. Prvo je krenula Treća a potom i Peta brigada. Brigade XVI divizije, pošto se otkače od neprijatelja, takođe treba da krenu ovim pravcem. Kolone je vodio oboleli od tifusa Đuro Vojvodić, komesar koga je u stopu pratila Anica Plavšić, bolničarka, i mnogo pomogla da brže ozdravi. On je ovim putem prešao u petoj ofanzivi, ali od suprotnog pravca. Staze je dobro upamtio. U toku pokreta unosio je mnogo optimizma, a svojim

primerom podsticao mnoge iznemogle, bolesne i ranjene da izdrže.

Peta brigada prešla je gazom reku Sutješku i polako počela penjanje prema Dragoš sedlu. Već ovde naišla je na kosture, ognjišta delove opreme, porcije i zardale kašike, zarasle u visokoj travi. Bilo je tu i kostura konja i ko zna čega još ne. Penjući se prema Dragoš sedlu borci su gledali kolonu XVI divizije, koja se spuštala prema Sutjesci. Ona se povijala pod strahovitom artiljerijskom vatrom, a oblaci prašine su se dizali visoko iznad nje, no kolona se kretala brzo i žurno napred. Preko kolone bilo je naređeno da se Brigada požuri kako bi napravila mesto za jedinice koje idu iza nje i koje trpe artiljerijsku vatra. Oдавde su se lepo videli Krekovi, malo dalje Košur, pa Tjentište, još dalje Ljubin grob istorijska mesta pete ofanzive. Komesar Đuro pokazuje ta mesta borcima u koloni. Ta mesta su već postala legenda. Tu je ranjen Vrhovni komandant i poginuo junak Sava Kovačević. Ovde je ostalo mnogo hrabrih, odanih boraca i starešina, revolucionara. Sve ovo izgovoreno iz usta komesara uliva borcima novu snagu za naporan i iscrpljujući marš izgladnelih. Gore više, kuda se Brigada penjala ka Mrkalj kladama i Suhoj gori, borcima je dat kratak predah. Odmah se spuštaju umorni na zemlju. Neko sedi, neki odmah i ležu, ali blizina kostura i ognjišta ih opominje. Ima tu i nemačkih kaciga i njihovih kostura. Tu je i bezbroj potočića, koji živahno žubore probijajući se kroz suvo lišće i sitno granje. Borci su više žedni no gladni. Ovde borci Brigade gase žeđ. Voda je hladna i razgaljuje. Borci se lagano spuštaju i ležeći piju tu vodu. Potom kreću napred i na oko 100 — 200 metara čeka ih novi potok, i opet se spuštaju i piju. Neki borci se pitaju otkud ovi spasonosni potočići na ovoj visini. Tako su brigada i cela kolona uzela svežu vodu i više nije ni gladna ni žedna, borci su krepkiji i lakše se kreću. Zaustavlja se negde u rejonu Rujevca, gde je i zanočila.

Upravo u vreme kada su jedinice Korpusa izbile u rejon Vučeva i zakoračila na prostor Drugog korpusa, neprijatelj je otpočeo tzv. »durmitorsku operaciju«. Određene neprijateljske snage nastupale su ka rejonu šavnika sa namerom da Prvi i Drugi korpus nabace na Durmitor i Piv-

ske planine i da ih zajedno sa Dvanaestim korpusom okruže i unište. Hteli su da čvrsto drže pod kontrolom ovaj deo Crne Gore, koji je služio kao glavna osnovica za prodor snaga NOV-a u Srbiju. Do 15. avgusta neprijatelj je uspeo da potisne III diviziju na obalu Tare. Preko Sinjajevine ka Durmitoru napadala je nemačka I brdska divizija, koja je imala zadatak da u saradnju sa 7. SS divizijom dejstvuje na prostoru između Pive i Tare, te tako zatvori обруч oko pomenutih jedinica. Pošto je Vrhovni štab obavestio Drugi korpus o kretanju Dvanaestog korpusa i dolasku na teritoriju Crne Gore, to je i komandant Dvanaestog korpusa obavestio Štab Drugog korpusa o dolasku na sektor Pivske planine.⁸³

Nakon višednevnih pokreta, praćen od glavnih snaga SS divizije, četničkih i ustaških jedinica, Dvanaesti korpus je stigao na teritoriju Crne Gore. Do tada svi pokušaji da pređe Drinu i stupi na tie Srbije ostali su bez uspeha. Krećući se u pravcu Drugog korpusa i zadržavajući se na platonu Pivskih planina, Štab Korpusa je računao da će imati nekoliko mirnih dana. Oni su mu bili preko potrebni da odmori svoje iznurene i izgladnele jedinice, da ih nahrani i da uz pomoć Drugog korpusa zbrine veliki broj ranjenih i bolesnih, koji su u velikoj meri otežavali ne samo borbenu spremnost već i pokrete. Nadao se da će nakon ovoga u pogodnom momentu najzad uspeti da pređe, kako je to ovog puta planirano, reku Taru u rejonu Đurđevića Tare—šćepan polja i uđe u Sandžak. Ali po ko zna koji put ovaj dobro isplanirani zadatak nije bilo moguće izvršiti. Komandant Drugog korpusa Radovan Vukanović opširno je obavestio o situaciji u Crnoj Gori i Hercegovim. Rekao je da je ona vrlo teška i da je nemačka ofanziva zahvatila ne samo Crnu Goru, već i jedan deo Hercegovine. Do 12. avgusta vođene su prethodne borbe da bi potom neprijateljske jake snage sa kružne osnovice Titograd—Nikšić—Trebinje—Bileća—Gacko—Foča—Pljevlja—desna obala Lima i s. Koludre, počeo ofanzivu u rejonu šavnika sa ciljem da razbije i uništi snage NOV-a na ovom području i spreči njihov prodor u Srbiju. Vrhovni štab je ostao pri ranijoj

⁶⁶ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 91, str. 398—399.

odluci da VI divizija, Prvi i Dvanaesti korpus izvrše prodor u Srbiju, pa je Drugi korpus imao zadatak da zadržava glavne neprijateljske snage sve dok VI divizija i divizije (16. i 36.) Dvanaestog korpusa ne pređu u Srbiju.⁸⁴ Komandant Dvanaestog korpusa se na to odlučio da se sa obe divizije prebaci na prostor gde bi se brigade odmorile, sredile i odvojile od neprijatelja. Već 15. avgusta u zoru obe divizije su u pokretu od Vučeva ka s. Mratinje. Odmah prelaze reku Pivu južno od sela gazom, a odavde stazom na prostor Barnog dola, gde su se razmestile.

Peta brigada se kretala na začelju XXXVI divizije, a ispred brigada XVI divizije. Kretanje je bilo ubrzano samo kada se kolona spuštala od Rujevca i Vučeva prema Mratinju. Međutim, veliki broj ranjenika na konjima ili nosilima je mnogo usporavao ovaj pokret. Od Vučeva se spuštalo velikom strminom, put je bio dosta širok, ali su neke čete izabrale kraćicu pa su se spuštale sekući velike okuke. Valjda u težnji da što pre siđu na bistru Pivu i u njoj nađu olcrepljenje. Silazeći od Vučeva i izbijajući na Pivu nije se čuo pucanj ni od kuda. Borci su sa velikom nadom i energijom savlađivali kamenite prepreke i visinsku razliku. Nije im bilo lako jer su to mahom bili Vojvođani, naviknuti na ravnu Vojvodinu i ravni Srem, pa ipak uvereni i sa nadom uvek raspoloženi za humor, koji je i ovde prisutan. U šali se govorilo da bi lakše na skijama ili na bundevi sišli dole do Pive. Nisu ni slutili da će posle prelaska hladne Pive morati uz brdo, kako su odmah rekli, penjanje uza zid. Negde se čuje i pesma. Da li je to u 1. bataljonu u 2. ili 3. a čini se u svim bataljonima. Umesto: »Kad brigada preko Save krene«, čuje se »preko Pive pređe«. Dobro raspoloženje zahvatilo je ne samo borce, ranjenike u sanitetu, već i ove teške koje nose ili one na konjima: Brmbota, Nemanja, Zaka, Joja Grujić, Vasa Milošević i mnogi drugi — svi su oni boljeg raspoloženja. U njima raste nada da će biti izlečeni i da će se opet boriti. Nije bilo u ovom pokretu nepravilnog odnosa prema narodu. Brigada se spustila u Mratinje, a borci nisu ni pomislili da navrate u neku od kuća. Ovuda su prolazile svakoja-

⁸⁴ P. Grujić, nav. delo, 221

ke vojske, četnici najčešće. Trebalo je ostaviti utisak korektnog ponašanja i odnosa. Prvi bataljon prvi i prelazi. Iza njega ostali, ali u sredini sanitet, intendantura, radni vodovi. Borac do borca čvrsto povezani rukama, sa puškom o vratu ili ramenu onako obučeni i obuveni gaze Pivu.

I svi prelaze, svi odolevaju naletima i brzacima reke, i Brigada je za manje od jednog sata prešla na drugu stranu. Tada je otpočelo tegobno penjanje uskom stazom sa mnogobrojnim krivinama sve do vrha i platoa na Barnom dolu. Napred je intendantura, sanitet, pa onda bataljoni. Brigada je Pivu prešla za manje od jednog sata, a od reke do vrha i do platoa Barnog dola išla je nešto više od četiri časa. Poneki umorni konj okliznuo bi se, stropoštao, ali su ga još umorniji borci dizali i u mnogo slučajeva gurali. I svi tako umorni stigli su na vrh.

Neprijatelj je pratio prelazak preko Pive i pentranje do Barnog dola. Mirno je sačekao da se delovi Treće brigade, bolnica, sanitet i intendantura Pete brigade popnu na plato i onda otvorio artiljerijsku vatru. U dolinama gde su se smestili od nemačkih granata poginulo je i ranjeno više boraca i starešina. Kolona je zastala i svaki pokret je obustavljen, a nastavila kada je neprijatelj prestao da tuče artiljerijskom vatrom. Bataljoni Pete brigade ubrzali su kretanje i oko 20 časova stigli na plato. Mrak je i ne vidi se učinak neprijateljske artiljerije. Brigada se razmestila na prostoru Barnog dola, a samo njen 2. i 5. bataljon krenuli su nešto dalje i smestili se u Unač. Uveče se saznalo da su poginuli: Ivanka Adamović i Ana Čuruvija, bolničarke, Manojlo Družetić borac, Ranko Lončar kurir u Štabu Brigade. Uvek uredni, dobro obuveni i odeveni, zategnuti sa bombama oko pasa, gotovo svi pomalo kicoši, obavljali su kurir u 5. brigadi svoju tešku, odgovornu i nadasve opasnu dužnost. Bili su to okretni, snalažljivi, bistri, pouzdani i provereni borci, omladinci, skojevci i članovi Partije. Bili su hrabri i smioni, bilo da su vršili dužnost kurira u četama, bataljonima ili u brigadi. U uslovima terena i situacije, kakva je bila u istočnoj Bosni, gde je bilo zelenog kadra, četnika, legionara i raznih neprijatelja i neprijateljskih elemenata, kuriri su bili svakog momenta izloženi opasnosti od neprijateljskih zaseda i napada. Vrše-

ći svoju dužnost mnogi od njih su bili hvatani i ubijani od neprijatelja. Bili su jedina veza između četa i bataljona, bataljona i brigade i brigade i divizije i obratno. Napad naših snaga, zasede, pokret i marš u mnogom su zavisili od toga da li će na vreme ili uopšte doneti zapovest u niži štab ili komandu. Zato je bilo naređeno da se kod ovako odgovornih zadataka i nesigurnih terena, kuririma dodeljuje pratnja, najčešće desetina pa i vod. Kuriri su prenosili obaveštenja i naređenja, peške, na konju. Vršili su svoju dužnost u svako doba dana, po kiši, snegu, hladnom, vetrovitom vremenu, sunčanom, danju i noću i uvek kad je to bilo potrebno. Pratili su i štitili starešine, često vršili i obaveštajne zadatke. Uletali su u borbu i neretko sa svojim drugovima borcima vodili borbu sa neprijateljem. Prenosili su razna naređenja, ali je najteže i najopasnije bilo onda kada su iz štabova hitali na položaje da prenesu naređenja ili o premeštanju ili povlačenju jedinica iz borbe. Mnogi kuriri su na tom zadatku do bataljona ili četa ginuli ili bili ranjeni. Tako je 17. jula komandant brigade uputio kurire Đorđa Stepanovića, Milenka Jankovića i Adama Onhausu da prenesu naređenje bataljonima da se izvuku iz poluokruženja prema Vrelu i Pandurima. Na tom putu do jedinica poginuli su Stepanović i Janković a kurir Onhaus je bio ranjen. Kuriri Cveja Klinčarević i Marko Jovičić bili su ranjeni na Raševu. Proko Kozica kod Teočaka, a Ranko Lončar, kurir brigade poginuo je 15. 8. na Baranom dolu. Kuriri Simo Vojinović, Slavko Đorđević, Vasa Ristivojević, Živko šupica, Petar Radivojević, Mile Glumac, Đorđe Gvoka, Đuro Cetina i mnogi drugi, istakli su se izuzetnom hrabrošću i snalažljivošću. Među mnogobrojnim kuririma brigade isticao se Svetožar Stojanović Švrca. Kuriri su kasnije u brigadi postajali deseteri i najčešće vojni rukovodioci. Petar Stanić, Mile Glumac i drugi u istočnoj Bosni, a kasnije u Srbiji i u Sremu bili su nezamenljivi prenosioci obaveštenja i naređenja viših komandi. Među istaknutim kuririma bile su i žene. Matijević Živka — lepuškasta devojka, nikad nije htela da bude bolničarka. Želela je i ostala borac. Hrabra, bezkompromisna sa svojom mauzerkom, vešto je gađala neprijateljske vojnike. Posebno se istakla u borbi na Debelom brdu. Gotovo pro-

tiv svoje volje postala je kurir i tu dužnost je obavljala na najbolji mogući način. U Sremu se pojavila Smilja Obradović, koja gotovo nije znala za strah. Bila je nezamenljiv kurir 4. bataljona. Bilo je još takvih kurira u brigadi pa i onda kada je u brigadu stigla nova tehnika veze, telefoni, pa i radio-stanice. Kuriri su i tada ostali nezamenljivi prenosioci naređenja, naročito u završnim operacijama. Vezisti tada nisu uspevali da stignu jedinice i uspostave vezu, ali su kuriri uvek umeli da u pravo vreme nađu jedinice i prenesu naređenja. Tako je to bilo sve dok neprijatelj nije kapitulirao. Ranjeni su: Grozdana Konjević, Savka Krstić, Miroslav Mrđenov, Ljubica Katić svi iz intendanture Pete brigade i Mila Prodanović bolničarka, te Stevan Živković iz Čerevića, borac.

Navešćemo neke od tih drugarica koje su tako odano i samopregorno izvršavale svoje obaveze bolničarki u vodovima, četama ili u sanitetu Brigade. Pre svega Danica Prlja, Marica Jevtić, Sofija Stanković, Darinka Badanjac, Ivanka Kovinčić, Jovanka Lisulov, Anica Melenlijević, Sofija Ranisavljević, Cveta Stanojević, Jelena Milikić, Anica Plavšić, Senka Janković, Cveta Prodanović, Draginja Medic, Izeta Halilović, Vekija Ismić, Ljubica Stevančev, Planinka Đurković, Milena Bulj, Ana Grebner, Ljubica Skorupan, Slavica Slavujević, Dragica Mihajlović, Branka Pavlič, Vukica Marinković, Spasenija Petrović, Radica Čojčić, Dragica Ljubinković, Radoika Aleksić, Vida Bekut, Dušanka Đukić, Nata Žutić, Milica Dragojević, Zagorka Ilić, Stana Šojić, Mara Vokić, Mara Kosanović, Dragica Mudrinić, Dara Kovačević, Anica Bajić, Živka Vitomirović, Dragica Ilić, Savka Labudović, Vera Azarić, Saveta Vođević, Rajka Bertok, Ljubica Vesić, Ivanka Adamović, Ana Čuruvija i mnoge druge za koje da bismo ih istakli nedostaju podaci. Posebno mesto ovih drugarica je u njihovoj političkoj i partijskoj odgovornosti na mestu rukovodilaca. To su da pomenemo samo neke: Jela Danić i Anka Matić, pomoćnici komesara čete, zatim komesari četa i pol. delegati Milica Gleda, Dara Agbaba, Olga Rakić, Vuka Šćepanović, Leposava Jović, Milica Tanasić, Ljubica Miladinović, Jovanka Jeftić, Nada Borojević, Nada Bikić, Olgica Joksimović. Najviše je ovih devojaka bilo na dužnostima rukovodioca

SKOJ-a. Tako su: Ranka Božović, Natalija Agbaba i na kraju Leposava Jović bile sekretari SKOJ-a Brigade. U bataljonima i četama bilo ih je još više, te navodimo samo neke od njih: Mila Prodanović, Vojka Milatović, Ružica Obradović, Slavica Kruljac, Pava Atanacković i Nata Atanacković te Nada Vučetić. Na Barnom dolu ranjene su drugarice, koje su radile u krojačkoj radionici u intendanturi, a ranije su bile ranjene ili ginule drugarice na dužnostima u radnim vodovima, u intendanturi i na raznim tzv. pomoćnim dužnostima.

One su vredno radile i obavljale svoje dužnosti sa mnogo odgovornosti i znanje. Često su bile izložene teškoćama koje je podnosila Brigada. Grozda Konjević i njene drugarice bile su ranjene nakon mukotrpnog penjanja posle prelaska r. Pive. Taman da se odmore, morale su u sanitet. Nekoliko drugarica želelo je da ostanu borci, a među njima su se naročito istakle Danica Priča, komandir voda, koja je u jurišu na esesovske položaje poginula kod Obršina. Branka Matijević i Smilja Obradović ostale su hrabri borci i vrsni i odvažni kuriri. I kasnije, posle prelaska u Srbiju, mnoge drugarice istakle su se u stroju brigade, bilo da su vršile dužnosti bolničarki, radnika pri Štabu Brigade ili pol. rukovodilaca. Tako je Ljubica Koturović uspela da se uzdigne na mesto pom. komesara bataljona. Istog dana ranjeni su Rade Đukić komandir čete, Ljubica Ristić bolničarka i desetar Lazar Ćirić. Bio je to dan velikog stradanja naših drugarica. Od četvoro poginulih dve su bile devojke a od osmoro ranjenih čak pet su bile drugarice.

Kako su samo ove naše devojke: borci, bolničarke, delegati vodova, pomoćnici i komesari četa, mlađe i starije, savlađivale teške i nemoguće staze i putiće! Koliko je u njima bilo energije kad su u pokretu pomagala ranjenim, bolesnim, vodile i pomagale starije i iznemogle borce. Pomagale su borcima da nose puške, puškomitraljescima puškomitraljeze, previjale ranjene, pomagale u nošenju teških ranjenika! U kom ratu u istoriji su žene više doprinele? U opasnom i teškom poslu one su mnogo patile, stradale, ginule i bile ranjavane, ali poštovane i voljene od svojih drugova, koji su se često trudili da im pomognu, da ih poštede i zaštite kad god je to bilo moguće.

Treća brigada, koja je prva izašla na Barni dol, imala je više izbačenih iz stroja. Između ostalih, poginuo je načelnik Štaba Brigade, a teško ranjen komesar 4. bataljona. Tako su obe brigade XXXVI divizije došle na ovaj krševiti i kameniti teren, oskudan ne samo hranom nego i vodom, a hrane u zalihi je ponestajalo kod svih jedinica. Ovde na ovom terenu nije se imalo odakle ni uzeti, a naređenja su bila stroga. Čak ni intendanti brigada nisu smeli uzimati hranu od stanovnika ovih siromašnih sela. U očekivanju savezničkih pošiljki, borci su bili sve gladniji, hrana nije stizala, a komandant Korpusa je u više navrata izveštavao Vrhovni štab o stanju u Korpusu i molio za pošiljke hrane. Prema njegovom izveštaju, samo u toku 15. avgusta od gladi je umrlo sedam boraca. Korpus više nije bio sposoban za nove napore.

Peta brigada nije imala umrlih od gladi, ali je zato imala priličan broj jako iznemoglih, onemoćalih starijih boraca, koji su sa velikom mukom podnosili svakodnevno maršovanje. Kod jednog broja pojavila se apatija i nije ih interesovalo šta se oko njih dešava. Izgledalo je kao da bi najrađe legli bilo gde, tu zaspali. Takvi su najčešće bežali iz kolone i komesarima i članovima Partije bilo je teško da ih ubede da istraju. Trebalo ih je gurati, ponekad staviti na konje, angažovati desetinu da ih štiti kako ne bi postali plen četnika, koji su kao šakali pratili pokret jedinica.

Borcima je bio potreban ne samo odmor, već i dobra ishrana da bi dobili u snazi i bili sposobni za izvršenje novih zadataka. Da bi obezbedio prostor za sređivanje, odmor i ishranu jedinica i mesto za prijem savezničkih pošiljki, Štab Dvanaestog korpusa je naredio 16. avgusta XXXVI diviziji da zatvori pravce od Mratinja i Krstac—Pivski manastir, a XVI divizija od pravca Kruševo—Šćpan polje—Uzlup. Svi nepokretni ranjenici, invalidi, iznemogli i bolesnici da se prikupe do 22 časa istog dana, kada treba da budu dovedeni u s. Nikovići, odakle će u toku sledećeg dana biti otpremljeni do aerodroma Negobude. Istim naređenjem radi rasterećenja jedinica trebalo je sve teže naoružanje, jedan deo protivtenkovskih pušaka, teških mitraljeza i sve oštećeno oružje prikupiti i predati komandi mesta u selu Trsa. Naređeno je i da se u brigadama ras-

formira po jedan bataljon i da se svu suvišno i oštećeno oružje preda Narodnooslobodilačkom odboru u Jasikovcu. Sve ovo je i sprovedeno. Prema naređenju Štaba XXXVI divizije, Peta brigada je sa jednim bataljonom zatvorila pravac Plužine—Krstac—Barni dol, a 3. brigada sa dva bataljona pravac od Mratinja. U toku 16. avgusta bataljoni 3. brigade uspešno su odbili napad delova 7. SS divizije. Bataljon Pete brigade nije u toku ovoga dana imao dodira sa neprijateljem; ostali bataljoni Treće i Pete brigade su se odmarali po sunčanom i toplom vremenu. U prisustvu članova štabova brigada održane su konferencije po bataljonima, na kojima je ukazano na trenutnu situaciju Korpusa, na odnos prema narodu. U Petoj brigadi toga dana našao se i komandant Divizije Radoslav Jović. Govorio je o teškoćama u Diviziji i podvukao odgovornost starešina za stanje i disciplinu u svojim jedinicama. Ukazao je da sve starešine moraju da se založe da bi se spasli umorni i iscrpljeni borci, naročito oni stariji, jer je njima u ovim pokretima najteže. Svojim primerom starešine moraju svakog momenta da pomažu onemoćalim i bolesnim. Međutim, svi moraju shvatiti da su deo jednog kolektiva, jedne kolone i zadatka koji bez pogovora moraju izvršavati. Komandant 1. bataljona Branko Jović Sepika priredio je ručak za sve učesnike razgovora. Zalutao je neki konj i našao se u kazanima ovog bataljona. Svi su dobili za ručak konjsko meso, a ugošćen je komandant Divizije i štabovi bataljona. Bila su tu prisutna sada četiri štaba. Jedan, i to 2. bataljon je ovoga dana bio rasformiran. To je bataljon koji je prilikom formiranja u Petu brigadu došao iz Druge. Imao je dobre, vredne, hrabre i iskusne rukovodioce i pokazao se u svim borbama koje je vodio u sastavu Brigade. U nekim kao kod Gračanice, Zovika i Bilalića naročito se istakao. No u borbama i čestim pokretima ostao je brojno najmanji. Izgubio je i najviše kadra. Zato je doneta odluka da se rasformira ovaj bataljon, a ljudstvo i starešine, radni vod podeljeni su po ostalim bataljonima. Istovremeno izdvojeni su u svim bataljonima oni borci koji su najviše bili iznemogli i upućeni da zajedno sa ranjenicima pođu za Negobude.

I sledeći dan Peta brigada je iskoristila za odmor i sređivanje. Održani su kratki sastanci partijskih čelija i aktiva SKOJ-a. Borci su pronašli sneg, pravili snežne grude i tako gasili žeđ. Ovde je snega bilo dovoljno, naslaganog u stogove kao u mnogim našim krajevima što se slaže seno. Predviđanja da neprijatelj neće napasti na ovom prostoru nisu se ostvarila. On je znao da su snage Dvanaestog korpusa izmorene u borbama, maršem i gladovanjem i zato je težio da ne prekine borbeni kontakt sa njima. Nadao se da će mu se ukazati pogodna prilika da ih okruži i uništi. Usled pogoršane situacije na frontu Treće divizije i izbijanja neprijatelja do Negobuđa, otpala je mogućnost da se ranjenici i bolesnici sa privremenog aerodroma prebace u Italiju. Oko 600 ranjenika iz Dvanaestog korpusa bilo je već prikupljeno i krenulo u pravcu aerodroma. Moralo se odustati, pa je naredeno da se borci, ranjenici i bolesnici odmah vrate u sanitet ili jedinice, a nepokretni ranjenici i bolesnici sklone na sigurno mesto.

Štab Drugog korpusa, znajući za situaciju kod Dvanaestog i mnogo ranjenika, a imao je i više svojih, odlučio je da u kratkom roku osposobi za sletanje savezničkih aviona plato kod Donje Brezne. Štab Dvanaestog korpusa je naredio da se teški ranjenici odmah sklone na sigurno mesto, a oni koji su bili lakši da se povrate u svoje jedinice. Za to vreme počeo je rad na osposobljavanju aerodroma, a jedinicama Drugog korpusa naredeno je da vode upornu borbu na liniji Pivska planina—Durmitor—Javorje.

Štab Dvanaestog korpusa je razmotrio sve varijante za prelazak u Srbiju. Za I proleterskom bilo je nemoguće, jer su 14. puk 7. SS i 2. puk »Branderburg« prodirali od Pljevalja prema s. Đurđevića Tara. Sa ovim snagama povezale su se i ostale jedinice 7. SS, koje su od pravca Mratinja i Vučeva—Mratinja vršile pritisak na Korpus. Put za Srbiju preko Šavnika, Kolašina i na Kopaonik bio je vrlo dug i iscrpljujući. Najpovoljniji po mišljenju Štaba Korpusa bio je pravac sa naslonom na hercegovačke jedinice preko Golije, istočne Hercegovine, i istočne Bosne prema Drini. Prethodno je trebalo evakuisati teške ranjenike. Sledećeg dana Korpus i III divizija vodili su borbe upravo radi ranjenika i bolesnika. U duhu ovih zamisli Korpus

vezani za svoju opremu! Zatim, izvesne procene — privremene — oblika vojne organizacije i buduće borbe! Prolazne i privremene, to je tačno — ali možda neophodne kao stupnjevi u »aktiviranju« jasnih zaključaka. Ove greške nisu uporedive sa osnovnom pogreškom.]

*

Babić Kula

Non, camarade Terzić! Il n'est pas question de «philosophie»! Sans philosophie, c'est à dire appreciation et ime vue générale et théorique, il n'y a pas d'action coordonnée et efficace. C'est la théorie de la guerre. Sans elle il n'y a pas d'opérations succès — il n'y a pas d'opérations du tout. Vous avez aussi votre philosophie: elle se réduit à la nomenclature militaire.

[Ne, družo Terziću! Nije u pitanju »filozofija«! Bez filozofije, što će reći bez procene i opšteg i teorijskog viđenja nema usklađene i uspešne akcije. To je teorija rata. Bez nje nema uspešnih operacija — nema nikakvih operacija. Vi takođe imate svoju filozofiju: ona se svodi na nomenklaturu vojničkih reči.]

»Između izgubljene čuke i pobede u Africi«, treba naći pravo gledište, koje neće biti ni uski pesimizam, ni bezgranični, rasplnuti optimizam — a vodeći računa o činjenici naše vrednosti, naše uloge, našeg opstanka. Mi smo zaslužili da živimo i da se ne svedemo na »reperkusiju«.

Iz *Dnevnika*

Iz Džimrije — pošao 23. juna u podne; u Kusače — došao 24. juna u zoru; pad Han-Pijeska — 24. juna u 14 sati; pad Srebrenice — 26. juna u zoru; pad Vlasenice — 26. juna u zoni; pad Bratunca — 26. juna posle podne; pad Drinjače — 27. juna u 18 sati.

Iz *Beležnice*

23. VI Džimrije [140]

Je suis devenu hargneux. Il y a de quoi! Face à cet égoïsme glouton.

[Postao sam džangrizalo — nabusit! Ima i zbog čega! U sučeljavanju sa tom alapljivom sebičnošću.]

Živeo sam u izobilju i svesno sam prebrodio zakeranje. A oni primitivni koji uživaju sad — ne osećaju, zahtevaju, ne pri-

[140] Selo jugoistočno od Han Pijeska. — *Prim. M. V.*

sa terena, pomoćnik komesara Muharem Junuzović, politički radnik pri Štabu Brigade.

U 4. bataljonu: komandant Svetozar Ninković Cveja, do tada komandir čete u Trećoj brigadi, zamenik komandanta Branko Lazović, do tada komandir čete, komesar Nikola Mravić, do tada na istoj dužnosti u 1. bataljonu. Pomoćnik komesara Risto Aleksić, politički radnik iz Crne Gore.

U 5. bataljonu: komandant Sava Stanić, zamenik komandanta Zdravko Mirčetić Ciga, komesar Stevan Čoso i pomoćnik komesara Nemanja Stanisavljević.

Na raspoloženju pri Štabu Brigade bili su ovi bataljonski rukovodioci: Vukašin Bivolarević Volf i Života Kokar, komandanti bataljona; Mile Belić i Savo Popov, komesari bataljona i Vasa Kuzmanović Kremen pomoćnik komesara bataljona.

Za načelnika Štaba Brigade postavljen je Branko Krnjaja, a za komesara Esad Cerić. Za pomoćnika komesara Brigade došao je Mutimir Popović Buda, za referenta saniteta Marica Jeftić, a za njenog zamenika Draginja Badanjac. Šef obaveštajne službe postao je Arsa Kovačević Aka, a rukovodioc OZN-e u Brigadi Rade Konjević.

U komandama četa izvršena su postavljenja i popunjena upražnjena mesta. Još u toku pokreta, kako je to pre prelaska ceste Foča—Kalinovik Štab XXXVI divizije naredio, štabovi, brigada moraju neodložno da izvrše popunu nižeg starešinskog kadra u četama i vodovima.

U toku 20. avgusta i sledećeg dana sve jedinice su bile bez dodira sa neprijateljem. Povremena artiljerijska i minobacačka vatra čula se od pravca Negobuđa. Ukazivala je da se tamo vode žestoke borbe. Upravo tih dana na frontu Treće divizije, nemačka 1. brdska divizija usmerila je svoje napade u pravcu šavnika. Istovremeno 14. puk 7. SS divizije i puk 24. bugarske divizije spojili su se kod Negobuđa. Treća divizija, vodeći ogorčene borbe, zatvarala je pravac Boan—Šavnik i Donja Brezna i Negobuđe—Šavnik. Na frontu XII korpusa situacija se toga dana znatno izmenila, jer su delovi 7. SS divizije prešli r. Pivu kod Šćepan polja i r. Taru kod Lever Tare. Potom su napali isturene delove XVI divizije, pa je u toku dana vodeća borba na liniji Kneževići—Bobetin vrh, gde je neprija-

telj zadržan. Istog dana on je prešao Taru i na odseku Šćepan polje—Uzlup i ovladao prostorom Donje Crkvine. Neke njegove jedinice sišle su sa Vučeva i izbile u Mratinje. Ocenjujući da neprijatelj teži da napadne sa svih strana na jedinice Korpusa, komandant Korpusa angažuje svoje jedinice da protivnapadom u pravcu Donjih Crkvi- na olakšaju sopstvenu situaciju. Očito da se ovoga dana i kod III divizije i Dvanaestog korpusa situacija znatno pogoršala. Pretila je opasnost da ranjenici i bolesnici ne mogu biti evakuisani sa aerodroma u Donjoj Brezni, koji je upravo bio pred završetkom. Prodor neprijatelja od Šavnika prema aerodromu bio je opasniji jer su njegovi prednji delovi bili već doprli na oko 20 km od aerodroma. Istovremeno i pritisak od Pivske planine bio je vrlo jak, a naročito prodor od Mratinja prema kanjonu Pive. Ukoliko bi neprijatelj uspeo, brigade Korpusa bile bi odsečene od aerodroma i nabačene u kanjon Pive ili ka Durmitoru. Planirani napad XVI divizije počeo je u 5 časova ujutru. Neprijatelj je bio delimično potisnut, ali je njegov pritisak bilo teško izdržati. Ni zemljišni uslovi nisu pogodovali niti išli u prilog jedinicama XVI divizije. Ispresecano planinsko zemljište sa strminama i dubokim kanjonima r. Pive i Sušice nisu omogućivali nikakav manevar, pa su se jedinice ponegde morale boriti i frontalno. Ova borba sa jakim, odmornim neprijateljem još je više iscrpljivala. Pored toga što je Štab Korpusa imao u vidu na prvom mestu zadatak prelaska u Srbiju, bio je opterećen zadatkom da sačuva teške ranjenike i mnoštvo iznemoglih i bolesnih. Tu se može naći i odgovor na pitanje zašto se Korpus stalno povlači, pa i onda kada je iza ili ispred sebe imao slabije neprijateljske snage. U pitanju su bili mnogo ranjenika i bolesnika, koje je trebalo spasavati. Zato upuštanje u odlučujuće i frontalne borbe nije ni u jednoj prilici dolazilo u obzir. Tako i sada, imajući u vidu da omogućiti ranjenicima odlazak u Italiju, Štab Korpusa je doneo u dogovoru sa komandantom Drugog korpusa odluku da XVI i XXXVI diviziju izvuče iz borbe i da krenu sa ranjenicima i bolesnicima bliže r. Pivi do blizu aerodroma, odakle da obezbeđuju evakuaciju ranjenika.

Šesta proleterska je ostavljena da zadrži neprijatelja i ne dozvoli mu prelazak r. Pive, a potom iskoristi mogućnost da se prebaci u Sandžak. Ovdje kod G. i D. Unača susreli su se borci Pete brigade i VI divizije. Dirljiv je bio susret Ličana poznanika iz sela, rođaka. Borci 3. čete 1. bataljona, u kojoj su bili gotovo svi Ličani doseljenici iz Banata imali su mnogo toga reći. Tako je u tim razgovorima došlo do kidanja i gubljenja veze sa Petom brigadom, pa su se neki kao Pavlica Dautović i drugi priključili VI diviziji.

Ukrcavanje ranjenika u savezničke transportne avione na aerodromu kod Donje Brezne, 22. avgusta 1944.

Peta brigada je ujutru 21. avgusta prešla preko visećeg mosta na Pivi, blizu Pivskog manastira, i nastavila dalje tokom rečice Komarnice do s. Seljani. Tu se za kratko odmorila, a potom produžila do s. Miljković, gde je već bio njen 3. bataljon sa prikupljenim ranjenicima i bolesnicima spreman da pođe do aerodroma Brezne. Po naređenju Štaba Brigade ove ranjenike na nosilima i konjima pratila je jedna kombinovana četa sa komesarom 4. bataljona Nikolom Mraovićem Učom do aerodroma D. Brezna

već u toku noći. Transport je krenuo oko pola noći, vođen dobrim i snalažljivim vodičem. U zoru 22. avgusta ovaj transport stigao je u rejon aerodroma krećući se u toku noći u potpunom mraku, ravničarskim zemljištem, sa mnogo stamenih izniklih iz zemlje gromada kamena. Samo zahvaljujući dobrom vodiču pokret je prošao bez posledica i bez lutanja. Stigavši u blizinu privremenog aerodroma, ovaj transport ranjenika našao se među ranjenicima VI proleterske i XVI divizije. Jutro je bilo sveže i ranjenici su odmah primili hranu. Ovde je bilo mnogo Talijana sa velikim ruksacima i mnoštvo ranjenika iz Drugog korpusa. Svi su oni očekivali dolazak aviona koji su najavljeni za ovaj dan.

Oko 10 časova pojavili su se najpre saveznički lovci nadlećući u širokom luku privremeni aerodrom. Na aerodromu je počelo užurbano kretanje nekolicine savezničkih oficira i vojnika (oni su se nalazili pri Štabu Drugog korpusa i vršili organizaciju prihvata aviona) što je bio znak da dolaze i transportni avioni. Prvi od njih spustio se negde oko 10,15 časova. Odmah je počelo ukrcavanje ranjenika u ovaj i sledeće koji su se ubrzo spustili na aerodrom. Ranjenici Pete brigade uneti su među prvima zahvaljujući pomoći bolničarki VI proleterske divizije, koje su se tu našle sa ranjenicima svoje divizije. Celo prepodne u toku 22. avgusta na aerodrom su sletali saveznički transportni avioni, a lovci koji su im bili a pratnji neprestano su kružili iznad aerodroma. Transportni avioni donosili su hranu i opremu iz baze u Italiji a odnosili ranjene, bolesne i iznemogle. Toga dana je prebačeno 1.059 ranjenih i bolesnih, od kojih više od 600 ranjenika iz Dvanaestog korpusa.⁸⁶ Evakuacija svih ranjenika sa aerodroma završena je posle podne 22. avgusta. Dok su saveznički avioni vršili evakuaciju, a lovci kružili i vršili obezbeđenje, nekoliko neprijateljskih aviona nadletalo je položaje III i VI divizije, koje je moglo da se prati od aerodroma Brezne, bacajući svežnjeve bombi i tukući iz mitraljeza. Nešto od opreme koja je toga dana stigla primila je i Peta brigada. Bilo je tu ruskog oružja, odela i cipela. Dole se vršila evakuacija, Peta brigada je obezbeđivala na svom pravcu, a

" Zbornik NOR, tom IV, knj. 29, dok. 19, str. 73.

neki bataljoni su se odmarali. Neko je dao predlog pa je odigrana i fudbalska utakmica. Čula se pesma. Ranjenici su opremljeni u Italiju, a to je za Dvanaesti korpus bilo veliko rasterećenje i još jedna pobeda nad neprijateljem, jer je oslobođen fizički iscrpljujućih napora. Već sledećeg dana Dvanaesti korpus, iako umoran i neoporavljen potpuno, sada mnogo pokretniji pošao je preko gole i delom samo pokrivene Golije za istočnu Hercegovinu. To je bio pravac za koji se Štab Korpusa odlučio kao pravac na putu za Srbiju. Naime, 22. avgusta Vrhovni štab je Štabu Dvanaestog korpusa uputio depešu kojom ga obaveštava da je put preko Matešev i vrlo dug i da vodi u susret neprijatelju. Kako Korpus još nije za to spreman, najbolje je da manevrom preko Golije i u pravcu istočne Hercegovine stigne do istočne Bosne i tamo pređe Drinu. Štab Korpusa je i inače više bio naklonjen ovom pravcu pa je tako i odlučio. Pri tome je računao na pomoć XXIX divizije kroz Hercegovinu i Trećeg korpusa kroz istočnu Bosnu. U vezi sa ovom odlukom Štaba Korpusa njegove divizije su već 23. avgusta prešle preko Golije u istočnu Hercegovinu.

šesnaesta divizija stigla je u rejon Kazanci—Zagrade—Vratkovići i Orlina. Istovremeno, XXXVI divizija, koja je išla iza XVI-te, došla je na prostor Krstac, Čarađe, dok se Treća brigada smestila u s. Krstac, Peta brigada je nastavila do Čarađe i tu se razmestila. Pokret je protekao bez velikih poteškoća i u dobroj disciplini. Izvršen je bez dodira sa neprijateljem, po lepom sunčanom danu i borci su nakon dobrog obroka bili vrlo žedni pa su u ovim avgustovskim danima žeđ teško podnosili. Tako i ovoga dana, a na Goliji je bio tek poneki izvor. Kod s. Višnjica došla kolona je naišla na vodu u jednoj poprilično velikoj uzidanoj cisterni, ali ona je bila mutna i veoma prljava. Pa ipak nije smetalo ožednelim borcima da je piju. Posle strogog naređenja komandanta Brigade, ovde je postavljena straža, jer uzimanje ove vode mogla je da se štetno odrazi na zdravlje boraca. Pomogle su bolničarke koje su u svojim čuturicama imale vodu. U s. Čarađe Brigada je prenoćila, a jedinice su prespavale na otvorenom polju u voćnjacima. Pa ipak, u toku noći nisu dirali plodna stabla krušaka i drugog voća. Sledećeg dana Brigada je u koloni

XXXVI divizije izvela pokret do s. Kazanci i Zagrade. Ovde se privremeno zadržala i pripremila za prelazak ceste Gacko—Nikšić. Već oko 19 časova nastavlja pokret i bez dodira sa neprijateljem prelazi cestu. Potom je kod Stepena prešla put Avtovac—Bileća, i daje nastavila korpusnim tragom. U rejon Zelena Ubla stiže 25. avgusta oko 14 časova. Odavde iz Hercegovine oglasio se i poneki metak u čast oslobođenja Rumunije. Optimizam je provejavao u celoj Brigadi. Nekoliko boraca iz Dalmacije želelo je da se odavde upute u dalmatinske svoje ranije brigade. Udovoljeno im je, pa se Tihomir Oreb komesar čete i nekoliko boraca sa suzama oprostilo od svojih drugova iz Pete brigade uz obećanje, da se nađu posle rata.

U toku marša 25. avgusta, umoran, sklonio se pored staze komandant 4. bataljona Sava Nastić Pusula i zaspao. Kada je kolona krenula, nije se probudio, ostao je i tek ujutru se probudio. Uhvatio je vezu sa hercegovačkim jedinicama i tamo ostao. Dešavalo se to da borci tako zaspe, ostanu i izgube trag Brigade te neki od njih postanu plen četnika. Starešine vojne i političke nisu bili imuni na umor i iscrpljenost. Samo visoka svest i velika odgovornost da su im povereni borci za koje odgovaraju sprečavala ih je da ne klonu i da izdrže nadčovečanske napore.

U toku pokreta Brigada je prešla oko 30 km po tamnoj noći i krašom ispresecanom zemljištu, pa je put bio vrlo naporan. Dobila je zasluženi odmor i vreme da se skuva jedan obrok hrane. Ovde je Štab Brigade obavešten o situaciji i o neprijateljskim snagama u ovom delu Hercegovine.⁸⁷ Tako je u Nevesinju neprijatelj imao dve čete 369. legionarske divizije, oko 200 ustaša, četiri topa i dva bacača. U okolnim selima mogao je da računa na 250 četnika Nevesinjske četničke brigade. U Gackom se nalazila stalna posada od oko 400 četnika, a u kuli Fazlagića do 400 ustaša 3. bojne 9. posadnog zdruga. Prema izveštaju Jeda-naeste hercegovačke brigade u Gacku su Nemci imali pet topova, dva tenka i oko 200—300 kamiona. Procenjujući da ove neprijateljske snage mogu stupiti u akciju i da se mogu naći ispred pravca kretanja korpusnih jedinica,

⁸⁷ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 28, dok. 88, str.. 377—378.

štab Korpusa se odlučio da zadrži jedan dan na odmoru svoje jedinice, jer je očekivao savezničke pošiljke, i već sledećeg dana nastavi pokret do prostora gde je nameravao da se dobro odmori pre prodora u Srbiju. Dobro je što se tu našla XXIX divizija, koja je prihvatila borbu sa neprijateljem i na taj način Korpusu omogućila odmor južno od ceste Gacko—Nevesinje. Ova divizija je primila oko 250 premorenih i iscrpljenih bolesnika i nešto ranjenika i smestila ih u svoju bolnicu." Ovoga dana Štab Korpusa primio je od Vrhovnog štaba sledeću depešu: »Javljajte mi svakog dana koliko aviona hrane i drugog ste primili prethodno veće. Ja ću se lično brinuti da dobijete potrebno. Tito«. ⁸⁹ Za ovo su borci Pete brigade saznali kada je Brigada 27. avgusta prolazila pored Štaba Korpusa na putu da pređe cestu Gacko—Nevesinje. Ova vest je unela radost, optimizam, posebna briga Vrhovnog komandanta delovala je ohrabrujuće i pojačala veru boraca i starešina u uspešan završetak ovog iscrpljujućeg marša. Već 26. avgusta Korpus dalje nastavlja pokret u dve kolone. Naređeno je da se svakih 50 minuta daje odmor od 10 minuta i kako bi se prikupili zaostali borci. Trideset šesta divizija iz rejonu Zeleni Ubli oko 9 časova krenula je pravcem Jelovac do—Razmući—Konjska vlaka—Šipčano. Na tom prostoru se razmestila. Po dolasku u Šipčano i pošto su se bataljoni razmestili, dat je kratak odmor, a potom se prešlo na sređivanje jedinica, na smotru i pregled oružja. Bilo je to odmah iza kratkog odmora i obilnog ručka, kao i uvek bez hleba, ali je supa bila sa dosta jagnječeg mesa, malo posoljena i vrlo ukusna. Nakon dužeg vremena borci su pojeli ukusnu hranu. Kod starijih ljudi meštana, koji su starešine Brigade zvali da ih pogoste i porazgovaraju, bilo je mnogo priče. Ovo su sve bili simpatizeri NOV-a, a njihovi sinovi borci hercegovačkih brigada. Oni su bili vrlo zadovoljni ponašanjem boraca vojvodanskih brigada. Našim bolničarkama je omogućeno da operu rublje i zavoje. Nekako u ovo vreme radio je objavio da je pod pritiskom

⁸⁸ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 28. dok. 112, str. 447.

⁸⁹ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 28, dok. 89, str. 380—381.

Crvene armije kapitulirala Rumunija. Veseiju nije bilo kraja.

Udaljeni od Vojvodine, borci Dvanaestog korpusa pripremali su se za novi pokret. Jedno zbog zadatka koji je *stajao pred njima*, a drugo zbog vrlo ozbiljne opasnosti od nagomilavanja snaga neprijatelja, trebalo je što pre preći cestu Gacko—Nevesinje, pre nego što je neprijatelj zaposedne. Obe divizije krenule su na marš 27. avgusta oko 12 časova, odvojenim pravcima, jer je trebalo brzo preći cestu, a niz pravaca koji izvode prema Borcu pružaju mogućnost divizijama da se kreću odvojeno. Na taj način je i pokret ubrzan. Nakon smotre Divizije izrekao je nekoliko

V korpusnoj koloni kroz istočni i JTerce i<minu, avgnu 1944.

reči komesar Divizije, da je pokret vrlo dug, da treba preći cestu Gacko—Nevesinje gde možemo očekivati neprijatelja. Pre svega četničke grupe, koje će pratiti zaštitnice naših jedinica. Zbog toga komesari jedinica moraju da se kreću na začelju svojih jedinica, i u tome da im pomognu članovi Partije i SKOJ-a, jer ni jedan borac ne sme da izostane iza kolone i tako postane plen četnika. Novi komesar Brigade Esad Cerić nalazi se u toku ovih pokreta u koloni nekog od bataljona upoznao je starešine, ali i borce,

podsticao iznemogle da istraju, izgadnede da trpe, unosio je optimizam u skoro bolje kamo smo krenuli. Borci su mu verovali, a i komesarima bataljona i četa. Pokret je protekao u disciplini, tišini i bio je ubrzan do prelaska ceste. Pošto se pređe cesta pokret može da se nešto uspori, dolazilo je obaveštenje preko kolone. Brigade su krenule na marš oko 12 časova s tim što je Treća brigada išla na čelu, a u zaštitnici Peta krećući se pravcem šipčano—Oštara gomila—Ljeskov—Dub—Radelja. Kod grupe kuća na cesti Nevesinje—Gacko kolona je prešla drum, a odavde pored Fojnice, Domrke, man. Sv. Dimitrije, Braičevića, Bodežišta. Prilikom pokreta Treće brigade na samom drumu je razbila manje nemačke i četničke snage, a Peta brigada kod Fojnice manju četničku grupu.

Peta brigada je zanočila u rejonu s. Braičevići, a Treća u rejonu Gornje i Donje Bodežište. Ovde Brigada ostaje i u toku sledećeg dana. U 3 časa 29. avgusta ujutru u koloni XXXVI divizije Brigada nastavlja pokret od Braičevića, preko Vranjskog dola, na putu za Luke prešla tek začetu Neretvu — i nastavila preko Bubine glave do Jabuke i stigla u rejon Borča.

U toku pokreta Štab Brigade primio je naređenje Štaba korpusa da se zbog tajnosti pokreta ubuduće nigde ne pominju zvanični nazivi jedinica. Zajedničko je ime za sve jedinice »Centralni partizanski odred«. Ovo je odmah u koloni preneto svim borcima i starešinama. Kada je stigla u rejon Jabuke, dat je odmor i naređeno da se odmah kuva hrana i nastavi sa radom u Brigadi. Bataljoni su isturili manja odeljenja radi obezbeđenja. Prethodnih noći saveznici su poslali više aviona hrane pa se mogao skuvati dobar i raznovrstan obrok. Ovde na ovom prostoru, gde su nekada bila sela Borča videli su se u izrasloj travi ostaci krovova kuća i zgarišta. Tu su nekada bili stanovnici koji su podlegli ustaškoj propagandi i bili pod ustaškim uticajem. Neki drugovi iz proleterskih jedinica pričali su da je ovde blizu Zelengora, čemerno i pokazivali borcima Maglić i Volujak, a da nije daleko ni Sutjeska, koju smo nedavno prešli.

Štab Korpusa je pre marša za Srbiju nameravao da 29. i 30. avgusta dobro odmori i pripremi jedinice za marš.

Ovde na prostoru Borča, između Neretve i Sutjeske, na južnom podnožju Zelengore. Ovde su jedinice imale da prime nove pošiljke hrane, oružja i municije. Dok se hrana kuvala u kazanima i borci odmarali, izviđači su od pravca čemerna doneli vest da se neprijatelj nalazi tu negde u blizini i da patrole 7. SS divizije vršljaju po ovom prostoru. Budno oko stražara uočilo je da se u podnožju Volujka u dolini Sutjeske nalazi čitavo naselje šatora, belih i zelenih. To se jedinica 7. SS divizije ulogorila u jačini do 150 vojnika, očekujući verovatni nailazak naših snaga. Ubrzo se ovaj neprijatelj sam javio. Počeo je da tuče artiljerijom u pravcu smeštaja Pete i Treće brigade. Istina, dosta nepreciznom vatrom, ali ipak toliko da poremeti već predviđene planove i odmor brigada. Šesnaesta divizija je odmah pokrenula svoje brigade do rejona Vita Bara. Štab XXXVI divizije usmeno je naredio da se obe brigade portiere u pravcu Zelengore do rejona Vite Bare. Pokret je bio kratak, od nekoliko kilometara, i Brigade su uveče stigle na ovaj prostor. Ovde su u toku noći nadletali saveznički avioni i bacali hranu i oružje. Bačeno je više minobacača i teških mitraljeza, koji jedinicama Korpusa nisu bili potrebni u ovom momentu. Nedostajali su tovarni konji koji bi to mogli poneti, pa su ova oružja u toku noći sklonjena na skrivena mesta. Pošto su avioni bacali iz velike visine, to se mnogo hrane prosulo, šećera, brašna i riže, ali je ipak ostalo toliko da se podeli jedinicama i bude dovoljno za nekoliko narednih dana. Na žaru su te noći u svim bataljonima i četama pekli pogače. Pred Brigadom je bio dugi marš i pogače je bilo lakše nositi nego brašno.

Dok se Korpus kretao prema severu, VI proleterska divizija je neko vreme manevrisala kod Pivskih planina. Uspeo joj je 25. avgusta da kod Varde pređe u Sandžak i nakon usiljenog marša od pet dana izbije na Zlatibor i spoji se sa I proleterskom divizijom. Tako je Prvi proleterski korpus dobio očekivanu VI diviziju.

Pošto su 22. avgusta izgubili kontakt sa Dvanaestim korpusom, Nemci nisu znali ništa o njegovom daljem kretanju. Promena šifre verovatno je tome mnogo doprinela. U vezi sa šifrom treba nešto više reći. Naime, Nemci su

na neki način otkrili šifru Dvanaestog korpusa i tako bili za vreme dugog marša u toku njegovih planova i namera. Zato su uvek bili ispred korpusne jedinice ili iza nje prateći je u stopu. Dočekali su korpusne jedinice na drumu kod Miljevine, pa opet kod Vodica iako je Štab Korpusa verovao da će promenom pravca zavariti nemačku komandu. Delovi 7. SS divizije su pratili brigade i dalje, napali ih kod Vrbniče, na Sutjesci kod Vučeva i došli na reku Pivu. Nikako da se Korpus otkači od neprijatelja. Taman što se u brigadama počne da priprema hrana, borci zaspumorni, obezbeđenja su bila napadnuta nailaskom izviđačkih delova jedinica 7. SS divizije. Neprijatelj je tačno znao naše namere da Korpus treba da pređe u Srbiju, pa je svim mogućim sredstvima nastojao da ga u tome onemogući. Nemci su u toku marša 12. korpusa raspolagali šifrom kojom je Štab Korpusa svakodnevno obavestavao Vrhovni štab o stanju, namerama i pravcu kretanja korpusnih jedinica. Zato je bio u mogućnosti da sa istim snagama, uglavnom 7. SS divizije, četničkim i ustaškim snagama, koristeći kamione i druga transportna sredstva i dobre puteve, da se postavi ispred jedinica Korpusa zaposedajući jakim snagama mesta prelaza.

Pošto je šifra izmenjena oni više nisu znali za kretanje Korpusa, pa su odlučili da glavne snage 7. SS divizije upute prema Foči. Odavde bi u datom momentu mogle da se brzo postave ispred jedinica Korpusa i spreče mu prelazak. Vrhovni štab, obavešten o grupisanju neprijateljskih snaga u rejonu Miljevine, Foče i Goražda, ocenio je da je nemoguć prelazak Drine južno od Foče, obavestavajući istovremeno komandanta Korpusa da sa jedinicama pređe cestu Foča—Kalinovik te železničku prugu Sarajevo—Višegrad i cestu Sokolac—Rogatica i negde u rejonu Rogatice pređe Drinu. Ovde je trebalo da mu pomogne Treći korpus dejstvujući ofanzivno prema Majevici sa XI i XXXVIII svojom divizijom. Ovim potezom trebalo je jedinice 13. SS divizije privući na sebe i odvratiti od intervencije u pravcu Drine.

I zaista, komanda 13. SS divizije je povratila već upućene delove u pravcu Drine i orijentisala ih prema jedinicama Trećeg korpusa, što je znatno olakšalo izvršenje

zadatka Dvanaestog korpusa.⁹⁰ Pokret jedinica Dvanaestog korpusa opet se slio u jednu kolonu. Otpočeo je 30. avgusta ujutro i išao u pravcu drumu Foča—Kalinovik. Od Vite bare XXXVI divizija kretala se u prethodnici korpusne kolone pravcem Borovo brdo—Zelengora—Oštrikuk—dolina Govza—Jeleč—Poljice. Prekinula je pokret na ulazu u Zelengoru, gde su se brigade XVI divizije pripremale za pokret. Ovde je radi kraćeg odmora i podele hrane, zastala, jer se trebalo dobro pripremiti za pokret koji je bio dosta dug. Proračunato je da Divizija u toku noći pređe cestu Foča—Kalinovik. Pokret je nastavljen pravcem Konjske vode—Jeleč—s. Borje do s. Raskršće.

Peta brigada se u koloni XXXVI divizije kretala na začelju. Od Vrtla karaule brigada prolazi kroz Zelengoru, po divnom sunčanom danu, gustoj svežoj šumi stoletnih stabala. Ovde su se već nalazile brigade XVI divizije spremne za pokret. Sastali su se i razgovarali makar i za kratko, poznanici, seljani, rođaci, Vojvođani, jer su se na jednom mestu našle obe divizije i sve brigade. Opet su bili rečiti oni iz proleterskih jedinica, oni koji su ovuda prošli u petoj ofanzivi. Ispred njih je Balinovac, pa Konjske vode. Ovde se Brigada odmarala nakon borbe oko prelaska ceste Foča—Kalinovik. Usput kolona na više mesta zastaje. Borci se odmah spuštaju u tek pokošenu otavu i mirisnu travu. Mora se napred i kratak odmor se prekida. Treba što pre stići u Srbiju. Vremena za uživanje sada nema. Pokret se ubrzava i spušta se noć. U noći bez velikih poteškoća kolona stiže u rejon kod Miljevine (tamo gde se ranije nije moglo). U tišini noći otkriveno je da je neprijatelj ispred jedinica. Zato ga treba izmanevrisati. Kolona se povija i ide nešto u levo i kod Poljica pokraj Miljevine ceo Korpus prelazi cestu Foča—Kalinovik. Pošto je preputila zaštitnicu Trećoj brigadi, Peta nastavlja pokret do prostora Raskršće, gde stiže 31. avgusta oko 17 časova i smešta se u rejon Stjepan-grad i Grad Brdo (na sektor Jeleč—Borjak). Njen 3. bataljon odmah je upućen na mesto gde saveznički avioni sledeće noći treba da bace hranu, sanitetski materijal i spremu.

⁹⁰ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 28, dok. 118, str. 470—471.

Šesnaesta divizija je prešla cestu takođe kod Poljica i preko Mukinja, Jasike, Mušica stigla istoga dana na prostor Unukovići—Dragomilići. Čim je stigla na ovaj prostor Diviziju je od pravca Kalinovika napao neprijatelj. Po odobrenju Štaba Korpusa Divizija se istog dana premešta u rejon Stojkovići—Rodelj—Gurbeti ispod Jahorine.

Peta brigada, koja se odmarala u rejonu Stjepan-grad i Grad Brdo, tučena je artiljerijskom vatrom. Nije imala gubitaka jer je neprijatelj bio vrlo neprecizan. U toku dana iz pravca Varoš neprijatelj je takođe tukao, ovog puta minobacačkom vatrom, ali nije vršio ispade. Međutim, to su za njega učinili četnici. Njih oko 40 u jednoj grupi napali su patrole Pete brigade kod Dobrog polja. Nakon kratkog okršaja patrole su se bez gubitaka povukle. Nakon kraćeg odmora, već oko 16 časova krenula je Brigada u koloni XXXVI divizije u rejon Tahulići—Jamići. Tu je stigla 2. septembra u 2 časa ujutru. Treća brigada je istim pravcem stigla na prostor Kozarevići—Beštići—Račići. Nešto ranije ovde su stigle brigade XVI divizije. Tako su 2. septembar ovde provele sve brigade i jedinice Dvanaestog korpusa. One su se tako približile pruzi Sarajevo—Višegrad, koju su prema zapovesti Štaba Korpusa trebalo da pređu u toku noći. Šesnaesta divizija je krenula 2. septembra oko 12 časova, a za njom istog dana u istoj koloni XXXVI divizija. Na začelju kolone maršovala je Peta brigada, kao korpusna zaštitnica. Išlo se pravcem Tahulići—Mlječnik—Raskršće—Komar—Orahovica—Crni vrh—Komrani—Čeljadinići—Prača—Prešpica—Donja i Gornja Vinca—Vrhlazje—Brezje—Draguljevići. Pokret je bio vrlo dug i naporan. Pošto su sve jedinice prešle, Peta brigada je poslednja pregazila Praču, potom prešla cestu i prugu Sarajevo—Višegrad, bez dodira sa neprijateljem. Okršaj na pruzi imala je prethodnica kolone Druge brigade XVI divizije. Njeni bataljoni su dočekali kolone na pruzi i ispratili, pošto je ona po rasterivanju neprijateljskih snaga vršila obezbeđenje prelaska korpusne kolone. Oko 8,30 časova 3. septembra Peta brigada je stigla do s. Brezje. Tu se razmestila radi odmora i ishrane ljudstva. Treća brigada je to učinila na Podromaniji. Tako su sve korpusne jedinice u toku noći 2/3. septembra prešle prugu i prikupile

se na prostoru Budaci—s. Vrhazje—s. Mahala. Prošle su u jednom dahu više od 35 km. Očekivale su duži odmor i o-krepljenje. Međutim, svako zadržavanje pružala je moguć-nost neprijatelju da sretne ili stigne jedinice. Zato je do-neta odluka da se odmah napusti ovaj prostor i što pre pređe cestu Sarajevo—Rogatica i tako izbegne eventualni napad neprijatelja. Korpusne jedinice su brzo izvršile po-kret i već oko 18 časova prešle cestu. Trideset šesta divi-zija uspešno je vršila obezbeđenje prelaska druma. Išla je pravcem Brezje—Kramer Selo i kod Han—Rudine preš-la cestu.

Po prelasku jedinica XVI divizije, XXXVI divizija je nastavila pokret istim pravcem. Peta brigada je na čelu Di-vizije. Ona je stigla na cestu uveče 3. septembra i pošto ni-je naišla na položaje neprijatelja, postavila se levo i desno na cesti, obezbeđujući se od Sokolca i Rogatice. Po pre-lasku svih jedinica ostala je u zaštitnici Korpusa. Kreću-ći se tako na začelju iza Treće vojvodanske brigade stigla je 4. septembra do s. Blažujevići, gde se razmestila. Njen zadatak u toku dana bio je da intenzivno izvida i ispituje stanje na Drini.

Konačno je Dvanaesti korpus stigao blizu Drine. Tre-balo je još vrlo malo pa da je pređe i zakorači u Srbiju. Neprijatelj nije bio agresivan pa se očekivalo da pri pre-lasku Drine neće biti veće borbe. Međutim, svim jedinica-ma je naredeno da se dobro obezbede od pravca Sokolac—Kalinovik, odakle je mogao naići neprijatelj. Još dok se Brigada kretala u koloni, bila je kao i ostale jedinice Kor-pusa praćena vrlo jakim kišom. Po dolasku u Blažujeviće, pored odmora, trebalo je osušiti prokislu odeću. Treća brigada smestila se u s. Siljevine, a brigade XVI divizije na prostru Oprašići—Rujno Brdo—Domanovina—Grašani-ca, budno prateći pravac od Rogatice i Višegrada." Odav-de je Drina bila na dohvat ruke. No trebalo je izvršiti niz zadataka pre nego što otpočne prelazak. Trebalo je pro-naći sredstva za prelazak i ispitati drugu obalu, kao i doz-nati o pokretima neprijateljskih snaga sa one strane Dri-ne. Sam prelaz se već i nazirao. Određeno je da se pređe

kod Starog Broda i tako konačno izvrši zadatak koji je Dvanaestom korpusu postavio Vrhovni komandant. Štab Korpusa blagovremeno je doznao da su iz pravca Rogatiće i Višegrada upućeni delovi 7. SS divizije u pravcu njegovog razmeštaja. Ove snage su tu stigle pre nekoliko dana a sa njima 2. i 3. bojna 1. ustaškog stajaćeg zdruga i neke četničke jedinice." Zato komandant Korpusa donosi odluku da pre nego što neprijatelj pokrene sve svoje snage prema eventualnom mestu prelaska, odmah počne prebacivanje. Već 4. septembra posle podne štabovi obe di-

Prelazak preko Drine u rejonu Starog Broda, 5. septembra 1944.

vizije i korpusne jedinice primile su zapovest za prelazak Drine.⁵² Prelazak treba otpočeti ujutru 5. septembra kod Starog Broda. Drinu će prvo preći jedna brigada XVI divizije. Kada ona pređe na drugu obalu, obrazovaće mostobran, dobro ga obezbediti i tako omogućiti prebacivanje ostalih jedinica Korpusa. Nakon prelaska pomenutih snaga, otpočeti prebacivanje ostalih jedinica korpusa. Sa divizijskom bolnicom, sanitetom i intendanturom jedan deo Pete

i >

⁵² *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 26, str. 120.

⁵³ Arhiv VII, kut. 589, br. reg. 30/1.

brigade treba da izvrši prebacivanje negde ovoga dana posledne. Komandant XVI divizije Marko Peričin Kamenjar poslužio se lukavstvom i uspeo da obezbedi jedan veći gvozdeni čamac u koji se moglo ukrcati oko 30 boraca. Pronađena su i užad, pa su i ona prebačena s jedne na drugu obalu. Tako je ukrcavanje jedinica od po 30 boraca počelo u najboljem redu i prvi su se ubrzo prebacili na drugu obalu. Međutim, neki borci su bili isuviše nestrpljivi pa su otpočeli prelazak Drine plivajući uz čamac. No, sve se dobro završilo jer je Drina na ovom delu bila prilično mirna. Dva bataljona Pete brigade ostala su na položajima u obezbeđenju od nailaska neprijatelja. U prvo vreme kada je počeo prelazak 5. septembra ujutru, delovi 7. SS divizije, ustaške i četničke snage, jačine dva puka, počeli su žestoki napad od Rogatice u pravcu s. Ergele i Borike. Situacija je bila vrlo ozbiljna. Dok su vođene žestoke borbe u ovom rejonu, prebacivanja preko Drine je užurbano nastavljeno. U grupama od po 30 boraca do 15 časova Drinu su prešle Druga i četvrta brigada XVI. divizije i one su odmah formirale mostobran za prelazak ostalih jedinica. Za vreme dok su vođene žestoke borbe u rejonu Ergele i Borike, prelazanje preko Drine je nastavljeno. Protivnapadom Prve i Treće brigade neprijatelj je odbačen prema Rogatici. Međutim, snage 7. SS divizije koje su napadale od pravca Višegrada, posele su trig. 654. i k. 470. na Panosu sa druge strane, na desnoj obali Drine. Odlučnim napadom Druge i četvrte brigade koje su bile na mostobranu ove snage skinute su sa Panosa i naterane na povlačenje prema Višegradu. Iza 4. brigade prebacile su se dva bataljona, intendantura, sanitet Pete brigade sa divizijskom bolnicom. Zatim je na prelaz došla Prva brigada i, na kraju, sa Trećom brigadom Drinu su prešla i dva bataljona Pete brigade, koji su do tada bili na položajima iznad s. Blažujevići, u obezbeđenju prelaza, ali nisu imali većih borbi.

Tako su forsiranje Drine od strane jedinica Dvanaestog korpusa i prelazak u Srbiju završeni 6. septembra oko 12 časova. Nakon jednomesečnog iscrpljujućeg i neprekidnog marša, dugog više od 800 km, započetog u noći 4/5. avgusta, uspešno su okončani. Vrhovni komandant je depešom od 7. septembra pohvalio Dvanaesti korpus za ovaj veliki uspeh. U depeši je zapisano:

Za primernu upornost i junaštvo pri izvršavanju zadataka i šestomesečnih neprekidnih borbi sa okupatorom i domaćim izdajnicima, izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima Dvanaestog korpusa, na čelu sa komandantom generalmajorom Danilom Lekićem. Forsiranje Drine pod najtežim okolnostima, uz teške bojeve i skoro bez sredstava za takav poduhvat, jeste dokaz da slavne vojvodanske divizije Dvanaestog korpusa dostojno zauzmu jedno od prvih mesta u redovima NOB. Vrhovni komandant maršal Jugoslavije Tito.

Marš Vojvodana je izvršen u izuzetno teškim okolnostima. Samo na određenim putanjama bio je planiran (uglavnom kroz Hercegovinu). Inače ga je nametnuo neprijatelj, koji je blagovremeno otkrio radio-šifru Korpusa, pa je svakog momenta znao za pokret i njegove namere. Kako je raspolagao dovoljnim brojem kamiona, on je u pravo vreme uspevao da se postavi ispred jedinica Korpusa i na sektore mogućeg prelaska preko Drine. Uspeo je da uspori i onemogućiti prelazak Drine na mestima gde je to štab Korpusa želeo, a Vrhovni štab odobrio. Korpus je tako nateran na stalno pomeranje prema jugu i konačno u Crnu Goru. Bio je praćen stalno od 7. SS divizije, delova 1. brdske, ustaškočetničkih jedinica. Mogao je to i zbog činjenice da je Korpus bio opterećen sa oko 600 ranjenika od kojih je ne mali broj nošen na nosilima pa je prinuđen da se povlači i onda kada bi pružanje otpora i stupanje u borbu sa manjim neprijateljskim jedinicama donelo uspeh. Zbog mnogo ranjenika nije bilo moguće svesno ići u rizik. Pored toga, marš je bio vrlo naporan, jer je vodio preko krševitog kamenitog, izpresecanog terena sa mnogo uvala, teško prohodnog zemljišta. I visinska razlika, spuštanja pa onda penjanje, kao što je to bilo na Pivi, jako je usporavala pokret. Prošek od više od 20 km svakodnevno, pored gladi i iscrpljenosti, sve je to slabilo udarnu i manevarsku sposobnost jedinica. Te teškoće prebrođene su zahvaljujući moralno-političkoj svesti boraca i velikoj angažovanosti starešinskog kadra, kako u borbi, tako i u pokretu. I prijem zadovoljavajućih količina hrane, lekova u povratnom maršu kao i saznanje da se o jedinicama Korpusa brine Vrhovni komandant Tito, doprineli su, da se lakše savladaju mnoge teškoće.

Kao i sve brigade Korpusa, i Peta brigada u jednomesečnom pokretu dobivala je u okviru svoje divizije ili u koloni Korpusa odgovorne borbene zadatke. Više puta je bila u prethodnici ili zaštitnici kolone, izvodila proboj neprijateljskih položaja, ili odbijala nasrtaje nemačkih i četničkih snaga kao zaštitnica. Brigada je uspešno odbila četnički napad kod s. Luke na cesti Sokolac—Han Pijesak, kada je bila prethodnica u noći 5/6. avgusta. Bila je u zaštitnici pri prelasku ceste Foča—Kalinovik, kada su njeni 1. i 3. bataljon izborili dominirajuće položaje i tako sprečili bočnu vatru na kolonu koja je prolazila cestu. Brigada je u dolini Sutjeske izdržala četnički napad od Drine. U više navrata uspešno je razbijala četničke ili esesovske grupe na pravcu svog kretanja.

I na kraju, njena dva bataljona sa položaja kod Blažujevića uspešno su vodili borbu protiv neprijateljskih snaga, koje su pokušavale da je sa ovog pravca nabace na Drinu i ometu već započeto prebacivanje. Otuda i uloga Brigade u jednomesečnom stalnom pokretu do prelaska u Srbiju, kako u okviru XXXVI divizije, tako i u okviru Korpusa nije bila bez značaja. Naprotiv, treba imati u vidu da je baš ona prihvatila prva borbu 17. jula, južno od Spreče, kojom je neprijatelj započeo ofanzivu u istočnoj Bosni. Prelaskom u Srbiju završava se period šestomesečnih borbi XXXVI divizije, a i Pete vojvođanske brigade u okviru ove divizije. Brigada je pod komandom štaba XXXVI divizije vodila borbe u istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Hercegovini i ponovo u istočnoj Bosni. Ona je zajedno sa Trećom brigadom u sklopu borbenog poretka Divizije, tokom marta i aprila, vodila uspešne borbe u odbrani Majevice, nalazeći se najčešće na pravcu Brčko—Tuzla. Uzela je učešća u napadu na Tuzlu. Vodila je više borbi sa defovima SS divizija, krajem aprila u dolini Drinjače zajedno sa Trećom brigadom stvorila je i osigurala mostobran na Drinjači. Na taj način pomogla je da se iz poluokruženja izvuku jedinice XVI divizije. U majskom pohodu sa ciljem da se prodre na Majevicu i u Semberiju Brigada je izvršila svoj zadatak. Ona je prodrila do Teočaka, a dalje je sprečena kao i ostale brigade zbog znatne nadmoćnosti neprijateljskih snaga. Komanda 13. SS divizije inače je imala

stalan zadatak da čvrsto drži položaje na Majevidi. U izvlačenju XXXVI divizije iz reiona Stolice d Busije, u maju, Brigada je na cesti Tuzla—Zvornik svojim dejstvom osigurala prelazak ove komunikacije. U novom pokušaju da se prodre kroz Majevidu, u junu, Brigada je dostigla do linije Krstac—Teočak. Ovde je vodila vrlo teške i sa obostranim gubicima žestoke borbe.

Gotovo najtežu borbu imala je 17. jula. Napadnuta od mnogo nadmoćnijih snaga, ona je sa velikom odlučnošću prihvatila borbu i istrajala, sve dok nije bila u poluokruženju nije se povukla. Uporno se borila u rejonu šekovića, znajući da brani tu locirane magacine, bolnicu i da je to od izuzetne važnosti.

Povlačenje sa Majevidice ujedno je značilo i za Brigadu konačan prekid sa Sremom, koji je bio izvor hrane, potreba, a pre svega novih boraca za popunu. Od marta, kada je 13. SS došla u istočnu Bosnu, kida se veza sa Sremom i novi borci nisu mogli biti upućeni u brigade u istočnoj Bosni. Na daljem borbenom putu Brigade, sve do njenog prelaska u Srbiju, ona će se iz dana u dan smanjivati. U borbi će ginuti, biti ranjavani, neki će se izgubiti, i sudbina većine od njih ostala je neutvrđena, bilo da su u borbama izginuli, ili ranjeni pa zarobljeni. Kada je formirana XXXVI divizija 3. marta, Peta brigada je imala u stroju 870 boraca i 80 drugarica. Po prelasku u Srbiju 6. septembra, njeno brojno stanje svedeno je na 379 boraca i 71 drugarica. Računato u procentima, izgubila je više od 50% svoga sastava u odnosu na mart 1944. godine. Prema tome, smanjen je i broj boraca po bataljonima i četama. Tako je cela brigada postala kadrovska (sa izuzetkom jednog broja starijih, iznemoglih ili nepismenih), i većine boraca moća je bez bojazni biti postavljena na starešinska mesta, počev od desetara do vodnika i vodnih delegata. Kvalitativno, Brigada je ojačala, ali brojno ona je bila ispod svakog minimuma, pa ipak njena borbenost, vatrena moć i upornost nije bila na sreću u srazmeri sa njenim gubicima. Ona je marta 1944. imala 12 puškomitraljeza, 11 automata, 35 pištolja, dve protivtenkovske puške, četiri teška mitraljeza i 610 pušaka. Po prelasku u Srbiju imala je 46 puškomitraljeza, 103 automata, četiri protivtenkovske puške, tri laka bacača i jedan teški

bacač i 160 pušaka. Broj pušaka se smanjio za 450, ali se broj puškomitraljeza povećao za 34 i automata za 92, da je pored rapidnog smanjenja ljudstva, znatno povećana udarna moć četa, odnosno bataljona i Brigade. Otuda i uspešna borba, kod Blažujevića u vreme prelaska u Srbiju. Neprijatelj je bio neprijatno iznenađen, jer je računao da vatrena moć naših jedinica nije takva kakvu je tada ispoljio. Ako govorimo o tome kako su vojvođanske jedinice na ovako dugom maršu mogle izdržati glad, žeđ, bilo bi to teško opisati i bilo bi teško shvatiti. Dok su jedinice bile na terenu istočne Bosne tu i tamo se uvek našlo nešto za hranu i ona je bila prilično redovna. Međutim, kad se krenulo na jug, tu hrane nije bilo. Ono što su saveznici slali bilo je nedovoljno i neredovno. Bilo je ipak dovoljno da se preživi. U pogledu ishrane svih jedinice, pa i Brigade, koja je imala vrednog i veštog intendanta, bila su najteža poslednja dva meseca. U nekim korpusnim jedinicama se umiralo od gladi. Međutim, u Brigadi nije bilo takvih slučajeva. Kada je Vrhovni komandant preuzeo na sebe odgovornost za snabdevanje hranom Dvanaestog korpusa, stanje se znatno popravilo. Tada su saveznički avioni bacali hranu redovnije, što je pomoglo da se u povratnom maršu Divizije brže kreće i da je bolja ishrana i rasterećenost od ranjenika Korpusu omogućila lakši manevar i konačan prelazak u Srbiju, što se tiče odeće i obuće, ona se u maju i junu savezničkim pošiljkama znatno popravila. Na maršu se odeća i obuća više trošila, ali zbog stalnih pošiljki saveznika nije bilo problema. Problem bolesnika i ranjenika u povratnom maršu nije bio više tako izražen. Korpus je bio rasterećen teških ranjenika, iznemoglih i težih bolesnika, a bolesti i prehlada na ovom maršu gotovo nije bilo. Problem naših drugarica i dalje je ostao, ali u smislu njihove izdržljivosti, njihove prezauečnosti i njihove angažovanosti. Gubitak od oko 10% pokazuje da je bilo više brige za ove drugarice, da su za razliku od ranije bile dalje od borbenih situacija, da su srazmerno mlađe devojke, u proseku negde oko 20 godina, lakše podnosile pokrete. Bile su okružene pažnjom svojih drugova u četama i bataljonu. One drugarice koje su u ovo vreme poginule, poginule su daleko od fronta, kao što je to slučaj na Barnom dolu.

Šta reći o političkom radu u brigadi? U martu i aprilu i negde u junu bio je dobro organizovan i redovan. Teme su bile aktuelne i interesantne za borce. Partijski rad je bio redovan a i u radu SKOJ-a nije bilo zastoja. Bilo je primljeno više novih članova. Pitanja koja su pretresana na sastancima ticala su se držanja komunista u akcijama i izvršenju borbenih zadataka. U 5. bataljonu, jedno vreme bilo je vrlo aktuelno pitanje komandanta bataljona. Borci su želeli da im se vrati za komandanta Vukašin Bivolarević Volf, pod čijom su komandom ratovali i postizali značajne uspehe u Sremu. Oni su njegovu umešnost u komandovanju i njegovu borbenost proverili baš u Sremu. U svim akcijama koje je bataljon vodio, on je u Sremu bio uvek sa njima i uvek na čelu. Voleli su svoga komandanta i nisu mogli da shvate da na to mesto treba da dođe drugi. Pa ipak zahvaljujući dobro organizovanom političko-partijskom radu borci su shvatili opravdanost postavljanja novog komandanta, jer je Volf bio ranjen, a bataljonu je bio potreban komandant. Po ozdravljenju Vukašin Bivolarević Volf je postavljen na komandantski položaj u 3. bataljon.

I kulturno-prosvetni rad bio je vrlo intenzivan. Dato je više priredbi. I kada je Brigada zakoračila na dugi marš za Crnu Goru i natrag, sve do prelaska u Srbiju, politički, vojni i kulturno-prosvetni rad nije bio prekinut. Odvijao se povremeno, u pokretu na kratkim sastancima i odmorima. U najtežoj situaciji, kada je Brigada obezbeđivala odlazak ranjenika za Italiju u blizini aerodroma u Donjoj Brezni, borci su našli loptu a organizovali fudbalsku utakmicu. Borbeni put Brigade od istočne Bosne preko Crne Gore i Hercegovine i natrag u istočnu Bosnu, do prelaska u Srbiju, bio je više nego težak i zahtevao velike žrtve. Zbog svog ponašanja, raspoloženja, odnosa prema narodu, Vojsvođani su bili svuda rado dočekivani. Boreći se zajedno sa III divizijom u Crnoj Gori, XXIX divizijom kroz Hercegovinu, VI proleterskom divizijom na istom borbenom putu, borci Dvanaestog korpusa su svojim drugarskim odnosima razvijali bratstvo i jedinstvo. Oni su na delu ostvarivali parolu bratstva i jedinstva a u svom sastavu imali su pripadnike svih naših naroda i narodnosti. Upravo zbog takvih njihovih osobina, 7. septembra, odmah po prelasku u Srbiju, drug

Tito je pohvalio sve jedinice Korpusa na čelu sa njenim komandantom. Peta Brigada je u tom teškom periodu izvršavala sve zadatke viših komandi sa puno discipline, odgovornosti i požrtvovanja. Zbog tih osobina bila je na ovom dugom maršu više puta pohvaljena, njen Štab i komandant.

BRIGADA U BORBAMA KROZ ZAPADNU SRBIJU

Po prelasku u Srbiju XXXVI divizija se prikupila u rejonu s. Blace i Žljeb i nakon kraćeg odmora produžila pokret do Dobrog i Ljutog polja, gde se razmestila. Treća brigada, koja je imala kraći okršaj u s. Kupusovići sa četnicima, smestila se u rejonu Dobrog polja. Tu je već bila stigla Peta brigada. Pošto su se malo odmorile i pripremile jedan obrok, produžile su pokret. Duže zadržavanje u velikoj okuci Drine bilo bi vrlo rizično. Naime, posle prelaska Korpusa preko Drine, Nemci i četnici su prema očekivanju, ovde intervenisali snagama od oko 600 ljudi. Ove snage su još 6. septembra došle u Malu Gostilju i ugrozile put Vlahovići—Kuka—Vezanja, kuda je trebalo da prođe Korpus. Štab Korpusa odmah je reagovao i naredio XVI diviziji da odmah krene u pomenuti rejon, protera neprijateljske snage, ukoliko se tu nalaze, i izbije na plato planine Tara, kod Ljutog polja. Istovremeno, XXXVI divizija je krenula iz rejona s. Kupusovići, pravcem Kuka—Zavod—Dobro polje, gde se privremeno smestila. Švaka u svom pravcu, brigade XVI divizije su nakon izvršenog pokreta do 15 časova 6. septembra stigle na prostor Ljutog polje—M'iloševac—Dobro polje. Tako su se u toku 7. septembra na platou Tare prikupile obe divizije Korpusa. Ovde je bio predviđen odmor u toku sledeća dva dana. Tu su se brigade imale pripremiti vojnički i politički za dalja dejstva.

Peta brigada je po prelasku niena dva bataljona koji su bili ostavljeni na položajima s. Blažujevići i nakon kratkog odmora na desnoj obali Drine, izvršila pokret i stigla u rejon Kupusovići. Ovde se u toku noći odmorila i ujutru sledećeg dana, u sastavu kolone XXXVI divizije, nastavila pokret do Dobrog polja. Ovde na plato planine Tara stigla je u poslepodnevnim časovima i odmah isturila jača obezbeđenja prema Bajinoj Bašti i Užicu. Uveče 7. septem-

bra iz više pravaca začula se pucnjava iz pušaka i automata. Nastalo je spontano veselje. Radost se ogledala na licima svih boraca. Na sve strane zapaljene su vatre. Radio je preneo vest da je na osnovu postignutog sporazuma Vrhovnog komandanta druga Tita i sovjetskog najvišeg rukovodstva dozvoljen jedinicama Crvene armije ulazak u našu zemlju radi zajedničke borbe protiv nemačkih snaga i njihovih pomagača. Saznanje da će zajedno sa borcima Crvene armije voditi borbu rame uz rame, ulila je novu snagu i odlučnost. Pored zapaljenih vatri na okupu je bila cela Brigada. Tu su članovi štaba: Bikić, Cerić, Buda, Soko, Lazović i drugi. Tu je i komandant XXXVI divizije Miško Jović. Vodio se razgovor o značaju ulaska Crvene armije u našu zemlju. Niko ne pomišlja da ide na spavanje. Nikome se i ne spava i pored toga što je u Brigadu već stigla zapovest za novi pokret, koji treba izvršiti sledećeg dana, 8. septembra u zoru. Trebalo je brže dejstvovati prema unutrašnjosti i u pravcu severnog dela Srbije, razbijati Nedićeve, četničke i ostale kvislinške snage.

Štab Dvanaestog korpusa, koji je imao nameru da na platou Tare zadrži dan-dva i odmori svoje jedinice, morao je da svoj plan izmeni, pošto je bio obavešten da je jedna veća četnička grupacija u toku prepodneva napala i naterala na povlačenje Treću krajišku brigadu i zaposela liniju Đakov kam—Jelova gora—Konder. Istog dana nešto manja grupa četnika je prodrla do linije Jelovnik—Obodnik. I Nemci su sa 14. pukom 7. SS divizije od Višegrada prema Vardištu i planini šargan ovih dana pojačali pritisak. Na taj način neprijatelj je ovladao prostorom na kome je trebalo da se 8. septembra razmesti Korpus, štab Korpusa je od I proletarskog korpusa saznao da je ovaj korpus posle zauzimanja Užičke Požege odbacio glavninu četničkih, ljotićevih i Nedićevih jedinica prema Užicu. Odatle su ove snage izvršile vrlo snažan napad na levokrillnu Treću krajišku brigadu I divizije, pa su ceo dan vođene žestoke borbe na Jelovoj gori i Kadinjači. Marš jedinica je dobro izveden. Jedinice XXXVI divizije su krenule oko 4 časa ujutru 8. septembra. Iako neispavani, borci su se lako kretali, pojavilo se i sunce i zagrejalo prohladno septembarsko jutro. U planini kojom se kretala kolona bilo je još hladnije. U prethodnici išla je Peta brigada. U is

to vreme ona je bila u prethodnici Korpusa, jer se XVI divizija kretala iza XXXVI divizije. Pokret se odvijao pravcem Dobro polje—Visoka glava—Golubac—Hadina glava—Zaboj. Brigade su za vreme marša isturala bočna osiguranja, koja su se po prelasku glavnine Brigade svijala u kolonu i kretala na začelju marševskog poretka. Sve teže ranjenike i bolesnike iz obe divizije, koji su pre pokreta bili prikupljeni, pratio je 4. bataljon Treće brigade. Posle izbijanja kolone na Lepu glavu, ovaj bataljon je sproveo ranjenike u s. šljivovicu i predao vazduhoplovnoj bazi Prvog proleterskog korpusa radi evakuacije i lečenja u Italiji.*⁴ Uvedeno je da se posle svakog sata pokreta da 10 minuta odmora, radi predaha, popravke tovara na konjima i drugih sitnih poslova. Pošto je stigla do Lepe glave, XXXVI divizija je skrenula na sever u pravcu Jankovići—Liljevina—Drajići. Šesnaesta divizija je to učinila već kod Zaboja, kada je svojim jedinicama krenula u pravcu severa. Peta brigada, koja se kretala u prethodnici, krenula je prva kod Lepe glave u pravcu severa i stigla oko 18 časova do s. Drajići, a Treća na prostor Jankovići, Đurišići, Miljevina. Zadatak je bio da se sa ovog prostora Peta brigada poveže sa jedinicama Prvog proleterskog korpusa.

U duhu naređenja Vrhovnog Štaba, Štab Prvog proleterskog korpusa je doneo odluku da razbije četnike severno od Užičke Požege, Užica i na pravcu Jelova gora—Karan—Kosjerić—Varda i Crni vrh, a potom u sadejstvu sa Dvanaestim korpusom prodira ka planinama Suvobor, Maljen i Povlen. Jedinice Korpusa imale su da sadejstvuju Prvom proleterskom korpusu u razbijanju četničkih snaga. Opšti napad jedinica Prvog proleterskog korpusa na četničke snage počeo je 9. septembra ujutru. Nakon žestokih borbi u toku dana, četnički otpor je slomjen na celom frontu, a razbijeni delovi u neredu su se povlačili prema Suvoboru i Maljenu.

Štab Korpusa uputio je svoje jedinice da unište razbijene četničke snage na ovom području. U vezi sa tim XVI divizija se već od ranog jutra kretala u dve kolone, a XXXVI u odvojenim pravcima za svaku brigadu. Peta bri-

⁹⁴ *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 29, dok. 87, str. 384.

gada se kretala skoro ceo dan od 7 ujutru do 18 časova pravcem Pajići—Matići—Dub—Vučak—Cerje. Nigde nije naišla na otpor neprijatelja, jer su četnici pre toga, gonjeni od jedinica I proleterskog korpusa, brzo napustili svoje položaje na Jelovoj gori i povlačili se prema severu. Ni ostale jedinice Korpusa nisu naišle na otpor. Treća brigada se zaustavila u rejonu s. Bojići i s. Petrovići. Sutradan, 10. septembra sve brigade Korpusa nalazile su se na dostignutoj liniji i bez dodira sa neprijateljem. One su se odmarale organizujući vojnu i političku obuku. Radio je javio da je i Bugarska položila oružje. Ovo je još više ubrzalo raspad hitlerovske koalicije.

Pošto su provele jedan dan na odmoru, XVI i XXXVI divizija po naređenju Štaba Korpusa nastavile su pokret u pravcu severa. Komandant Korpusa je imao pred sobom osnovni cilj da sa svojim jedinicama što pre izbije u Mačvu i Posavinu. Trebalo je prihvatiti i XI diviziju, koja je izbila u blizinu Drine na pravcu Ljubovija—Zvornik. Ona je već od ranije bila predviđena da uđe u sastav Dvanaestog korpusa. Trideset šesta divizija je izvršila pokret po odlasku XVI divizije negde pred podne 11. septembra. Pokret je izvršen po lepom, prijatnom vremenu i bez dodira sa neprijateljem. Usput je u koloni bilo dosta pesme, šaljivih upadica, naročito na račun četnika, koje su i ovde kao i u istočnoj Bosni borci nazivali »đikanima«. Negde oko 21 čas Peta brigada je stigla u rejon s. Matići, a Treća u s. Prokići. Već sutradan rano Peta brigada nastavlja pokret sa zadatkom da se postavi na prostor Vujnovača, radi kontrole i zatvaranja pravca od Jablanika i Rogačice kao i da prikupi i rasporedi materijal koji su saveznici poslali noću 12/13. septembra. Stigla je oko 11 časova pre podne, ne naišavši nigde na neprijateljski otpor. Imala je zadatak da u toku noći izvrši razmeštaj u rejonu Arsići, Begovići, Vujići i Bebići i podeli opremu i materijal, od saveznika. Borci su приметili da nije došlo ništa od municije iako je Brigada bila pretežno naoružana engleskim naoružanjem, a municija za ova oružja je bila svedena na minimum. I XVI divizija stigla je na prostor Vujnovača—Tubrović—Savač. Ovim je Korpus posle dugih pokreta zakoračio u rejon Rađevine. Rađevina je 1941. godine bila jedno

od glavnih uporišta ustanka u zapadnoj Srbiji. U ovim selima seljaci su tada pružali veliku pomoć partizanskim odredima, negovali ranjenike i čuvali partizanske bolnice.

Peta brigada, od kako je 6. septembra prešla Drinu, pa do 13. septembra, nije imala značajnijih borbenih akcija, osim povremenog sukoba sa manjim četničkim grupama. Nije imala tako ni gubitaka, pa su se borci nakon samo sedam dana dobre ishrane fizički oporavili, a krećući se uglavnom planinama, znatno fizički ojačali. Spavanja je bilo dosta, jer su pokreti samo izuzetno vršeni noću. Negovanje bolesnika i ranjenika gotovo nije bilo ni potrebno, jer ih je sada u Brigadi bilo sasvim malo. Povoljna politička situacija, bežanje razbijenih četničkih snaga, napredovanje Crvene armije na našim granicama, kapitulacija bugarske vojske i brzo narastanje naših jedinica u svim krajevima Jugoslavije, imali su ogromni moralni značaj. Bez obzira na to što je Brigada u proteklih sedam dana prošla put od oko 100 km, borci su to dobro podneli, jer su bili odmorni i svestrano pripremljeni. Štab Brigade je u toku ovih pokreta i boravka u pojedinim selima uvek podvlačio da u bataljonima treba da vlada velika budnost i oprez, jer razbijene četničke i kvislinške snage mogu da iznenade, da postave zasede.

U BORBI SA ČETNICIMA KOD PECKE I NA DEBELOM BRDU

Upravo tih dana je Vrhovni komandant u depešama Dvanaestom korpusu izneo borbenu i ratnu situaciju i o uspesima NOV širom Jugoslavije. U jednoj od njih se govori da je položaj nemačkih jedinica sve teži. Njihove snage koje se povlače iz Grčke i Albanije preko Makedonije i Srbije, napadane od naših snaga, delimično su dezorganizovane. Zbog razorenih pruga kreću se cestama i žure na sever. S tim u vezi, Vrhovni komandant naređuje maksimalnu budnost i angažovanost u uništavanju komunikacija i razvijanju ofanzivnih akcija. Imalo se napadati uporišta, razne raskrsnice puteva. Učiniti sve da se ne dozvoli organizovano povlačenje Nemcima i iznošenje oružja iz naše zemlje. Komandant Korpusa je odmah upoznao sve je-

dinice i sve borce sa sadržinom depeša Vrhovnog komandanta i istog dana, 12. septembra, odlučio da pokrene jedinice i preseče cestu Valjevo—Loznica, te pomogne I proleterskom korpusu u njegovom prodoru ka Valjevu. Shodno zamisli, XVI diviziji je naredio da u toku 13. i 14. septembra izvrši pokret na prostor Vragočanica—Lopatanj—Dragijeveca. Na odseku Žarkovića brdo—Dragijeveca da preseče cestu Valjevo—Loznica. Da kontroliše pravac prema Peckoj, Ostružni i Osečini, a da zatvori pravac Valjevo—Štav. Treća brigada XXXVI divizije dobila je zadatak da se prebaci u rejon Sitariče—Suvadanj, pa je još 12. septembra ovde posela položaje i dobila zadatak da obezbedi XVI diviziji izbijanje na cestu Valjevo—Loznica.

Peta brigada dobila je zadatak da u toku 13. septembra likvidira četničke snage u Peckoj. Prema neproverenim podacima, tu se nalazila jedna četnička jedinica od oko 200 četnika. Brigada se kretala prema Peckoj dosta oprezno, sa namerom da najpre posedne pogodne položaje za napad. Međutim, dok se Brigada kretala uz potrebno obezbeđenje, naišla je prilikom prelaska ceste Valjevo—Pecka u rejon Iva i k. 634. na neprijateljsku zasedu. Upravo kao da nas je neprijatelj ovde očekivao. To su bili četnici Jadar-ske četničke brigade. Prvi i 4. bataljon Pete brigade odmah su se razvili za borbu i izvršili juriš na četničke položaje. Četnici su pružili žestok otpor, ali su mecima puškomitraljeza brzo pokolebani i naterani u bekstvo. Dva četnika su zarobljena, a više ih je ranjeno i poginulo. Kako su četnici pobegli u pravcu Pecke, Štab Brigade je s pravom ocenio da bi dalji pokret Brigade u pravcu Pecke i napad bio bez rezultata. Neprijateljske snage u Peckoj su bile vrlo jake, a Brigada je vodila borbu sa njihovom manjom grupom, pa je ocenjeno da nas žele uvući u borbu kod Pecke. Zato je komandant Brigade odustao od napada na Pecku i uputio svoja dva bataljona kako bi najpre ispitala jačinu neprijatelja i onda organizovao napad. Pošto je utvrđeno da su u Peckoj koncentrisane jake četničke snage, brigada se odavde povukla i krenula na novi zadatak.

Štab Korpusa takođe nije bio obavešten o stvarnoj situaciji na ovom prostoru i o postojanju jakih četničkih snaga, pa je prilikom ulaska u s. Drenajiće bio napadnut

od jake četničke zasede. Tom prilikom je poginuo Načelnik Štaba korpusa potpukovnik Mileta Đukić. Prvoborac, u petoj ofanzivi načelnik Štaba četvrte crnogorske brigade, bio je ranjen i ostao u istočnoj Bosni kao starešina najpre u Štabu divizije, a zatim u Korpusu.

Bežeći ispred jedinica Prvog proleterskog korpusa, koje su ih prvo na odseku Kosjerić—Rudo—Bukva—Dub, a zatim na prostoru Užice—Valjevo potpuno razbile, četničke grupe su se prikupile i formirale grupaciju u jačini do 3.000 četnika. Oni su napali na širokom frontu jedinice XVI i XXXVI divizije, koje su im se isprečile na putu prema Drini, četnička komanda je ocenila da se njene jedinice neće moći održati na ovom prostoru. Zato je težila da osigura siguran put za sopstveno povlačenje prema Drini, kako bi otuda mogla da se prebaci u istočnu Bosnu. U tom smislu doneta je odluka da se pomaknu jugoistočno od Va'ljeva i da se pomere prema Medvedmku, da posednu njegov masiv i ključne položaje Senovo brdo-, Vlasina, Debelo brdo i Presed. Sa ovih dominantnih položaja, u slučaju potrebe, bilo bi najpogodnije otisnuti se prema Drinii. Da bi to ostvarili, četnici su ujutru 14. septembra počeli nastupanje u tri kolone. U stvari, bilo je to njihovo povlačenje prema Medvedmku. Jedna njihova kolona nastupala je pravcem Majinovići—Vrgočanica prema položajima Prve i Druge brigade. U sudaru sa ovim brigadama ova četnička grupacija bila je naterena na povlačenje prema Majinovićima. Srednja kolona kretala se preko Kika i Kunića i izbila kod Sitariće. Ovde ju je dočekala spremno Treća brigada i uspela da potisne unatrag. Ovladala je položajima na Orlovići—Vilinac i Velež. Pošto je bila uporna u svojim nastojanjima da potisne Treću brigadu, u tome je u toku dana i uspela, pa se Treća brigada povukla prema Debelom brdu i povezala sa Petom brigadom, koja je u međuvremenu ovdje zaposela položaje. Pošto četničke snage drže položaje na visovima na liniji Drenajići i SuVodani, ugrožavale su snage XVI i XXXVI divizije koje su se nalazile, boravile i kretale uglavnom u ravničarskim selima. Zato su snage Korpusa bile usmerene na razfbijanje ovih četničkih snaga i poseda nje položaja koje su ove sada držale.

U sklopu ovog Peta brigada je najpre proterala manje četničke grupe i posela položaje na liniji: Ravno brdo—

Lokve—Debelo brdo, sa jačim snagama na Debelom brdu. Bila je spremna sa ovih položaja u slučaju nailaska četničkih snaga da ih razbije i protera i ne dozvoli da se usidre na položajima Döbelog brda.

Oko 10 časova pre podne četnici Ariljske brigade u jaci ni od oko 500 četnika sa dva laka i jednim teškim bacačem izbili su pred položaje Pete brigade i odmah iz pokreta izvršili napad. Pošto su položaji bataljona Brigade bili dominirajući, to su četnici napadnuti već u podnožju ovih položaja. Četnici su jurišali masovno i prilično neorganizovano, na uskom i strmom prostoru. Išli su kao da ih neko tera, težeći da se baš ovde popnu na položaje na Debelom brdu. Bataljoni su otvorili žestoku vatru minobacačku i iz pušaka i puškomitraljeza. Bilo je tu mnogo poginulih četnika, ali sui dalje navaljivali, verovatno su dobijali u međuvremenu pojačanja. Preciznom vatrom iz puškomitraljeza i automata bili su za izvesno vreme zadržani. Tada su ponovo jurili, a borcima Brigade sve je više ponestajalo municije. Nije pomogao ni veliki broj upućenih bombi, ni dejstvo bacača i sada od boraca upućenog kamenja. U masi su se sve više približavali položajima bataljona. Ovde su četnici pokazali upornost, koja je verovatno bila diktirana njihovom borbom na život i smrt. Borbe su vođene bez prekida do 18,30 časova. Puškomitraljesci su trošili poslednje metke kada su se prvi četnici p'opeli na Debelo brdo. Borci su bacali kamenje kojeg je ovde bilo u izobilju, a kada su četnici izbili na vrh, došlo je do borbe prsa u prsa, do gušanja i tuče kundacima.

Puškomitraljezac na avionskom puškomitraljezu zaplakao je kada mu je nestalo municije, a četnici u masi penjali prema bataljonu. Takav cilj, kako je rekao, još nije imao. Iz svog mitraljeza tukao je od juna 1944. godine, uvek uspešno i nikada mu nije ponestalo metaka. Danas jeste, zato je i bio tužan. I drugi kao i on. Municije je ponestalo svima i bombi pa je neprijatelj uspeo da se popne na Debelo brdo. Tada Su po naređenju komandanta Brigade, koji je sve vreme bio u stroju bataljona, izvršeno organizovano povlačenje bataljona pod zaštitom mraka. Četnici su se popeli na Debelo brdo i posle povlačenja naših snaga bili uvereni da su se naše jedinice i konačno povukle. U toku noći naložili su vatru.

U toku noći, Štab Brigade je primio naređenje da u zajednici sa Prvom brigadom likvidira neprijatelja na Debelom brdu. Ovo je bio, u stvari, odgovor na predlog Štaba Brigade da se preduzme ova akcija. Za to vreme prikupljena je sva raspoloživa municija i bombe. Negde posle pola noći istovremeno su napale Prva i Peta brigada. Četnici su ponovo pokazali veliku upornost u borbi pucajući nasumice u mrak i dugo nisu napuštali položaje. Tek kada su zapraštale bombe i bataljoni izbili u neposrednu blizinu četničkih položaja, ovi su napustili položaj i počeli da beže. Tako su ove elitne Dražine snage, kako su to zarobljeni četnici izjavili, bile potpuno razbijene. Značajno je da se to dešavalo u vreme kada je Prvi proleterski korpus vodio borbe u Valjevu. U ovim borbama neprijatelj je pretrpeo¹ veliki poraz. Imao je na desetine mrtvih i vrlo mnogo ranjenih. Međutim, i Brigada je u ovoj izuzetno teškoj borbi imala znatne gubitke: 16 poginulih i 17 ranjenih.

Istovremeno kada su vođene borbe na Debelom brdu, Treća brigada XXXVI divizije i Četvrta brigada XVI divizije napadale su četničke snage na Jovaru, orijentišući se prema liniji Debelo brdo—Viasina—čavna—Velčž—Vilinač, dok je Druga brigada XVI divizije kontrolisala pravac prema Peckoj manjim snagama, a sa glavninom napadala u pravcu Vrgočanica. Napad svih jedinica Korpusa bio je energičan i uspešan. Do jutra 15. septembra sve jedinice u napadu izbile su na Debelo brdo—Senovo brdo.

U toku proteklih borbi Peta brigada je imala teške okršaje sa elitnim četničkim snagama i u pravcu koji je za četničku komandu bio najvažniji. Tako je ona u toku 14. septembra primila na sebe snažan napad glavnih četničkih snaga i uspešno se borila od podne pa do sumraka. Kada joj je ponestalo municije, bataljoni su se organizovano¹ povukli, da bi u toku noći sredili svoje redove, pronašli potrebnu municiju i nakon kratkog predaha ušli ponovo u žestoku borbu sa istim neprijateljem. Njeni borci su se lavovski borili, ginuli i bili ranjavani, ali su istovremeno nanosili uništavajuće gubitke neprijatelju. Zarobljeni četnici i seljaci iz okolnih sela tvrdili su da su četnici ovde imali više od 40 mrtvih i oko 100 ranjenih. U ovoj borbi su se posebnom hrabrošću istakli, pored komandanta Bri-

gade i komandanata bataljona i gotovo svih vojnih i političkih starešina, Živa Gradić, Ivan Stajčić, Ljubica Mašković, Milica Bošković i Vera Azarić, bolničarke, mala i kočoperna Živka Matijević, koja je htela i ostala da bude samo borac, zatim Ivan Poipović Laća, komandir čete, smireni i hrabar junak koji je svoju hrabrost dokazao još dok je ratovao u Sremu, Dušan Kuzmanović, Stjepan Janković, Jovan Knežević, još jedan iskusni i hrabri ratnik, komandir čete, puškomitraljezac na avionskom puškomitraljezu, iz 5. bataljona. I više njegovih drugova bili su neumorni u borbi, pa kada je ponestalo municije i bombi tukli su četnike kamenjem. U borbi je poginuo Nemanja Stanisavljević, radnik iz Šida, pomoćnik komesara 5. bataljona, Raja Jović, komandir voda iz Kupinova, te Miloš Miladinović i Miloš Manojlović, vodnici, Đoko Cvetičanin, politički dele-

V borbi na Debelom brdu četnici su uspjeli da zarobe ranjenog u nogu Duška Kuzmanovića, jednog od najboljih desetara u Brigadi. U snažnom protivnapadu njegovi drugovi su ga oslobodili, 14. septembra 1944.

gat voda, i borci Dragoljub Stanić, Ilija Sečanski, Stevan Babić, Ranko Đurović, Petar Aleksić, Ranko Beljin, Dobrivoje Ljub'inković, Branislav Vukadinović, vodnik, ekonom čete Anton Martinec i desetar Andrija Janković. U divizijskoj bolnici su od teških rana umrli bolničarka Milica Bošković i borac Živa Gradić. Ovde je poginula i bolničarka Vera Azarić.

Ranjeni su: Milan Dragojević, Mile Ignjatović, Milan Staniković, Đura Pavišić, Nikola Delić, svi borci, zatim vodnici Stjepan Janković i Tihomir Verešević. Desetari Dušan Kuzmanović, Milan Kišdobranski i Ilija Bolodski, zamenici komandira čete Ilija Nedeljković i Branko Marinković. Ranjen je po ko zna koji put Džemal Bukvić, komandir čete i Života Kokar, komandant bataljona. Ranjen je i pomoćnik komesara Stevan Rajković i komesar čete Stevan Švraka, te bolničarke Spasenija Petrović i Mica Janković. Najveći teret i najveće gubitke imao je 5. bataljon. (deset poginulih i četiri ranjena). On je pokazao i veliku upornost i požrtvovanje, čime je zaslužio i pohvalu koju mu je još u toku borbe izrekao komandant Brigade. Ovoga dana u bolnici je od zadobijenih rana umro pomoćnik komesara 3. bataljona Muharem Junuzović. Rođen u istočnoj Bosni, jedno vreme kao terenski radnik bio pri Štabu Brigade, bio je mio drug i umešan partijski rukovodioc. Tako je Brigada u toku dva dana između ostalih izgubila i dva vrsna bataljonska partijska rukovodioca. Ukupni gubici Brigade su bili tim bolniji, što su se među poginulim i ranjenim našli iskusni i provereni i u ovo vreme vrlo potrebni rukovodioci.

U toku 15. septembra XXXVI divizija se zadržala u rejonu Dragoda, gde su se jedinice odmarale i sređivale, dok je XVI divizija nastavila gonjenje razbijenih četničkih snaga.

Vrhovni štab je ujutru rano 15. septembra obavestio štab Dvanaestog korpusa da je Prvi proleterski korpus u napadu na Valjevo prodro u grad i da su teške ulične borbe u toku. Korpusu se naređuje da odmah pokrene svoje jedinice i nastavi gonjenje četnika, kako bi olakšao operacije Prvog proleterskog korpusa. Zato Štab Korpusa odmah pokreće XVI diviziju u pravcu Bobija—Okruglić—Sitariće. Trebalo je da čisti ove prostore od četnika. U vezi sa tim zadatkom jedna brigada postavljena je na mesto gde su saveznički avioni protekle noći bacili hranu. Ostale dve brigade imale su zadatak da ovladaju komunikacijom Valjevo—Loznica na delu Zlatarić—Pričevića i zatvore put Valjevo—Loznica. Trebalo je da spreči neprijatelja da interveniše od pravca Loznice, i da uhvati vezu sa I korpusom. Brigade XVI divizije u potpunosti su izvršile ovaj za-

datak i u toku dana dostigle liniju i položaje koji su im zapovešću štaba XVI divizije bili dodeljeni. Treća i Peta brigada XXXVI divizije po dobijenom zadatku kretale su se pravcem Debelo brdo—Senovo brdo—Sovač—Počuta i posele položaje na prostoru Tubravić—Maričići—Brlog—Milovac—Petrovići, isturajući obezbeđenja prema Povlenu. Sa jačim izviđačkim odeljenjima kontrolisale su pravac od Lelića prema Valjevu, hvatajući vezu sa Prvim proleterskim korpusom, a u slučaju potrebe pomoći i u oslobođenju Valjeva.⁹⁵

Toga dana u sastavu Pete brigade bila su 342 borca od kojih 65 drugarica. Od naoružanja 135 pušaka, 23 pištolja, avionski puškomitraljez, dve zbrojevke, 33 engleska puškomitraljeza, četiri »šarca«, 120 automata, četiri pmtivtenkovske puške, jedan teški i tri bacača.

Pokret brigada protekao je u disciplini i bez dodira sa neprijateljem. Bilo je prijatnih susreta sa meštanima sela kroz koje je Brigada prolazila. Bilo je čaščavanja voćem, pogačom, sirom, kajmakom i rakijom. U nekim selima, gde se Brigada duže zadržavala, bilo je za jelo i pečenih prasića. I u toku sutrašnjeg dana Brigada je ostala na istom mestu.

Ovde su jedinice obe brigade XXXVI divizije imale gotovo čitav jedan dan odmora, pa su ga iskoristile da upoznaju borce sa najnovijim događajima u svetu i kod nas. Interesovanje boraca bilo je naročito za stanje u Vojvodini, pre svega u Sremu. Ovde se radilo i na pripremi priredbi za borce i narod. Malobrojno stanje u Brigadi zahtevalo je da se ove pripreme vrše u okviru Brigade. Više četnih konferencija sa nizom pitanja održano je u bataljonima i na svakoj je bilo pitanje o borbi na Debelom brdu, gde municije nije bilo onda kada je bilo najpotrebnije. Sledećeg dana oko' 12 časova 5. brigada je posle obilnog ručka izvršila pokret preko r. Sušice i Basica, gde je stigla u rejon s. Kušakovići. Odavde je 4. bataljon Pete brigade, zajedno sa komandantom Brigade, pošao prema Valjevu. Imao je da uhvati vezu sa Prvim proleterskom korpusom i da dobije topove za

¹⁰⁴ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 13, dok. 76, str. 190—197; dok. 82, str. 204.

XXXVI diviziju. Komandant Brigade Stevan Bikić ide kao stari artiljerac. On ima zadatak da pregleda i primi ove topove. Bataljon je sa južne strane Valjeva nesmetano stigao¹ do pred sam grad. Tu je zadržan, jer je naišao na pozadinske delove VI proleTERSke divizije i obaveštenje da u Valjevu nemačke snage još daju otpor. Međutim, u sumrak počele su iznad grada da se pojavljuju signalne rakete, što je bio znak da je grad očišćen od neprijateljskih snaga i oslobođen. Veselje i radost boraca razlili su se u veliku razdraganost i veselje građana Valjeva. Pohrlili su na ulice da zapevaju, zaigraju i iskažu zahvalnost borcima oslobođiocima.

Bataljon je bio iznenađen dočekom koji su mu priredili pripadnici pozadinskih jedinica VI divizije. Zasvirala je muzika VI divizije, a borci su pošd u zagrljaj jedan drugome. Bilo je mnogo priče i podsećanja na susrete i zajedničke pokrete od istočne Bosne do Crne Gore. Bataljon je po dolasku u Valjevo bio razmešten u više kuća, a borei su se hranili u jednoj gostioni. Sutradan su borci prošli kroz Valjevo, u kome se na svakom koraku videlo rušilačko i zločinačko ponašanje okupatora. U velikoj zgradi, gde je bila smeštena nemačka komandantura, sve je bilo razbacano, uništeno, samo je u jednoj velikoj prostori-riji bilo nabacano mnogo geografskih karti i sekcija. Štab bataljona je odredio nekoliko boraca da odaberu one sekcije koje će biti potrebne. Međutim, kada je komandant Korpusa Danilo Lekić to video, naredio je da se uzme veći broj i sve što' se moglo poneti u kolima. Ispred komandanture nalazio se polomljeni orao, razbacane kacige i gas-maske. U nekim knjižarama našlo se papira, svezaka, olovaka, mastila i drugog pisaćeg pribora, pa su to pojedini uzimali na revers, jer tako se tada moglo. U toku dana komandant Brigade primio je dva topa pa je bataljon mogao da krene u ranije mesto smeštaja, do komande Dvanaestog korpusa. Borci su u Valjevu tražili poneku harmoniku, gitaru, ali ih nisu našli. Na povratku, prolazeći pored pivare počašćeni su sa nekoliko buradi piva. Ponedli su za svaki bataljon po jedno, i za štab Brigade — ukupno pet buradi. Pokret od Valjeva do s. Sandalj, gde je bio smešten Štab Korpusa, bio je vrlo naporan. Mule koje su vukle topove i municiju često su zastajale i kretale kada

su one htele. Pa ipak, bataljon je uspešno stigao i predao materijal i topove Štabu Korpusa. Četvrti bataljon je ostao tu da se malo odmori. Neko je namirisao da u bataljonu ima piva, pa je štab bataljona sa dva bureta »dobrovoljno« počastio Štab Korpusa. Kako je Peta brigada ovoga jutra krenula iz s. Sandalj, i stigla u rejon Nikolioi—Veliko brdo—Ormanovići, to je 4. bataljon nakon omodra krenuo u sastav Brigade. Već sutradan Brigada vrši pokret do rejona s. Bastave. Oдавde se povezala sa jedinicama XVI divizije. Prvi i 3. bataljon su se smestili u zas. Šuvaja. Peti je zaposao položaje na Bastavskom brdu, a 4. bataljon sa štabom Brigade, sanitetom i intendanturom smestio se u s. Soldatovići. U međuvremenu, dok je XXXVI divizija bila bliže Valjevu, XVI divizija se pomerila u rejon Krupnja. Njen zadatak je bio da ovde u širem rejonu uništi četničke snage i da se poveže sa XI divizijom. Veza sa ovom divizijom još nije bila uspostavljena. Ona je nakon što je oslobodila Krupanj, pošla u pravcu Dvorska i Stolice. Međutim, četnici su sa jačim snagama ušli u napušteni Krupanj, tako je rejon Krupnja bio posednut sa oko 1.000 do 1.500 četnika Račićevog korpusa i četnika koji su iz istočne Bosne prešli u Srbiju.

Brigade XVI divizije napale su ove četničke snage i bez većih borbi razbile i proterale. Moral ovih snaga bio je sada vrlo slab, pa su se uglavnom ispred jedinica Korpusa brzo povlačile. Pobili su u pravcu Lešnice i prema Drini. Posle oslobođenja Krupnja XVI divizija se razmestila na prostoru Kržava—Toman—Lipinovići i Banjevac. Trideset šesta je stigla 21. septembra u rejon Bastave, gde se zadržala. Još 19. septembra odlukom Vrhovnog štaba Dva-naesti korpus je stavljen pod komandu komandanta Prve armijske grupe. Istim naređenjem trebalo je da po oslobođenju Krupnja Korpus usmeri svoje napade sa ciljem oslobođenja Loznice, Banje Koviljače, Ljubovije, da prodire prema Savi i hvata vezu sa Vojvodinom. Razbijene četničke snage, rasterane u prethodnim borbama, pobile su prema Drini, Gučevu, Iverku i Ceru. Ovde su pored četničkih snaga između Tamnave i Drine bile sledeće neprijateljske snage: jedan puk ruskog zaštitnog korpusa, Raeićeva i Kalabićeva četnička grupa korpusa, jedan bataljon Srpskog

dobrovoljačkog korpusa/⁶ oko 500 pripadnika, Srpske državne straže⁹⁷ i delovi 5. SS motorizovanog policijskog puka i 969. motorizovanog bataljona poljske žandarmerije.⁹⁸

Postupajući po zapovesti Štaba Korpusa, XI divizija je 22. septembra posela rejon Krupnja, a sledećeg dana porušila most na Jadru kod Zavlake i pripremala se za napad na Ljuboviju. Ona je u međuvremenu pomogla u formiranju, stvaranju nove narodne vlasti i manjih partizanskih odreda.

Istovremeno, XVI divizija je prodirući ka rudniku Zajači, gde je bila najjača koncentracija četnika, imala kratke okršaje sa njima, a u rejonu Zajače bila napadnuta od jakih četničkih snaga. Međutim, ni ovde četnici nisu dali jači otpor, već su se povukli prema Loznici. Divizija je nastavila svoj pokret prema Loznici. Pred kraj dana njene brigade su stigle na prilaze Banji Koviljači i Loznici, isturajući izviđačka i obaveštajna odeljenja radi prikupljanja podataka o neprijatelju u ova dva mesta. Napad na Loznicu predviđen za 21 čas izveden je sa nešto zakašnjenja. Neprijatelj je pružio žilav otpor, naročito u rejonu železničke stanice. Borbe su vođene u toku cele noći. Napokon u zoru prestao je svaki njegov otpor i Loznica je bila oslobođena. Neprijatelj se povukao u pravcu Lešnice i dalje za Šabac. U napadu na Loznicu posredno je učestvovala i Peta brigada.

⁹⁶ Srpski dobrovoljački korpus je vojna formacija pripadnika fašističke organizacije »Zbor« Dirnitrija Ljotića. U stvari, to je bila pomoćna vojna formacija nemačke okupatorske vojske, pod čijom je komandom i uputstvom dejstvovala protiv NOV i POJ. Pripadnici ovoga korpusa izvršili su veliki broj zločina u Srbiji u toku NOR-a. Prilikom povlačenja okupatora iz Srbije, ovaj korpus se u oktobru prebacio u Srem a potom i u Sloveniju. U maju 1945. god. bio je od jedinica NOV razbijen i potučen.

⁹⁷ Oružane snage kvislinške vlade Milana Nedića u Srbiji, zvale su se Srpska državna straža i imale su oko 35.000 vojnika. Delila se na Gradsku državnu stražu (policiju), koja je obavljala službu u gradovima; Poljsku državnu stražu (žandarmeriju), koja je obavljala službu na teritoriji cele okupirane Srbije, osim gradova, i Graničnu državnu stražu za graničnu službu. Kao kvislinška oružana formacija SDS borila se protiv NOV i POJ i NOP-a u celini u Srbiji. Njeni vojnici su pričinili veliki broj zločina nad srpskim narodom u Srbiji.

⁹⁸ Vasić—Savić, *Prva vojvodanska brigada*, 315—316.

U vezi sa zadatkom koji je dobio od Štaba korpusa, štab XXXVI divizije izdao je blagovremeno zapovest Trećoj i Petoj brigadi. Peta brigada imala je da izvrši pokret u toku 22. septembra od Soldatovića preko Brezje i Mijakovaca do Stolica. Ukoliko bi naišla na četničke snage da ih napadne i rastera, a potom da nastavi pokret preko Bajira i Visoke glave do Lipove glave, i tu posedne polažaj na liniji Lipova glava—zas. G. Mala—zas. D. Mala (Korenita). Sa ove linije trebalo je da se obezbedi od pravca ceste Loznica—Valjevo da izviđa do s. Korenita—Runjani—Kozjak.

Sa XI divizijom u Srbiju su stigli delegati iz Brigade, koji su bili na Kongresu USAO-ja u Drvaru. Oni su u Brigadu stigli kada se ona nalazila na prostoru G. i D. Mala oko 22. septembra. To su bili: Čedomir Mudrinić, Leposava Krnješavac Meri i Zdravko Rapajić. Sve troje su odmah postavljeni na političke dužnosti.

Treća brigada trebalo je sa divizij-skom bolnicom i komorama Treće i Pete brigade da stigne do s. Lipovica. Odavde sa dva bataljona otpremi avionske pošiljke za XI i XVI diviziju i korpusnu artiljeriju, a potom nastavi pokret ka Stolicama. Nakon toga trebalo je da se Brigada postavi na prostor Stolice—Bajir—G. Mala—Mijakovac.

U OBEZBEDENJU NAPADA XVI DIVIZIJE NA LOZNICU I NAPAD NA ŽELEZNIČKU STANICU LIPNICA

Pokret Pete brigade otpočeo je tačno u određeno vreme i Brigada je iza 12 časova stigla na Stolice. Tu je zastala, a komesari su iskoristili predah da podsete borce da je u ovom mestu baš septembra 1941. godine održano savetovanje na kome su donete značajne odluke. Stolice će ući u istoriju. Tada je to bio početak naše borbe, a sada se već nazire njen pobedonosni završetak. Pošto ni u toku pokreta, a ni na Stolicama nije naišla na neprijateljske snage, nakon kratkog zastanka, produžila je pravcem Bajir, Visoka glava, zas. G. Mala, Srednja Mala. Ovde se po bataljonima razmestila, tako što su se 1. 3. i 4. bataljon zadržali u Srednjoj Maloj, a 5. u Gornjoj Maloj. Radi izvršenja postavljenog zadatka tj. obezbeđenje napada XVI di-

vizije na Loznicu, Peta brigada je sutradan, 23. septembra oko 13 časova izvršila pokret u dve kolone prema raskrsnicama puteva Krstac—Loznica—Valjevo i Loznica—Krupanj. Cilj je bio razbijanje četničkih snaga koje su se ovde Bile zadržale. Treći i Peti bataljon Brigade činili su desnu, a 1. i 4. bataljon levu kolonu. Desna kolona po izbijanju na kose iznad s. Korenite i na samoj cesti Loznica—Valjevo naišla je na jednu četničku grupu od oko 200 četnika. Treći i 5. bataljon su odmah iz pokreta izveli energičan napad i ubitačnom mitraljeskom vatrom uneli pometnju među četnike, koji su se ubrzo nadali u bežanje, ostavljajući čak i ranjene. Brzina kojom su ovde reagovala oba bataljona nije im dozvolila da organizuju bilo kakav otpor. I leva kolona naišla je na četnike iznad sela Korenite. Ovde su 1. i 4. bataljon takođe brzo reagovali, razbili četničku grupu i naterali je da se žurno povuče. Kada je izbila na raskrsnicu puteva Loznica—Valjevo i Loznica—Krupanj, Peta brigada je dobila naređenje da sadejstvuje XVI diviziji, koja u toku noći 23/24. septembra napada na Loznicu i Banju Koviljaču. Zadatak Brigade je da u toku noći likvidira neprijateljsku posadu na železničkoj stanici Lipnica. Imala je da zaposedne železničku stanicu i poruši železnički most ispred s. Lipnice i onaj prema Šapcu na cesti Šabac—Loznica. Po rušenju mosta da posedne pogodne položaje sa kojih će moći uspešno da odbija svaku intervenciju od Šapca prema Loznici. Tako bi XVI divizija mogla nesmetano da izvršava svoje zadatke. Brigada je oko 23 časa u tišini stigla neopaženo do železničke stanice Lipnica. Komandant Brigade je 1. i 3. bataljon uputio da likvidiraju neprijatelja koji je tu bio u jačini do 200 četnika i manja grupa od oko 20 nemačkih vojnika. Ovde su komandanti bataljona Branko Jović Sepika i Simo Mirković Milan nadmudrili četnike i nemačku posadu. Privukli su bataljone bez šuma i sa svih strana napali na most i železničku stanicu, tako da je neprijatelj bio potpuno zbuđen i pokoleban. Grupa četnika koja nije bila obuhvaćena ovim napadom, napustila je svoje položaje i pobjegla u pravcu Lešnice. Dobro izvedenim manevrom i brzim nalletom 1. i 3. bataljona ove neprijateljske snage su bile iznenađene i pokolebane, te su pružile dosta neorganizovan otpor. Žestoke borbe vođene su samo kod železničke sta-

nice, ali su bataljoni i ovde brzo likvidirali svaki otpor i porušili železnički most. Za nepuni jedan čas bataljoni su uspeli da zauzmu železničku stanicu. Bežeći prema Šapcu, četnici su naišli na kolonu 4. i 5. bataljona Brigade, koji su bili u pokretu ka mostu na Jadru u neposrednoj blizini Lešnice. Bataljoni su primetili ove razbijene četničke grupe i otvorili vatru, ali su četnici pod zaštitom mraka uspeli da se prvi domognu mosta na Jadru i pobegnu u Lešnicu. Pošto je prethodnica ova dva bataljona, u jačini od jednog voda iz 5. bataljona, stigla do mosta, nije obratila pažnju da li na drugoj strani Jadra ima neprijatelja. Bilo je rano jutro, i vladala je tišina. Uvereni da kod mosta nema neprijatelja, odeljenje 5. bataljona je nesmotreno izišlo na most. Neprijatelj se bio pritajio, jer je čuo puškaranje kod

Puškomitraljezac na položaju kod mosta na Jadru, septembar 1944.

železničke stanice Lipnica, a upozoren i od četnika koji su malopre pobegli preko mosta, bio je u očekivanju dolaska naših jedinica na Jadar. Kad su prvi borci stupili na most, pripadnici Ruskog zaštitnog korpusa, koji su ovde na mostu imali položaje, otvorili su vatru. Odmah je pao Joca Jakovljević, politički delegat voda. Omalen rastom,

crvenog okruglog lica i uvek nasmejan. Iz njega je zračila toplina, veselje i humanost. Koliko puta je pomogao starijim i iznemoglim borcima, našao parče hleba za gladnog borca! On je, veli, kao siromašni čobanin iz Krčedina naučio gladovati; za sebe nije tražio ništa. Borio se još 1942. godine protiv Bižičevih četnika u istočnoj Bosni, tu je, kako je često pominjao, zaradio i reumu. Prošao je sa Brigadom kroz istočnu Bosnu, doživeo tegoban put preko Crne Gore i Hercegovine. Poginuo je na domaku svoga Srema, koji je toliko voleo. Bio je nepismen, slova je učio, ali nije imao vremena za rečenice, njih je znao napamet. Tako nepismen postao je politički delegat voda, možda najbolji u Brigadi. Sve što je činio, uvek je činio ličnim primerom, radio je sve dobro i ispravno. Kod jadranskog mosta je sahranjen, ostao da leži sa svojim drugovima.

Ovde je na položaju kod Jadra i ispred Lešnice u toku tri dana i noći Peta brigada vodila teške borbe. Malobrojne čete pa i bataljoni svedeni gotovo na starešine, i pored dovoljno automatskog oružja nisu uspevali da nateraju neprijatelja na povlačenje. Nisu to mogli ni bombaši ni puškomitraljesci jer se ispred nalazio neprijatelj koji je, kako bi se to moglo reći, »prodao kožu vragu«, pripadnici Ruskog zaštitnog korpusa ili, bolje reći, ti izdajnici svoje sovjetske domovine.

U međuvremenu XVI divizija je oslobodila Loznicu i likvidirala svaki neprijateljski otpor. U toku 24. septembra Peta brigada je držala položaje na cesti Loznica—Šabac levo i desno od mosta na Jadru do u visine Kurtovića koliba. Ostalim snagama nalazila se u rejonu Lipnice na odmoru i sređivanju. Sahranjeni su i poginuli u blizini mosta. Brigadni sanitet i intendantura prebacili su se iz s. Šora u s. Lipovicu. Predveče toga dana tri bataljona kreću na izvršenje zadatka. Jedan ima da pređe od Kozjaka preko Kurtovića koliba do Jadra, da se prebaci na drugu stranu i iznenadno s boka napadne neprijatelja koji se ušančio kod mosta. Sa jednim bataljonom treba da izbije pravo na most i napadne kada otpočne napad bataljona sa druge strane Jadra. Sa jednim bataljonom da napadne most na Jadru, pravo cestom za Šabac. Sva tri bataljona napala su istovremeno. Neprijatelj se bio dobro ukopao u rovove iza Jadra i ispred mosta. Međutim, kad je bata-

ljon sa desne strane Jadra napao na njegovo levo krilo, neprijatelj je bio iznenađen i pokoleban. Usmerio se na odbranu svog levog krila i tako oslabio odbranu na mostu. Bataljoni koji su napadali na most su ovo iskoristili i prebacili se preko mosta te odatle oterali neprijateljske snage prema Lešnici. Tada je neprijatelj uveo izvesna pojačanja i krenuo u protivnapad. Da ne bi trpeli velike gubitke, bataljoni su se pod zaštitom vatre iz bacača povukli preko mosta i zadržali na prvobitnim položajima. Neprijatelj je imao znatne gubitke, a Brigada šest poginulih i osam ranjenih. Peta brigada je uspela da u četvrtom jurišu ovlada mostom i da ga poruši. U toku 25. septembra nije bilo borbe. Oba bataljona držali su posednute položaje sa po jednom četom, dok su se ostali odmarali. Istovremeno, Treća brigada je vršila kontrolu preko r. Jadra iza rejonu Lipnica, Obres, Kozjak. Imala je više sukoba sa četnicima na Iverku.

Pošto je XVI divizija oslobodila Loznicu i Banju Koviljaču, a XXXVI divizija izbila na levu obalu Jadra, neprijateljska grupacija u jačini do 4.500 ljudi prikupila se na sektoru Lešnica—Cer—Iverak. Da bi ostvario svoju zamisao uništenja ovih četničkih snaga, Štab Dvanaestog korpusa je 25. septembra izdao naređenje po kome je XI divizija u toku noći 25/26. i u sadejstvu sa XVI divizijom imala da ovlada Iverkom, a potom nastavi prodor pravcem Velika glavica pa do Grabovca. Tu se imala postaviti na prostor Radovašnica—Grušić—Dvorište i sa naslonom na Cer prodirati prema istoku i severu — prema Šapcu. Šestnaesta divizija, posle zbacivanja neprijatelja sa Iverka u zajednici sa XI divizijom da nastavi prodor prema Ceru, a zatim prema Čokešini, Petkovici, Novom Selu i Lešnici. Na levom krilu XXXVI divizija imala je da od linije Kozjak—Dobrić—Vidojevica—šanac i Lešnica (pošto ovlada Lešnicom) nastavi prodor prema Novom Selu i Prnjavoru. Sa jednom brigadom da ostane na dostignutom prostoru, a da Petu brigadu vrati u Loznicu, Banju Koviljaču i Lipnički šor. Sa ovog prostora XXXVI divizija ima da kontroliše Drinu od Banje Koviljače do Badovinaca i sektor Loznica—Krupanj, da održava tesnu vezu sa XVI divizijom i u desno sa Trećim korpusom preko Drine u

Bosni." U noći 25/26. septembra XI i XVI divizija su u nezadrživom naletu proterale neprijatelja sa Iverka i odmah još u toku noći izbile na Cer, odnosno pred njegov Greben, koje su zaposle četničke jedinice. Napad na ove četničke snage bio je uspešan i nakon dvočasovne žestoke borbe oni su skinuti sa Grebena, odakle su počeli da se povlače, a za njima i sve ostale četničke jedinice iz rejona Cera. Oko 18 časova prestao je svaki otpor na Ceru, a četničke i ostale snage neprijatelja su se povukle prema šapcu i Badovincu.

Prema zapovesti štaba XXXVI divizije, Treća i Peta brigada izvršile su napad na neprijateljske snage u Lešnici u rano jutro. Lešnicu je branio bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa jačine do 600 ljudi, zatim 450 belogardejaca i oko 100 Nemaca, dobro naoružani, podržani sa dva brdska i dva protivtenkovska topa i tri tenka.

Bilo je oblačno i iz niskih gustih oblaka sipala je sitna prohladna i dosadna kiša. Zemljište kuda su se kretali borci bilo je lepljivo i klizavo, pa ipak borci su bili orni za borbu jer su bili upoznati da ovoga jutra sve korpusne jedinice napadaju na neprijateljske snage na Iverku i Ceru, i da su XI i XVI divizija već zbacile neprijateljske snage sa Iverka, nastavljajući razbijanje onih na Ceru. Borci Pete brigade imali su razloga da ovoga neprijatelja u Lešnici unište, jer su u proteklim borbama imali bolne gubitke. Treća brigada neposredno je napadala Lešnicu od pravca juga, istoka i severoistoka. U napadu na snage u Lešnici uzela je učešća i Druga brigada XVI divizije. Napad je počeo jednovremeno negde oko 7,30 časova ujutru. U napad je prvo pošla Treća brigada. U oštroj i žilavoj borbi njeni bataljoni su sporo napredovali. U više navrata došlo je do borbe prsa u prsa i gušanja sa neprijateljskim jedinicama. Uz manje prekide vođena je gotovo celi dan.

iPeta brigada je otpočela borbu kada je Treća već bila u punom naletu. Bataljoni Brigade u prvom momentu jakim mitraljeskom i puščanom vatrom naterali su neprijatelja na povlačenje sve do r. Lešnice. Ovde je on zaposleo

⁹⁴ Zbornik NOR, tom IV, knj. 29, dok. 87, str. 384.

ranije pripremljene položaje ispred same rečice. Pošto je dobio pojačanje, podržan vatrom artiljerije i bacača, izvršio je protivnapad na proredene bataljone Brigade. Štab Brigade je povukao svoje bataljone da ne bi trpeli veće gubitke. Bataljoni su zaposeli položaje za oko 400 m unazad. Negde poslepodne u borbu je stupila Druga brigada XVI divizije na desnom krilu Treće brigade. Tada je Treća brigada uspela da potisne neprijatelja i da dogovorom sa Drugom brigadom izvede snažan ponovni napad. Brigada je isturila automatska oružja napred, iz kojih je otvorena uraganska vatra. Jednovremeno u napad su pošle sve tri brigade. Bilo je to oko 15 časova. Štab Treće brigade orijentisao je neke bataljone prema severoistoku i zapretio presecanjem puta Lešnica—Šabac. Neprijatelj je bio pokoleban, pa je počeo da napušta pojedine položaje. Međutim, pred Petom brigadom se uporno borio i tek krajem dana ovde je slomljena njegova odbrana, pošto je Treća brigada već ušla u Lešnicu sa severne strane. Pola sata kasnije sa ceste Šabac—Loznica ušla je i Peta brigada. Ulaskom u Lešnicu, koja je na putu za Šabac bila najveće neprijateljsko uporište, brigade XXXVI divizije su ostvarile postavljene zadatke.

Sada se pred Dvanaesti korpus postavio zadatak oslobođenja Mačve i Posavine i potiskivanje neprijatelja u Šabac, te uspostavljanje veza sa Sremom. Na oslobođenoj teritoriji jedinice su imale zadatak da pomognu u organizovanju i učvršćenju narodne vlasti. U tom smislu partijski i politički organi dobili su konkretne zadatke. Trebalo je intenzivirati rad na dobrovoljnoj mobilizaciji, kako bi divizije Korpusa dostigle potrebno i predviđeno brojno stanje. Zadatak prodiranja kroz Mačvu i Pocerinu poverio je XI i XVI diviziji. Šesta proleterska divizija vršila je obezbeđenje boka Prvog proleterskog korpusa sa sektora planine Lašić—Tekeriš. Trideset šesta divizija imala je da kontroliše Drinu od Janje pa do ušća u Savu i da održava vezu sa Trećim korpusom. Pored toga, da obezbeđuje i potpomogne izgradnju aerodroma kod Loznice i da svojim snagama drži položaje na Iverku i Ceru. Usput, u svim selima da radi na stvaranju NO odbora. Pri tome svuda ukinuti bivšu postojeću vlast, pomoći u formiranju vojno-

-pozadinskih organa i razviti politički i kulturno-prosvetni rad na terenu.¹⁰⁰

Obaveštavajući štab XXXVI divizije o borbama u rejonu Lešnice, štab Pete brigade izveštava da su borci i starešine primerno i hrabro izvršavali postavljene zadatke. Oni su se junački borili protiv daleko nadmoćnijih neprijatelja, koji se uz to dobro ušančio između dve reke, Jadrana i Lešnice. Malobrojno stanje Brigade i nedostatak rezervi nisu omogućili da se neprijatelj potuče iako je više puta isterivan iz rovova. Pored toga, u izveštaju o brojnom stanju se navodi da je ono spalo na najmanji broj od kako je Brigada formirana. U sva četiri bataljona se nalazilo svega 270 boraca od kojih 39 drugarica. U Štabu Brigade 27 drugova i pet drugarica, u intendanturi 21 drug i šest drugarica i u sanitetu 12 drugova i 14 drugarica. Ukupno u Brigadi 355 boraca od kojih 64 drugarica.¹⁰¹

Brigada je u trodnevnim borbama imala velike i bolne žrtve. Poginuli su: Joca Jakovljević, pol. delegat voda, Toša Katić, komandir čete, Nikola Vučetić, borac, Slobodan Garić, komandir čete, Petar Smuđa, dbaveštajni oficir bataljona, Dušan Velisavljević, komesar čete, Milica Gleda, devetnaestogodišnja Ličanka, pom. komesara čete. Poginuli su još Petar Mandić iz Dervente, zamenik komandira, i Petar Krasojević Banijac, zamenik komandira čete, oba 20-godišnjaci. Poginuo je i vodnik Dura Petrović i komesar čete Gavra Bogičević, te borci Sava Milinković i Jovan Miličević, oba iz istog sela Karlovčica. Ranjeni su: Jovan Misirkić, pom. komesara čete, Vasa Grković, vodnik, Košta Žarić, nišandžija na protivtenkovskoj puški te Mirko Lukić i Žika Gradić, Nikola Devrnja, Sava Stepanov, Uglješa Jevramović, Milan Đurić i Jovan Mihajlović, svi vodnici. Ranjeni su još Ilija Milanović, Ivan Popović i Branko Radovanović, komandiri četa, Sava Stanković, komesar čete, Boža Lukić, pom. komesara čete Sreta Ugričić i Dara Agbaba, pol. delegati voda, Sava Stanić, komandant 5. bataljona, Jovan Knežević, zamenik komandanta bataljona, za-

¹⁰⁰ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 12, dok. 153, str. 391 dok. 163, str. 418.

¹⁰¹ Operativni izveštaj Pete brigade Štabu XXXVI divizije od 28. septembra 1944, Arhiv VII, br. reg. 3/36.

tim Jovanka Jeftić, Vekija Ismić, Jelena Laušević, Ivanka Jovanović i Bogdanka Đukić, bolničarke, Milić Klarić, sekretar SKOJ-a u bataljonu, te borci: Ivan Kaplar, Nebojša Dobrijević, Vasa Jovanović, Milorad Petošević, Laza Putniković, Đura Mirjačić, Ljuba Ničetin, Dobrivoje Ljubinković, Cveja Stojanović, Stevan Vlašić, Duško Šijački. Ranjena je Ivanka Kovineić, referent saniteta bataljona, i Adela Čumunski, borac, Poljakinja iz Varšave. U Brigadi je bilo još Poljaka, a jedan od istaknutih bio je Franja Jaroševski, koji je u vreme kada je poginuo bio zamenik komandanta bataljona.

Komandiri četa, vodova, bili su nosioci discipline, borbenosti u svojim jedinicama. Jurišali su na čelu svojih četa i vodova, a povlačili su se poslednji. Komandiri su raspoređivali puškomitraljeze, išli za vreme borbe tamo gde je najteže, pomagali su jedni drugima kada je to bila potreba i vodili neprekidnu brigu o svojim borcima, o ranjenima i u borbi poginulim. Nastojali su da se ranjeni pa i poginuli, ako je to ikako moguće, pa i po cenu žrtava izvuku i mrtvi na dostojan način sahrane. Lično su vršili vojnu obuku, upoznavali borce sa oružjem i upotrebom. Učili su puškomitraljesce, bombaše i uvek bili bliski sa borcima, krećući se u pokretu pored svojih četa i vodova. Starale su se da na vreme borci dobiju hranu i municiju, ginuli su i bili ranjavani. Uvek su služili za primer. Najspremniji vodnici pa i desetari, dolazili su na više dužnosti. Od borca stigli su do zamenika komandanta bataljona, do komandanta bataljona, oni najhrabriji i najbolji. Teško je nabrojati sve te komandire četa, njihove zamenike, komandire vodova, zato navodimo samo neke. Božo Medić, Ivan Zenil, Ivica Šnajder, Ilija Stakić, Đorđe Jovanović, Karlo Kranc, Milan Drakulić, Živko Brebanović, Ivica Skender, Damjan Zakić, Đorđe Koplić, Sava Najić, Stevan Žilavski, Nikola Sovrić, Josip Prpić, Dušan Medić, Nikola Dautović, Marko Ostojić, Ignjat Barjaktarević, Radivoje Bečejac, Miloš Mamutović, Vasa Milošević, Branko Markinković, Toša Katić, Ilija Mianović, Ivan Popović, Franjo Baštijančić, Nikola Orlović, Jovan Knežević, Martin Čolić, Radovan Đikić, Milan Batanjac, Slobodan Kisačanin, Milisav Đurašinović, Luka Strahinić, Jovan Knežević, Džemal Bukvić i mnogi drugi.

U vezi sa zadatkom koji je dobila XXXVI divizija, njen Štab je izdao zapovest po kojoj je Treća brigada pojačana s 4. bataljonom Pete brigade, imala da posedne rejon Lešnice, Novog Sela i Prnjavora. Odatle treba da kontroliše Drinu od Badovinca do ušća Jadra i pravac od Cera, te da izviđa pravcem Prnjavor—Badovinci i Klenje i od Petlovače. Imala je da onespособi železničku prugu i drum u visini Petlovače. Peta brigada dobila je zadatak da jedan bataljon prebaci u Lipovački Šor, a sa preostala dva bataljona da se postavi na prostoru Loznica—Banja Koviljača. Odatle da kontroliše Drinu do Gornje Koviljače, da izviđa prema planini Iverak i pravce Loznica—Draginac, Loznica—Kostajnik i Banja Koviljača—Zvornik. Pored toga, postaviti obezbeđenje od Guče i Zajače u zajednici sa Podrinjskim bataljonom. Peta brigada imala je da održava vezu sa Trećim korpusom i sa XVI divizijom. Bilo je predviđeno da se Brigada na ovom terenu zadrži nešto duže. To vreme ima da iskoristi za odmor i sređivanje, da nastavi sa vojnom i političkom obukom i da se naročito obrati pažnja na politički rad sa narodom, pre svega sa omladinom, kako bi se pridobila za dobrovoljno stupanje u naše redove.¹⁰²

Štab Pete brigade, deleći zadatke svojim bataljonima, ostavio je 4. bataljon u Lešnici, gde je stavljen pod komandu Treće brigade. Ovaj bataljon imao je zadatak da kontroliše prostor od Cera i Drine. Štab bataljona je u toku 27. septembra uzeo učešća u formiranju NO odbora u Lešnici, a komesar bataljona imao je razgovor sa omladincima jedne Nedićeve čete (oni su bili obučavani, imali su drvene puške, čegrtaljke, ali su imali i političku nastavu). Pozvani su da nam se pridruže. Oni su pošli kući, a u toku poslepodneva došla su sedmorica. Ujutru prilikom odlaska bataljona, došla su još tri omladinca i jedna devojka. Tako je iz Lešnice pošlo sa 4. bataljonom deset omladinaca i jedna omladinka. To je bila i prva popuna 4. bataljona, a i Pete brigade od kada je u istočnoj Bosni februara primila popunu iz Srema.

Treća brigada rasporedila je bataljone tako što je 1. bataljon ostao u Prnjavoru, zatvarao pravac Šabac—Loz-

¹⁰² Arhiv VII, br. reg. 3/35.

nica a 2. u istom mestu pravac od Badovinaca i Bogatića. Njen 3. bataljon u Novom Selu, odakle kontroliše Drinu od Badovinaca do ušća Jadra. Četvrti bataljon Pete brigade u toku ovoga dana ostavljen je u Lešnici, kao rezerva. U toku 28. septembra Štab Brigade je pomorio bataljone tako što je 1. došao u Lešnicu, 2. se smestio u Runjani, odakle kontroliše Iverak, a 4. bataljon u istom mestu motri na pravac od Grnčara D. i G. Nedeljica, 3. bataljon je ostao u Novom Selu, a 4. bataljon Pete brigade i dalje u Lešnici.

Peta brigada pomerila se nešto ranije (da bi načinila mesto bataljonima Treće brigade) bez 4. bataljona, tako što je 1. bataljon uputila u Banju Koviljaču sa zadatkom da obezbeđuje pravac od Zvornika; Treći bataljon, Štab Brigade i divizijska bolnica ostali su u s. Šor, a 5. bataljon je došao u Loznicu. Sledećeg dana došlo je do izvesnog pomeranja u rasporedu Brigade, pa je 4. bataljon po dolasku iz Lešnice smešten u s. Klupci sa zadatkom da isturi izviđačka odeljenja na Grnčarsko groblje, dok je 3. bataljon prebačen do Tršičkog brda, odakle obezbeđuje od Zajače i Korenite. Prvi bataljon ostao je u Banji Koviljači sa istim zadatkom, a Štab Brigade, intendatura, sanitet i divizijska bolnica prešli su u Loznicu. Ovo razmeštanje bataljona bilo je uslovljeno obezbeđenjem radova na aerodromu kod s. Klupci.

Štab XXXVI divizije dao je Petoj brigadi konkretne zadatke u vezi sa izradom aerodroma i naredio da se poveže sa inženjerom Utješinićem, koji rukovodi radovima, te da mu se pruži potrebna pomoć. U ovakvom rasporedu Peta brigada ostaje sve do 1. oktobra, dakle puna četiri dana. U toku ovog vremena izvršeno je sređivanje jedinica, šišanje, pranje i čišćenje odela. Ishrana je bila redovna, a u bataljonima su održavane bataljonske konferencije, na kojima je izvršen kritički osvrt na borbe kod Lešnice. Osećala se tuga zbog zaista teških gubitaka i želja da što pre dođu novi borci. U duhu naređenja štaba Divizije razvijen je po bataljonima intenzivan politički rad, kao i povezivanje i rad sa omladinom. Pogodna prilika bila je što su omladinci okolnih sela radili na aerodromu, a na radovima su bile svakodnevno angažovane i po jedna četa bataljona. Došlo je do povezivanja sa ovom omladinom i do ideje da

se oni prikupe i privole da dobrovoljno stupe u bataljon. Do toga je došlo 1. oktobra u 4. bataljonu, koji je inače bio na izvoru odakle je moglo poteći dobrovoljno pristupanje u naše redove. Nalazeći se u s. Klupci i održavajući svakodnevnu vezu sa omladinom, koja je po ceo dan radila na osposobljavanju aerodroma, dogovoreno je sa nekoliko omladinaca, koji su inače bili skojevci, da se održi zajednička konferencija bataljona i omladine. Bio je to 1. oktobar. Sazvan je zbor bataljona, boraca i starešina, koji su

se za ovu priliku izuzetno pripremili. Tu su o pasu bile bombe, pa puške i puškomitraljezi, očišćeni i podmazani, a borci dobro i lepo obučeni. Sa druge strane, nasuprot bataljonu postrojili su se omladinci. Od oružja imali su lopate, motike i ašove. I oni su se bili postrojili. Bilo je važno pridobiti ove mlade ljude da dobrovoljno krenu sa jedinicama u oslobođenje zemlje. Oni su sinovi čiji su dedovi bili ratnici, tim je rečima i počeo svoj nastup komesar bataljona. Govorio je o tradiciji naroda ovoga kraja, svetloj, oslobodilačkoj, o hajducima i četovođama, o Gučevu i Ceru, o njihovim dedovima, koji su vodili borbe u balkanskim i prvom svetskom ratu. Govorio je i o 1941. godini, koja je u ustanku ovde imala svoje mesto, svoje pristalice. Zatim je nastao tajac, pa poziv upućen omladinima da se jave dobrovoljno u bataljon. On je proređen, treba ga popuniti i on želi dobrovoljce. Ko želi da se pridruži neka istupi napred. Istupili su prvi skojevci kao i uvek za primer. Ostali su se zgledavali levo i desno a potoni jedan po jedan, a zatim sve više i više, dok na drugoj strani nije ostao ni jedan omladinac. Dakle svih 125 omladinaca postali su borci 4. bataljona Pete brigade. Porasle su i čete i bataljon. Svi su se uhvatili u kolo, našla se i harmonika. Neki su razgledali puške, puškomitraljeze, a naročito im je bio interesantan nemaoki puškomitraljez »šarac«. Borci su u svojim torbicama pronašli i petokrake zvezde, pronašla se i neka rezervna kapa, pa je jedan deo novih boraca već izgledao partizanski. Omladinci toga dana nisu došli na večeru kod svojih kuća. Dobili su dobar obrok sa kazana bataljona. Njihovi roditelji bili su ponosni što su im sinovi postali borci. Donosili su hranu, pite i prasiće za ceo bataljon. Dirljivo je bilo čuti kako poneki deda uči svog unuka kako da ratuje. Uvek isto — među drugovima treba biti hrabar, pošten i ponosan. Ovi divni omladinci u bataljonima 5. brigade borili su se junački, baš onako kako im poručioše njihovi dedovi. Ginuli su i bili ranjavani, ali i brzo postajali hrabri kuriri, desetari, vodnici, komandiri četa, puškomitraljesci, bombaši. I ostala tri bataljona imala su isti zadatak. Uspeli su da privole veći broj omladinaca da stupe u njihove bataljone.

MARŠ BRIGADE DO PROSTORA KRUPANJ—STOLICE I UB—VALJEVO

Brigada je u svom sastavu 1. oktobra imala 435 boraca i 72 drugarice. Do 3. oktobra Brigada ostaje na istim mestima. Toga dana izvršavajući naređenje Štaba XXXVI divizije odlazi na prostor Krupanj—Stolice. Marš je dug i traje do 22 časa. Tu je Brigada prenoćila, a sutradan, 4. oktobra nastavila pokret i postavila se sa 1. bataljonom na Stolice, obezbeđujući se od pravca Ljubovije i držeći vezu na Grnčarskom groblju sa Trećom brigadom; 3. bataljon na cesti kod Krupnja prema Valjevu obezbeđuje pravac Valjevo—Loznica i Pecka; 4. bataljon u s. Kržava obezbeđuje se od Pecke i Ljubovije, a patrolama od Marinkovog kamena i s. Tomani. Peti bataljon sa Štabom Brigade, intendanturom i sanitetom smešta se u Krupanj i održava vezu sa 1. bataljonom. Treća brigada došla je na prostor gde je ranije bila Peta brigada i ovde ostala do 6. oktobra. Nakon što je dva dana provela na pomenutom prostoru, Brigada po zapovesti Štaba Divizije vrši pokret na novi prostor. Sa ciljem blokade Šapca i Obrenovca i zatvaranja svih pravaca koji izvode na liniju Šabac—Sava—Obrenovac, u pravcu Mačve, Posavine, Valjeva i Uba, te organizovanja narodne vlasti i nastavljanja mobilizacije, dolazi na prostor Tekeriš—Sinošević. Ovde se zadržala i razmestila. Služi kao opšta rezerva Divizije. Stigla je 6. oktobra i postavila se sa 1. bataljonom u severnoj grupi kuća s. Sinoševići, sa obezbeđenjem od Slatine i Zablače. Sa 3. bataljonom u s. Tekeriš obezbeđuje se od Trbosilja i Runake. Peti bataljon se smestio u jugozapadnom delu kuća s. Sinošević, obezbeđujući se prema Nakičanima od Matijevića i Markove šume. Četvrti bataljon smestio se u kućama uz cestu blizu Siniševića i vrši obezbeđenje u pravcu Šapca.¹⁰³ Ovde su se borci odmarali, a nastavljeno je sa vojnom i političkom obukom. Ishrana je bila dobra, jer su intendanti uz ručak nabavili i dovoljno grožđa. Odmah posle ručka Brigada je krenula preko Koceljeva do varošice Ub. U Koceljevu je zastala da bi se odmorila za nastavljanje pokreta koji je trajao celu noć. Ujutro oko 8

¹⁰³ Arhiv VII, kut. 1244, br. reg. 3/30.

časova 8. oktobra Brigada je ušla u Ub. U toku pokreta prema Koceljevu komandant Divizije je poručio da se u Brigadi povede računa o izgledu boraca i Brigade kao celine. Približavala se Beogradu i ubrzo će se sresti sa proleterima a nije isključen ni susret boraca Brigade sa drugom Titom. U Brigadi je zavladao nekakav optimizam, borba da se što bolje izgleda, cipele su bile čiste, a mnogi borci su uspeli da nađu pegle i da ispeglaju košulje i pan-

talone. Tu u toku ovoga pokreta komesar Brigade Esad Cerić našao se u koloni bataljona. Od dolaska u Petu brigadu stalno se kretao u koloni neke od četa ili nekog od bataljona. Uspeo je već ovde da upozna sve starešine, ali i mnoge borce. U koloni *je* nastojao da porazgovara sa boricima i starešinama. Prenosio je poneku informaciju o stanju na frontovima ili je nametao razgovor o nekoj od političkih tema. Međutim, najčešće je postavljao boricima pi-

tanje iz njihovog ličnog života. Zato je već dotada uspeo da upozna ne samo lica boraca i starešina, već i njihove navike, sklonosti, pamtio je gde su rođeni, gde im žive porodice i mnoge druge osobine. Delovao je kao komesar, ali više i kao komunista i partijski rukovodioc. Bez nametanja umeo je da otkrije greške i boraca i starešina i onda na svoj način tiho, bez ljutnje, ali oštro kritikuje, tako i

Komandant Brigade Stevan Bikić i komesar Esad Cerić sa grupom boraca i rukovodilaca kod Valjeva 1944.

kad se radilo o greškama članova Štaba Brigade. Njegove odlike političkog rukovodioca i neumornog partijskog radnika tek je trebalo da dođu do izražaja. Njegovom dolasku u četu ili bataljon, borci su se istinski radovali. Svestrano obrazovan, iste generacije sa borcima i starešinama, već dotada stekao je njihove simpatije. Više im je bio drug nego starešina.

Do početka oktobra Prva armijska grupa je oslobodila zapadnu Srbiju, sein Šapca, a u Šumadiju je izbila do Stepovevca (18 km južno od Obrenovca). U to vreme i delovi Trećeg ukrajinskog fronta u sadejstvu sa četrnaestim korpusom prodirali su kroz istočnu Srbiju ka Velikoj Moravi. Nemačka armijska grupa »Felber« bila je potisnuta u širi rejon Beograda i u prostor Kragujevca i Kraljeva.

Uslovi za oslobođenje Beograda bili su time ispunjeni. Vrhovni štab je preduzeo mere da se izvrše sve pripreme za napad na Beograd, ocenio je da su stvoreni svi uslovi za sprovođenje beogradske operacije i oslobođenje Beograda. Planom Vrhovnog štaba, beogradska operacija imala se izvesti zajedničkim dejstvom snaga Prve armijske grupe i dela snaga Trećeg ukrajinskog fronta. U vezi sa tim, Vrhovni štab je 6. oktobra naredio Dvanaestom korpusu, koji je u svom sastavu imao XI, XVII, XXXVI i XXVIII diviziju, koja se iz istočne Bosne prebacila u Srbiju u vezi sa ovom operacijom. Zadatak je bio da se najpre zauzme Obrenovac, kao jako čvorište neprijateljske odbrane Beograda, i da se onda bude spreman za napad u pravcu Beograda. Istoga dana Dvanaesti korpus je u vezi sa ovim planom pokrenuo svoje jedinice. Krećući se usiljenim maršem, jedinice Korpusa su do 9. oktobra stigle na prostor Banjani—Ub—Brović, a Treća brigada XXXVI divizije u rejon Stublina.

BORAVAK U VALJEVU

Peta brigada, koja je još 8. oktobra stigla u Ub, bila je po naređenju štaba Divizije upućena u Valjevo sa zadatkom da smeni I šumadijsku brigadu i da tamo bude posadna jedinica. Imala je da vrši obezbeđenje nekih ustanova kao što su Nacionalni komitet i dr. Brigada rano ujutro polazi na put za Valjevo pravcem Ub—Slovac—Divci—Valjevo. Do Slovca je maršovala, a odavde do Valjeva stigla je železnicom. Kada je stigla u Valjevo, smestila se u sela jugozapadno od Valjeva. Četvrti bataljon je došao u s. Sedlare; Štab Brigade, sanitet i intendantura nalazili su se u Valjevu. Ostala tri bataljona smestila su se na periferiji Valjeva. Ovde Brigada ostaje sve do 17. oktobra. To je vreme iskorišćeno za intenzivnu vojnu obuku, (održavani su razni vojni kursevi. Tako je za puškomitraljesce organizovana i praktična obuka u Poparama), jer je već sledećeg dana primila pedesetak novih boraca iz Srema. I politički rad je bio redovan, jer je novim borcima trebalo objasniti, pored situacije na frontovima, i sa odlukama AVNOJ-a i sporazum Tito—Subašić. U ovome su kome-

sarima četa pomogli komesari bataljona, a vrlo često u bataljone je tili dana dolazio komesar Brigade Cerić. I kulturno-prosvetni rad je ovih dana bio vrlo živ. Pripremane su priredbe, nabavljene harmonike, a tu se našlo svirača i pevača, jer je među novim borcima bio izvestan broj vrlo sposobnih za kulturno-prosvetni rad. Partijske organizacije su živnule i u bataljonima su održani sastanci i u četama. Nekoliko boraca primljeno je u KPJ a nešto veći broj i u SKOJ. Čitav sastav brigade je u toku 15. septembra organizovano gledao u bioskopu sovjetski film Oslobođenje Staljingrada. Borci su bili impresionirani onim što su videli u filmu i za dugo su pričavali mnoge detalje

Štab Brigade u oslobođenom Valjevu. S leva: kurir, komandant Stevan Bikić, pomoćnik komesara Mutimir Popović Buda, komesar Esad Cerić, početkom oktobra 1944.

koji su im se najviše dopali. Upravo, toga dana u Brigadu je došlo novih 150 boraca pa su i oni bili uključeni u gledanje filma. Bili su to Sremci, koji su svojim drugovima pričali mnoge događaje i novosti iz njihovog Srema i njihovog sela. Doterivanje i kod boraca i kod drugarica postalo je jedna od dnevnih potreba i u tome je bilo i takmičenja. Ko će lepše izgledati, čije će oružje biti čistije. Neki su se često brijali, poneki ostavili i brkove. Našlo se i po

koje ogledalo, sve je to bilo protkano mnogim šalama, lalinskim vicevima i dosetkama. U bataljone su češće dolazili članovi Štaba Brigade, dolazio je i intendant Brigade, referent saniteta. U Brigadi se uopšte osećala nekakva sigurnost. Mnogi borci su vrteći glavom govorili: »Ovde u Valjevu pored ostalih ličnosti mora da ponekad navrati i

Kuriri u Štabu Brigade, Valjevo, oktobar 1944.

drug Tito«. Mnogi su zaželeli i da se sretnu i bili u nadi da će ga videti. Uopšte, Brigada je ove dane u Valjevu proizvodila u vrlo angažovanom radu, u odmoru, u popuni svojih redova i razmeštaju novih, mladih starešina. Imala je u to vreme oko 13. oktobra već 765 drugova i 89 drugarica.

U vreme dok je Peta brigada boravila u Valjevu, Prvi proleterski korpus sve se više približavao Beogradu. I Dvanaesti korpus, čije su divizije oslobodile Mačvu, sem šapca i Pocerine, bio je na domaku Beograda. Na putu za Beograd isprečio mu se Obrenovac, jako nemačko—nedićevsko uporište. Štab Korpusa naređuje da se odmah napadne Obrenovac i usiljenim maršem nastavi pokret prema Beogradu. Tog momenta, prema obaveštenjima kojima je raspolagao Štab Korpusa, u Obrenovcu su se nalazile nemačke

snage 5. policijskog motorizovanog puka (oko 800 vojnika) sa jakom artiljerijom i četom tenkova.¹⁰⁴

Međutim, ove su snage u međuvremenu bile pojačane, tako da su na dan predviđenog napada imale i do 2,000 vojnika. Tu se nalazilo veliko skladište municije. Grad je bio pripremljen za odbranu i svi ulazi u njega bili su za-
barikadirani, a ispred njih rovovi, iskopani i napravljeni zakloni. Zemljište oko skladišta bilo je minirano. Postupajući prema zapovesti Štaba Korpusa, XI i XVI divizija izvršile su napad 9. oktobra tačno u ponoć. Bilo je predviđeno da po zauzimanju Obrenovca obe divizije nastave dejstva prema liniji Velika Moštanica—Umka i dalje prema Beogradu. Napad nije uspeo i neprijatelj se održao u gradu. No iako Obrenovac nije oslobođen i neprijatelj nije likvidiran u njemu, komandant Korpusa je doneo odluku da Treća brigada XXXVI divizije i Prva brigada XVI divizije izvrše blokadu Obrenovca, a da obe divizije produže prema Beogradu. U toku 12. i 13. oktobra XVI divizija je prodirući prema Beogradu, ušla bez borbe u Umku i odmah nastavila prema Ostružnici. Jedna njena brigada prodirala je ka Sremčici i Železniku. Sa jednom brigadom stigla je do s. Meljaka. Istovremeno XI divizija je prodirala pravcem Sremčica—Železnik—Žarkovo, dok je XXVIII divizija dan ranije stigla već u Veliku Moštanicu i ušla u sastav Dvanaestog korpusa.

Trideset šesta divizija sa Trećom brigadom i Prvom šumadijskom brigadom, koja je privremeno stavljena pod njenu komandu, po naređenju komandanta Korpusa zadržana je kod Obrenovca sa zadatkom da spreči eventualni ispad neprijatelja ka Ubu i Beogradu. U pogodnom trenutku, kada to Štab XXXVI divizije oceni, ima da izvrši napad na neprijateljske snage u Obrenovcu i da ga oslobodi. Već 10. oktobra Štab Divizije naređuje da se uveče toga dana izvrši napad na Obrenovac. Pošto napad u toku noći nije uspeo, u zoru 11. oktobra pomenute jedinice Divizije su se povukle na polazne položaje. Ovoga dana u sastav XXXVI divizije, pristigla je iz Srema VI brigada. Ova brigada, formirana u Sremu, po formiranju XXXVI

¹⁰⁴ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 13, dok. 76, str. 190—197; dok. 82, str. 204.

divizije, marta 1944, ušla je u njen sastav. Međutim, samo njen 1. bataljon došao je u istočnu Bosnu i to pod pritiskom 13. SS divizije, pa kako se Brigada nije mogla prebaciti kasnije u istočnu Bosnu, to je njen 1. bataljon ušao u sastav Pete brigade kao njen 5. bataljon. Šesta brigada je ostala u Sremu, gde je popunjena novim bataljonima. Brigada se preko Save prebacila u rejon Grabovačkog ostrva. Sa sobom je vodila oko 2.000 boraca iz Srema i Vojvodine za popunu Dvanaestog korpusa. Susret sa Šestom brigadom bio je vrlo dirljiv, bilo je mnogo radosti, suza, veselja, pesme i svirke, zaigralo je kolo ono sremačko. No, trebalo je ići dalje, za slavlje nije bilo vremena.

Šesnaesta divizija je produžila napad u pravcu Ostružnice i dalje ka čukarici; XXVIII divizija trebalo je da likvidira neprijatelja u Kneževcu i Žarkovu a XI divizija da se prebaci u rejon Bačevac—Guncati, tu da se odmori pre odlučujućeg napada na Beograd. Prodirući ka Beogradu jedinice XVI divizije su 13. oktobra ušle u Umku i produžile za Ostružnicu, a XXXVI divizije ka Mislođinu, Jasenku i Maloj Moštanici. Njena Peta brigada još se nalazila u Valjevu. Štab Divizije je odlučio da odmah pođe u Valjevo jedan njegov član, da ispita mogućnost kako bi Peta brigada mogla odmah da pođe u pravcu Beograda, ne čekajući Prvu šumadijsku brigadu, koja treba da je smeni u Valjevu.

U toku 14. oktobra, pošto su digli skladište municije u vazduh i skladište kod Bariča, Nemci, delovi Ljotićevih i Nedićević jedinica su oko 9 časova počeli izvlačenje iz Obrenovca. Kod Zabrežja su sproveli organizovan prelazak preko Save u Srem. Treća brigada izvršila je odmah snažan napad, ali on nije pokolebao neprijatelja. Uporno su se branili, obezbeđujući prelaz sve dok i poslednji vojnik nije prešao na drugu stranu. Brigada je ušla u Obrenovac, a magacini su još goreli, ulice prekopane. Tu se Brigada smestila. Peta brigada se i ovoga dana nalazila u Valjevu.

U BORBAMA KOD BEOGRADA

U toku 16. oktobra Štab Pete brigade primio je u Valjevu naređenje Divizije da se pripremi za pokret i u toku dana izvrši sve neophodne pripreme. Trebalo je da se pre-

baci do Obrenovca, gde će dobiti konkretni zadatak u vezi sa operacijama naših jedinica za oslobodenje Beograda. Brigada je u toku dana izvršila sve potrebne pripreme za pokret. Pošto je još ovu noć prenoćila u Valjevu, ujutru nakon toplog doručka, oko 8 časova, krenula je peške do mesta Slovac. Ovde se ukrcala u voz, kojim je navečer oko 20 časova stigla u Obrenovac. Sa sobom je dovela 2.000 novih boraca mobilisanih u zapadnoj Srbiji za popunu. Komandant Divizije je odmah upoznao Štab Brigade sa situacijom i razvojem, dosadašnjim tokom borbi za Beograd. Odluka Štaba XXXVI divizije u vezi sa dobijenim zadatkom od Štaba Korpusa, bila je da Treću i Petu brigadu uvede u borbu za likvidaciju razbijenih nemačkih snaga, koje su nastojale da se južno od Beograda probiju na Savu i pre-

U očekivanju voza za Obrenovac, borci Brigade se odmaraju kod željezničke stanice Divci, 17. oktobar 1914.

đu u Srem. Brigada je u toku dana primila oko 130 novih boraca, koji su odmah podeljeni po bataljonima i svrstani u četvrte dopunske čete. Ovde u Obrenovcu Brigada se povezala sa Trećom brigadom, koja je već 18. oktobra poslepodne usiljenim maršem krenula pravcem Barič—Umka—Železnik—Sremčica. Po dolasku u Sremčicu, dobila je zadatak da zatvori cestu Beograd—Stepojevac od Karaule do

Lipovačke mehane. Njeni bataljoni poseli su položaje na Cvetkovom grobu. Peta brigada krenula je odmah iza Treće i pristigla u rejon Velike Moštanice po kišnom i tmurnom vremenu. Štab Brigade je postavio 5. bataljon na položaj od Svatovskog groblja do Moštanice, sa zadatkom da kontroliše prostor između Poljanskog potoka i navedenog puta. Treba da održava vezu sa 4. bataljonom, koji je poseo položaje na Žutom brdu. četvrti bataljon se rasporedio na Žutom brdu sa zadatkom da se čvrsto poveže sa 5. bataljonom u desno, a sa bataljonom Treće brigade na Cvetkovim grobu u levo; 3. bataljon zaposeo je položaje na Orlovcu, odakle drži čvrstu vezu sa 5. bataljonom i sa 4. bataljonom na Žutom brdu. Prvi bataljon ostaje u s. Moštanica, obezbeđuje sanitet i intendanturu i veću grupu novomobilisanih boraca. Ovaj bataljon je u Obrenovcu ostavio jednu svoju četu za obezbeđenje grada. Svi štabovi bataljona su upozoreni da je neprijatelj razbijen, da su pripadnici nemačke vojske, da su njegove snage rasturene na manje grupe, i da je njihov cilj da se probiju kroz naše redove, dokopaju Save i prebace u Srem. Treća i Peta brigada upravo su zatvorile taj pravac, pa se može očekivati sukob sa ovim razbijenim snagama u rejonu položaja bataljona. Bio je već mrak kada su se borci rasporedili na položaju. Komandiri četa su lično razmeštali borce svojih četa. Pošto je većina bila novih boraca, to su između njih postavljeni puškomitraljesci i njihovi pomoćnici ili stariji borci. Desetari i vodnici komande četa i bataljona bili su u istom stroju. Razdaljina jednog od drugog je bila 5 do 7 metara. Noć je bila tmurna, mrkla i vlažna, ali je kiša prestala. Oko 22 časa, kada niko nije spavao, borci su se tiho dozivali, jer je svakome od njih bilo stalo da budu budni. Nešto posle 22 časa u potpuno mrkloj noći čuo se vrlo jak topot čizama-cipela i žamor. Svi su ocenili da je to jedna od razbijenih nemačkih grupa. Tako je i bilo. U noći nije se znalo gde i u koga pucati, pa su se Nemci iznenada našli na položaju 4. bataljona. Odjeknula su dva-tri pucnja, bačena je i neka bomba i jednostavno ovaj isti topot čuo se iza leđa 4. bataljona. Nemačka grupa se probila u pravcu Save. U tamnoj noći kada se gotovo nije video prst pred nosom besciljno je bilo pucati. Nemačka grupa je pregazila deo položaja 4, bataljona.

Ova nemačka grupa je prethodno vodila borbe sa bataljonom Treće brigade. Uspela je da se probije na spoju između njenih 3. i 4. bataljona, pređe cestu kod Lipovačke mehane, a potom je naišla na položaje 4. bataljona na Žutom brdu. Četvrti bataljon je izgubio pomoćnika komesara čete Borislava Čukića i higijeničarku bataljona Cvetu Predojević. Rano ujutru oko 7 časova Brigada je po naređenju Štaba Divizije izvršila pomeranje rokirajući se u levo na liniju Cvetkov grob—Karaule. Ovde je bila prethodne noći Treća brigada. Ona se istim naređenjem pomerila nešto južnije radi hvatanja razbijenih grupa nemačke vojske, koji su u toku dana ovde stigli, ali nisu uspeli da se probiju. U šumarcima, uvalama, jarugama i u kukuruznom šašu su se posakrivali u nadi da neopaženi dočekaju noć i onda pokušaju proboj kroz naše redove i izbiju na Savu. Brigada se postavila po bataljonima tako da u slučaju potrebe može odmah priteći u pomoć Trećoj brigadi, koja je u toku dana trebalo da napadne Barajevo i uništi nemačke grupe na prostoru prema Nenadovcu i Barajevu. S tim u vezi je 4. bataljon zaposeo položaje kod Karaule, kota 307. Odavde stalnim patrolama osmatra pravac Karaule—'Petrov grob, Karaule—Radionica—Ciganski Gaj. U levo jakim patrolama drži vezu sa 3. bataljonom na Cvetkovom grobu i 5. bataljonom kod Lipovačke mehane. U izviđačkim patrolama, jačine voda i sa najmanje do dva puškomitraljeza, stalno se kretala od jednog do drugog bataljona. Štabovi bataljona su upozoreni da kod nailaska veće ili manje grupe nemačkih vojnika, pa i onda kada dižu ruke u vis, treba biti budan, jer mogu iznenada potegnuti oružje, što se već dešavalo. Treći bataljon se postavio na Cvetkovom grobu sa zadatkom da budno motri prostor pored Dragonske reke, jer je moguće da se neke nemačke grupe vojnika ovde probijaju, te da održava vezu sa 4. i 5. bataljonom. Peti bataljon je poseo položaje na raskrsnici puteva kod Lipovačke mehane. Odavde prati šta se događa na pravcu od Nenadovca i Kremenite njive, gde se nalaze bataljoni Treće brigade. Naročito je bilo važno, s obzirom na situaciju, i vršljanje nemačkih grupa, za koje se nije znalo gde mogu da izbiju i pokušaju proboj, bilo je vrlo važno držati čvrstu vezu između bataljona. Prvi bataljon Brigade se pomerio iz Velike Moštanice do Ciganskih kuća, gde vrši pa-

troliranje, spreman da uskoči u borbu kao brigadna rezerva. U toku dana 3, 4. i 5. bataljon imali su borbe sa pojedinim odvojenim nemačkim grupama. Mnoge takve grupe su bile dezorijentisane, skrivale se po šumarcima, ali su nailaskom naših jedinica u više slučajeva otvarale vatre na naše patrole i čete. Tako je u toku dana Brigada imala dva poginula i četiri ranjena borca. Više ovih nemačkih grupa se u toku dana predalo. U toku noći 19/20. oktobra bataljoni Brigade bili su na svojim položajima, budni i vrlo oprezni. Pred sam mrak bilo je više pokušaja da prodru kroz naše redove manje nemačke grupe. Naročito su navaljivale da pređu cestu kod Cvetkovog groba i Karaula. Treći i 4. bataljon su ih uspešno odbijali i razbijali a izvestan broj tih manjih grupa se predao. Prema zapovesti Štaba XXXVI divizije Peta brigada je 20. oktobra trebalo da izvrši pokret do Obrenovca.

Već u samu zoru, kada je Brigada primila naređenje Štaba XXXVI divizije za pokret i poslepodne stigne u Obrenovac, pojavila se pred 4. bataljonom jedna povećana grupa nemačkih vojnika. Bilo je to negde oko 8 časova u rejonu Karaule, u blizini kote 302. Išli su u koloni po 4 do 5 vojnika sa uzdignutim rukama. Više njih je imalo oružje. Neki su na cevi od »šmajsera« vezali bele marame, a neki opet svoje kape. Bataljon se razvio za borbu, a puškomitraljezi bili su upereni u ovu grupu. Komandant bataljona Cveja Ninković, iskusni ratnik, dobar i umešan komandant bataljona, reče u šali: »Niko da ne puca, da vidimo, možda hoće da se predaju«. I zaista cela grupa se predala, čak se dobijao utisak da su jedva čekali da se predaju. Tu se našao i komandant Brigade Bilčić i naredio da jedna četa bataljona povede ovu nemačku grupu do Sremčice i tu je preda Crvenoj armiji. Mi još nismo imali zarobljeničke logore, ali smo imali uputstvo da zarobljenike predajemo Crvenoj armiji. Usput smo pokupili od Nemaca sve naoružanje. I dok je četa 4. bataljona sa komesarom bataljona krenula za Sremčicu, gde je zarobljene Nemce predala Crvenoj armiji, bataljoni Brigade su se prikupljali u rejonu Cvetkovog groba, kako bi potom krenuli za Obrenovac. Međutim, iznenada se pojavila jedna veoma brojna nemačka grupacija. Ona je najpre naišla na Treću brigadu, pa su vođene teške borbe. Brigada je uspela

da jedan deo ove grupacije potisne južnije, međutim, jedna povećana grupa se probila i naišla sada na bataljone Pete brigade, koji su se svijali u kolonu za pokret. Čim su se pojavili nemački vojnici, komandant Brigade je brzo reagovao i naredio da se bataljoni razvijaju za rebu i napadnu ovu nemačku grupu. Međutim, ona je bila isuviše velika, a nemačkim vojnicima bilo je i naredeno da se probijaju po svaku cenu prema reci Savi, pa su se borili na život \ smrt. Bili su razbijeni na manje grupe, što je još više komplikovalo situaciju Brigade. Naime, ove manje nemačke grupe probijale su se na sve strane, pa su i bataljoni bili u nekom okruženju. Ove grupe jednog momenta su ugrozile i Štab Brigade. U kritičnoj i opasnoj situaciji našli su se članovi Štaba Brigade, komandant Bikić i komesar Cerić jedva su izbegli opasnost. Tom prilikom je poginuo načelnik štaba Brigade Branko Lazović, divan čovek i hrabar ratnik. U Petoj Brigadi je bio od njenog formiranja, najpre borac, vodnik, komandir čete, zamenik komandanta bataljona, pa načelnik Štaba Brigade. Napredovao je zbog izrazitih kvaliteta komunista i borca. Poginuo je na pragu Beograda, gde ga je kako je on to pričao čekala brižna majka. Lično hrabar, odlučan i odgovoran starešina. Bio je to veliki gubitak za Brigadu. Borbe su vođene sve do 16. časova kada su Peta i Treća brigada uspele da ih razbiju i delom unište. Brigada je imala u toku 18. i 19. oktobra 20 poginulih i 18 ranjenih.¹⁰⁵

Među poginulima su bili pomoćnici komesara čete Borislav Čukić i Dimitrije Martinović, komesar čete Stevan Švraka, krojač iz Bosanske Gradiške, hrabar borac i dobar rukovodilac susreo se oči u oči sa nemačkim oficirrom. Ovaj je digao ruke i Švraka mu je pošao u susret. Nemač je iznenada izvadio pištolj i jednim metkom smrtno ranio komesara, ali ne tako da ga spreči da mu čitav šaržer metaka ne saspe u stomak. Tada je pao u nesvest, osvestio se nešto kasnije kada su ga drugovi nosili u sanitet, za kratko da vidi Crvenoarmejece, a onda se njegov život ugasio. Politički delegat voda Boza Bujandrić, higijeničarka bataljona Cveta Predojević, desetar Milan Tupana-

¹⁰⁵ Arhiv VII, k. 1240, br. reg. 2/16.

rac i borci Konstantin Lončar, Velimir Bakiš, Milivoj Mirković, Branko Živanić, Svetozar Prekogačić, Boško Zubovac, Petar Graovac, Janko Fabok, Svetozar Vićentijević, Mirko Beserman i Radivoje Petrović. Teško ranjeni borac Stevan Jovanović je nakon nekoliko dana umro u bolnici. U borbama kod Beograda su ranjeni: Lazar Kucurski, zamjenik komandira čete, Nikola Medić, komesar čete, Branko Bakić, pol. delegat voda, i borci: August Fioran, Fejzo Muratović, Milan Ilić, Mile Jenjatović, Josip Fiola, Budimir Katić, Janko Križan, Slobodan Gajić, Đorđe Mihajlović, Sreten Pantić, Svetozar Janković, Bora Jovančić i Živko Ivanović, zatim intendant bataljona Vlado Belanić i kurir u bataljonu Lazar Popović. Neprijatelj je prema proceni Štaba Brigade imao 458 vojnika izbačenih iz stroja, a više od 180 je zarobljeno. Zaplenjena je veća količina, uglavnom lakog naoružanja — automata i pištolja. Brigada je po završenoj borbi kod Cvetkovog groba pošla za Obrenovac, gde je stigla oko 22 časa. Njen 5. bataljon smestio se u grupi kuća prema luku r. Save. Treći bataljon je produžio do s. Zabrežje, 4. je ostao u Obrenovcu, a 1. je došao u centar grada. Štab Brigade, intendantura i sanitet te divizijska bolnica razmestili su se u centru Obrenovca. Upravo u toku smeštaja bataljona, borci su posmatrali ispaljivanje raketa raznovrsnih boja iznad Beograda. To je Beograd u oduševljenju slavio svoje oslobođenje. Naime, već ujutru 20. oktobra zauzeta su poslednja nemačka uporišta na Kalemegdanu i savladan otpor neprijatelja na mostu preko Save. Komandant Prve armijske grupe Peko Dapčević i komandant sovjetskih jedinica Ždanov mogli su jedan drugom čestitati na uspehu.

Tako je sedmodnevna teška i krvava bitka za Beograd bila završena. Beograd je konačno bio oslobođen. Rame uz rame sa vojnicima Crvene armije, divizije NO vojske razbile su krupne nemačke snage u neviđenom poletu i jurišima oslobodile Beograd. Neprijatelj je u borbama kod Beograda imao oko 15 000 poginulih dok je zarobljeno oko 9 000 neprijateljskih vojnika. Međutim, i sopstveni gubici bili su znatni. Na ulicama Beograda i njegovom širem regionu poginula su 2 953 borca i starešina NOV i oko 1 000

vojnika Crvene armije. Nekoliko hiljada boraca zadobilo je teške ili lakše rane.¹⁰⁶

Na dan oslobođenja Beograda stigla je zapovest Vrhovnog komandanta NOV maršala Tita upućena komandantu Prve armijske grupe general-lajtnantu Peku Dapčeviću u kojoj je pored ostalog pisalo:

Ova velika pobjeda nad najvećim neprijateljem naših naroda — nemačkim okupatorom, naročito je značajna po tome što su u borbi za oslobođenje junačkog Beograda dali svoju krv sinovi junačke Šumadije, junačke Krajine i ostale Bosne, i junačke Crne Gore, sinovi bijelog Zagreba i Hrvatskog zagorja, sinovi kršne Like, Dalmacije, Slavonije Vojvodine i Slovenije. Ta je pobjeda tim značajnija što je izvojevana zajedno sa jedinicama slavne bratske Crvene armije. Za vanredno junaštvo i upornost u borbi — za oslobođenje Beograda, izražavam svoju zahvalnost i priznanje: borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima: I divizije, V divizije, VI divizije, XXI divizije, XXVIII divizije, XVI divizije, XXXVI divizije i XI divizije.¹⁰⁷

Peta brigada svojim učešćem u borbi za Beograd i žrtvama koje je dala pokazala je veliku borbenost, hrabrost, upornost, a komandanti bataljona, komandiri četa i Štab Brigade umešnost i odlučnost u odsudnim momentima. Iako nije neposredno učestvovala u oslobođenju grada, ceo sastav Brigade vodio je u širem rejonu grada vrlo uporne i žilave borbe sa razbijenim neprijateljskim grupama, koje su vrlo drsko nasrtale na položaje bataljona, koji su im se isprečili na putu njihovog odstupanja prema Savi. Borci i starešine bili su radosni i ponosni što su borbom u likvidaciji razbijenih nemačkih trupa u širem rejonu, pomogli da jedinice u napadu kroz grad uspešno završe oslobođenje Beograda.

^m Viktor Kučan, *Oslobođenje Beograda (14. do 20. oktobra 1944. g.)* VIG, br. 5 za oktobar 1964. god.

^m *Zbornik NOR*, tom II, *Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ*, novembar—decembar 1944., 561.